JÁNOS ECKMANN

ÇAĞATAYCA EL KİTABI

cizgiliforum

Günay Karaağaç

ANCAK

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI No. 3412

cizgiliforum

JÁNOS ECKMANN

cizgiliforum

ÇAĞATAYCA EL KİTABI

cizgiliforum

Günay Karaağaç

EDEBİYAT FAKÜLTESİ BASIMEVİ
İSTANBUL — 1988

78.

Mecdut Mansuroğlu'nun
aziz hatırasına...

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI No. 3412

JÁNOS ECKMANN

ÇAĞATAYCA EL KİTABI

Günay Karaağaç

EDEBİYAT FAKÜLTESİ BASIMEVİ
İSTANBUL — 1988

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ VII

GRAMER 1

Ses Bilgisi 9

Çekim ve İşletme 53

Cümle Yapısı 147

DİZİN 173

BİBLİYOGRAFYA 207

METİNLER 219

SÖZLÜK 243

GİRİŞ

Bu Çağatayca el kitabı, yeni Türk şivelerinin en azından birinde hazırlığı olan Türk dili araştırıcıları için metin ve sözlükle birlikte bir mürâcaat grameri olarak hazırlanmıştır. Eser, bilhassa, Türk dilinin tarihî grameri ile ilgilenenler veya günümüz Asya Türkçesi hakkındaki bilgilerine daha sağlam bir temel vermek isteyenler için yararlı olacaktır. Orta Asya Türkçesinin gelişmesinde Çağatayca'nın rolü, günümüz Roman dillerinin gelişmesinde Latince' nin rolü ile karşılaştırılabilir.

Çağatay dili, Türk dilleri ailesinin Orta Asya grubuna mensuptur. Bu dil, 15. yüzyıl başından 20. yüzyılın başına kadar kullanılan bir edebî dildir. Günümüz Türk şiveleri arasında Özbekçe ve Yeni Uygurca, ona en yakın olanlardır. Karahanlılar veya Hakânîler (11. - 13. yüzyıllar) ve Harezm (14. yüzyıl) edebî dillerinin devamı olarak Timurlular (1405-1506) idaresi altında gelişen bu Çağatay dili, bilhassa Nevâyî'nin eserlerinde klasik şeklini aldı. Çağatayca'nın itibârı, yüzyıllarca çok büyük oldu. Çağatayca, yalnız Doğu Türkistan ve Orta Asya Türk devletlerinin diplomasi, edebiyat ve resmî devlet dili olarak değil, aynı zamanda 19. yüzyılın ortalarına kadar Avrupa Rusyasının Oğuz olmayan müslüman Türklerinin de edebî dili olarak kullanılmıştır. Rusların Buhara (1868), Hive (1873) ve Hokand (1876) işgallerinden sonra, Türkistan'da «Sart» adı altında kullanılan bu edebî Türk dili, aslında, Çağatayca'nın mahallî Özbek dilinin tesiri altında az çok değişmiş bir şekliydi. Özbekistan'da, şehirlerin diyalektlerine dayanan Özbek edebî dili, 1921'de Çağatay edebî dilinin yerini aldı.

«Çağatay» kelimesi, Cengiz'in ikinci oğlu Çağatay'dan gelmedir. Cengiz Han, ölümünden (1227) önce Moğol imparatorluğunu çocukları arasında taksim edince, Çağatay, Mâverâünnehir'i (Harezm hariç), Semireç'i ve Doğu Türkistan'ı aldı. Bunlara, daha

sonra, Çungarya, Uygur ülkesi ve Kabul ile Gazne'yi de içine alan Pamir sahası katıldı.

Çağatay'ın payıtahtı İli vadisindeydi. O, babası tarafından tesis edilen töreyi çok iyi bildiğinden, Moğollar arasında çok saygı gördü. 1241-1242 yıllarında vefat etti. Onun adını taşıyan imparatorluk -«Çağatay Ulusu»-, büyük oğlu Kara Hulâgû'nun (1242-1246) idaresi altında kuruldu ve Duva Han'ın (1274-1306) idaresi altında da yeni baştan teşkilatlandırıldı. Kazan Han'ın ölümünden (1347) sonra, Çağatay Ulusu, Mâverâünnehir ve Moğolistan (Talas nehrinin doğu bölgesi, yani Türkistan ve Semireç) olarak iki kısma ayrıldı. Buna rağmen, imparatorluk, Tuğluk Timur tarafından tekrar birleştirildi (1360). Tuğluk Timur'un ölümünden (1363) bir kaç yıl sonra, Çağatay Ulusu, Timurlenk'in idaresi altına girdi[1].

«Çağatay» kelimesi, bu imparatorluğun resmî adı olarak, bilhassa Duva Han zamanından itibâren kullanılmaya başlandı. Ayrıca Çağatay hanlarının askerî kuvvetini oluşturan Mâverâünnehir'in Türk ve türkleşmiş göçebelerine de «Çağatay» denildi; imparatorluğun doğu bölgesinde yaşayan göçebelere ise «Moğol» adı verildi. *Bâbürnâme*'de, hanın maiyyetinin «Sipahi, Ra'iyye, Moğollar ve Çağataylar»'dan müteşekkil olduğu ifâde edilir[2]. Şerafettin Ali Yezdî'nin *Zafernâmesi*nin Çağatayca tercümesinde Timurlenk'in ordusu, «*Çağatay çerigi*» (Çağatay ordusu) olarak adlandırılır[3]. 13. ve 14. yüzyıl Bizans kaynaklarında, Batı Türkistan'ın Türk ahalisi, Τζαχατάϊδες Çakhataides, Τζαχατάης Çakhataes, Τζαγατάη Çagatae, Τζαχαταῖοι Çakhataioi isimleri altında zikredilir[4]. Nihayet, «Çağatay» kelimesi, Osmanlı kaynaklarında da etnik bir unsur olarak yer alır[5].

Çağatay hânedânının sona ermesinden sonra da adlarını muhâfaza eden göçebe Çağataylar, Timurlular imparatorluğunun yıkılmasından sonra, 16. yüzyılda Özbek göçebeleriyle karıştılar; fakat bu karışmaya rağmen «Çağatay» adı kaybolmadı; bu devirden sonra da kabile adı olarak kullanıldı. Vámbéry'ye göre Kırgızlar (yani, Kazaklar), Karakalpaklar ve Özbekler arasında «Çağatay» olarak adlandırılan kabileler vardı[6]. Vámbéry'nin bu görüşü, 19. yüzyılın sonlarında, Hive Özbekleri ile Zerefşan vadisinde yaşayan Özbekler arasında «Çağatay» adında çeşitli kabilelerin bulunduğunu söyleyen N. A. Aristov tarafından da paylaşılmıştır[7].

Çaġatay éli/i/, Çaġatay ḫaylı, Çaġatay ḫalḳı terimleri, 15. yüzyıl Çağatay müellifleri tarafından, «Timurlu Türk veya Timurlu imparatorluğundaki Türk halkı» anlamında kullanılmıştır. Bunun böyle olduğu, Muhammed Salih'in *Şeybânînâmesi*ndeki iki pasajda açıkça görülmektedir. Timurlulardan ayrılarak Özbeklerin hizmetine girmiş olan şair, Özbek kuşatması altındaki Semerkand'dan gelen elçilerle Şeybânî Han arasındaki konuşmayı tasvir eder. Şeybânî Han'ın ağzından aşağıdaki sözleri kaydeder :

Bil ki mén barçaġa müşfiḳdür mén,
Barça él birle muvâfıḳdur mén.
Çaġatay él méni Özbek démesün,
Beyhûde fikr ḳılıp ġam yémesün.

«Bil ki ben, herkese şefkat besleyen ve herkesle uyuşabilen birisiyim. Çağatay halkı, bana Özbek demesin ve boş yere endişelenip üzüntü çekmesin»[8]. Aynı eserin başka bir bölümünde de şair, ihânet etmekle suçlanmıştır :

Dédiler : Sén Çaġatay éli sén,
Uşbu yérde Çaġatay ḫaylı sén.
Né dép Özbek bile yâver bolduñg,
Ḫanġa bu yañglıġ çâker bolduñg?

«Dediler ki : Sen Çağatay elinden, bu yerlerdeki Çağatay halkındansın. Öyleyse, niçin Özbek ile dost oldun? Niçin Han'a böylesine kul oldun?»[9]. Benzer ifâdeyi Nevâyî'nin *Mîzânü'l-Evzân*ında da buluruz. Nevâyî, Timurlu Türklerini diğer bütün Türklerden ayırmak için *Çaġatay ḫalḳı* terimini kullanmıştır : «Şiir vezinleri, Türk halkları (*Türk ulusu*) arasında, bilhassa Çağatay halkı (*Çaġatay ḫalḳı*) arasında yayıldı»[10].

Başlangıçta göçebe Türklerin dilinde, daha sonra da Çağatay imparatorluğunda yaşayan bütün Türkler arasında kullanıldığı sanılan *Çaġatay tili* (Çağatay dili) ve *Çaġatay türkîsi* (Çağatay Türkçesi) terimleri, Timurlular zamanında «Timurlular imparatorluğunda gelişmiş bir dil» anlamını kazandı. Çağatay kelimesi, bu anlamı ile, *Türk tili, Türk elfâẓı, türkî tili, türkî lafẓı, Türkçe til* veya kısaca, *türkî, Türkçe* ifâdelerini tercih eden 15. ve 16. yüzyıl müel-

lifleri tarafından hemen hemen hiç kullanılmamıştır. Yalnız Nevâyî, kendi zamanının edebî dilini adlandırmak için *Çaġatay lafẓı* (Çağatay dili)'nı kullanmıştır : «İranlı şairlerin ve Fars belâgat sahiplerinin gelinleri övmek için kullandıkları bu üslup güzelliklerini, ben de, Türk dilinde ve bütün belâgat ustalıklarıyla tasvir ettim. Çağatay dili edebî bir dil temeline dayandığı için hiç bir şairin başaramadığı tarzda tarif ettim[11]. 17. yüzyılın meşhur tarihçisi Ebülgâzi Bahadır Han da, «Çağatay Türkçesi» terimi ile Arapça ve Farsça unsurlarla karışmış olan Timurlular devrindeki edebî dili kasdetmektedir. Ebülgâzi Bahadır Han, *Şecere-i Türk* adlı eserinde şöyle der : «Bu tarihi, tahsilli tahsilsiz herkesin anlayabileceği Türkçe (*türkî tili bilen*) ile yazdım. Ben, Türk dilini beş yaşındaki çocuğun bile anlayabileceği bir tarzda kullandım. Çağatay Türkçesinden «*Çagatay türkîsindin*» veya Arapça ve Farsçadan tek kelime karıştırmadığım açıktır»[12]. *Senglâḫ* adlı Çağatayca-Farsça önemli bir sözlüğün müellifi olan Mirzâ Mehdî Han, eserinin «*Mebânî'l-Luġa*» adlı giriş bölümünde kendisi tarafından kullanılan dil için Türk dili «*luġat-ı Türk*» veya «*luġat-ı türkî*» ve Çağatay dili «*luġat-ı Çaġatay*» isimlerini kullanır[13]. Mirzâ Mehdî Han'ın ana kaynaklarının Timurlular devrinin en önemli müellifleri olan Luṭfî, Nevâyî, Ḥüseyin Bayḳara, ve Bâbür'ün eserleri oluşu ilgi çekicidir. Kısacası, Nevâyî, Ebülgâzi Bahadır Han, Mirzâ Mehdî Han ve diğerlerinin ifâdelerinden, doğuda «Çağatay dili» terimiyle, bilhassa Nevâyî ve Çağdaşlarının dilinin kasdedildiği söylenebilir. 16. ve 17. yüzyılların bazı müellifleri de bu dil için «Nevayi dili» (*luġat-ı Nevâ'iyye*) terimini kullandılar[14].

Doğuda, Orta Asya İslâmî Türk Edebiyatı dilinin belirli bir devrini ifâde eden bir terim olarak kullanılan «Çağatay» kelimesi, Avrupa'da, 19. yüzyılda daha geniş bir anlam kazandı. Bilhassa H. Vámbéry'nin *Çagataische Sprachstudien* (Leipzig, 1867) adlı meşhur eseri, «Çağatay» kelimesine büyük bir itibar kazandırdı. Vámbéry, Çağatay terimini sadece 12. - 19. yüzyılların Orta Asya İslâmî Türk Edebiyatının dili için değil, aynı zamanda kendi çağının yaşayan Orta Asya Türk şiveleri ve bilhassa Özbek şivesi için de kullanılmıştır. Aynı şekilde, Türk lûgatçılarından Şeyh Süleyman Efendi de Özbekçe kelimeleri kendi eseri *Luġat-ı Çaġatay ve Türkî-i Oṣmânî* (İstanbul, 1298/1882)'ye almakta bir sakınca görmedi. Di-

ğer taraftan, Fransız türkologları E. Marc Quatremére ve A. Pavet de Courteille, Alman lûgatçısı J. Theodor Zenker, «Doğu Türkçesi» (*türk-oriental, osttürkisch*) terimini tercih ettiler.

Rus türkologlar ve Rus olmayıp öğrenimlerini 19. yüzyıldan 20. yüzyıla geçildiği yıllarda Rusya'da yapan yabancı türkologlar, Çağatay teriminin anlamını daralttılar. W. Radloff /V. V. Radlov/[15], F. E. Korş[16], Çağatayca terimi ile, Uygurca sonrası Orta Asya edebiyatının yâdigârlarına işâret ettiler ve «Doğu Türkçesi» terimini daha geniş bir anlamda kullandılar; nitekim Radloff, Doğu Türkçesi terimini yaşayan Sibirya şivelerine bağlar[17]; buna karşılık Korş, Doğu Türkçesi terimini, bir taraftan Orhun Türkçesi, Uygurca, Çağatayca ve Kuman şivelerinden meydana gelen bir şive grubu anlamında, diğer taraftan da Karagas, Koybal, Sagay ve Salar diyalektlerini ifâde etmek için kullanır[18]. A. Krımskiy de, yalnız 13. - 18. yüzyıllar Orta Asya edebî Türk dilinin Çağatayca olduğu kanaatindedir[19].

Daha yeni devirlerin türkologlarından A. N. Samoyloviç ve Fuat Köprülü'nün bu konudaki görüşleri, bilhassa önemlidir. Samoyloviç şive farklarını dikkate alarak «Çağatayca» terimini sadece 15. - 20. yüzyıllar Orta Asya edebî Türk dili için kullanır. Bu türkoloğa göre, islamî Orta Asya edebî Türk dili aşağıdaki devirlere ayrılabilir :

1. Karahanlı Türkçesi veya Kaşgar Türkçesi (11. - 12. yüzyıllar) ;
2. Kıpçak-Oğuz Türkçesi (13. - 14. yüzyıllar) ;
3. Çağatayca (15. - 19. yüzyıllar) ;
4. Özbekçe (20. yüzyıl)[20].

Diğer taraftan, yalnız edebî gelişmeyi göz önünde bulunduran F. Köprülü, «Çağatayca» kelimesinin anlamını yine genişletir. Ona göre, Çağatayca, 13. - 14. yüzyıllarda Çağatay İmparatorluğu ve Altın Ordu'nun kültür merkezlerinde gelişmiş Orta Asya edebî şivesi olup klasik şeklini bilhassa 15. yüzyılda, Timurlular zamanında almıştır. Bu şive ile zengin bir edebiyat yaratılmıştır[21]. Köprülü, Çağatayca'yı şu devirlere ayırır :

1. Erken devir Çağataycası (13. - 14. yüzyıllar);

2. Klasik öncesi Çağatayca (15. yüzyılın ilk yarısı);

3. Klasik Çağatayca (15. yüzyılın ikinci yarısı);

4. Klasik Çağatayca'nın devamı (16. yüzyıl);

5. Çöküş Devri (17. - 19. yüzyıllar).

İkinci Dünya Savaşı'ndan beri Sovyet türkologları, «Çağatayca» yerine, islâmî Orta Asya edebî Türk dilinin Çağatayca öncesi devirlerini de içine alan «Eski Özbekçe» terimini kullanmaya başlamışlardır. E. E. Bertel's (1948), görüşlerini formülleştirmekte oldukça ihtiyatlıdır ve «Özbek» etnik terimiyle adlandırılan Türk kabilelerinin Timurlu Türkleriyle tamamen aynı olmadıkları inancındadır[22]. Bununla birlikte, diğer Sovyet türkologlarının bu mesele hakkındaki endişeleri daha azdır. M. A. Şçerbak (1953), «Eski Özbek» dilini 10. yüzyıldan başlatmakta ve «Eski Özbek» edebî dilini aşağıdaki devirlere ayırmaktadır :

1. İlk Devir (10. - 13. yüzyıllar) : Batı Türkçesi (Kıpçakça) ve Güney Türkçesi unsurlarının alınması. Moğol istilâsı, bu gelişmeye son vermiştir.

2. İkinci Devir (14. - 17. yüzyıllar) : Sun'î dil. «Çağatayca» terimini sadece bu devire ait kılmak mümkündür.

3. Üçüncü Devir (17. - 18. yüzyıllar) : Mahallî dil unsurlarının edebî dile girmesi[23].

V. V. Reşetov (1959), «Kadim Özbekçe» (*drevneuzbekskiy*) ve «Eski Özbekçe» (starouzbekskiy) olmak üzere iki terim kullanır; fakat bunları tam olarak açıklamaz. O, sadece, «Eski Özbek» edebî dilinin 14. - 15. yüzyıllarda gelişmiş olduğunu söyler[24]. A. N. Baskakov (1960), islâmî Orta Asya edebî Türk dilinin bütün yâdigârlarını «Eski Özbekçe» grubu içine katar ve «Çağatayca» terimini yalnız 14. - 15. yüzyıllardaki Çağatay Ulusu'nun edebî dili için kabul eder[25].

Diğer taraftan «Eski Özbekçe» terimini olduğu gibi kabul etmeyen ve «Timurlular devrinin Orta Asya edebî Türk dili», «Çağa-

tay dili» veya sadece «Çağatayca» terimini kullanan Sovyet türkologları da vardır[26].

Çağatay dili ve islâmî Orta Asya edebî Türkçesinin tarihi içindeki yerine dair görüşlerin farklılığı, bu dil hakkındaki araştırmaların henüz başlangıç safhasında olmasından ileri gelebilir. Son yıllarda bir çok önemli metnin yayımlanmasına rağmen, islâmî Orta Asya edebî Türk dilinin bir çok anahtar eseri henüz yayımlanmamıştır ve dünyanın her tarafındaki kütüphanelerde muhafaza edilmekte olan bu yazma eserler de kolaylıkla elde edilememektedir. Bunların ötesinde, eski metinlerin değerlendirilmesini zorlaştıran başka husûslar da vardır. 14. yüzyılın ortalarından önce bize ulaşan islâmî Orta Asya edebî Türk dili eserleri, yazmalar halindedir ve umûmiyetle yazıldıkları tarihten çok sonra istinsah edilmişlerdir. Bu demektir ki müstensihlerin dilindeki yeniliklerin, kopya edilen elyazmalarının diline de girdiğini göz önüne almamız ve bunları adı geçen elyazmalarının aslî dil varlıklarından ayırmamız gerekmektedir. Arkaizmlerin yaşatılması, Doğu şairlerinin vezinde kolaylık sağlamak veya başka sebeplerle şiirlerine Batı Türkçesi unsurlarını karıştırma moda ve temâyülleri de, bütün bunlara, dikkate değer bir karışıklık katar. «Zur Charakteristik der islamischen mittelasiatisch-türkischen Literatursprache» (1957) adlı yazımda, önemli bir çok fonetik ve morfolojik husûsiyetlerin bir listesi vardır; bu yazıdaki esaslara dayanarak islâmî Orta Asya edebî Türk dilini aşağıdaki devirlere ayırmak mümkündür :

1. Karahanlıca veya Hakaniye Türkçesi (11. - 13. yüzyıllar);
2. Harezm Türkçesi (14. yüzyıl);
3. Çağatayca (15. yüzyıl - 20. yüzyılın başlangıcı)[27].

Çağatayca da bu beş yüzyıllık hayatında bazı değişikliklere uğradı. Şu devirlere ayrılır :

1. Klasik Öncesi Devir (15. yüzyılın başlarından Nevâyî'nin 1465'te ilk divanını tertibine kadar) : Bu devir, bir dizi Eski Türkçe husûsiyetin muhafaza edildiği bir geçiş devridir. Başlıca temsilcileri : Sekâkî, Luṭfî, Aṭâ'î, Ḥôcendî, Seyyid Aḥmed Mîrzâ, Ḥaydar, Ḥarezmî, Yûsuf Emîrî, Yaḳînî, Aḥmedî ve Gedâ veya Gedâ'î.

2. Klasik Devir (1465-1600). Başlıca temsilcileri : Ḥüseyin Baykara, Mîr 'Alî Şîr Nevâ'î (nazım ve nesir 30 civarında eser), Ḥâmidî, Şeybânî, 'Ubeydî, Muḥammed Ṣâliḥ, Meclisî, Bâbür, Bayram Ḫan, vb.

3. Klasik Sonrası Devir (1600-1921). Bir taraftan Nevâyî dilinin dikkatli bir taklidi, diğer taraftan Özbek unsurlarının tesiri vardır. Başlıca temsilcileri : Ebü'l-ġâzî Bahadur Ḫan, Baba Raḥîm Meşreb, Ṣayḳalî, Ṣûfî Yâr, Turdı, Hüveydâ, Mû'nis Ḫarezmî, Muḥammed Rızâ Agâhî, 'Ömer Ḫan, Nâdire, Maḫzûne, Üveysî, Nâdir, Külḫânî, Maḫmûr, Muḳîmî, Furḳat, 'Ubeydullâh Ẕevḳî, 'Oṣmân Ḫoca Zârî, Nemenganlı Şevḳî, vb.

Bu kitap, Klasik Öncesi ve Klasik Devir ile ilgilidir.

NOTLAR

1 «Çağatay Ulusu»'nun tarihi hakkında bak. : René Grousset, *L'Empire des steppes* (4. baskı; Paris, 1952, yeni baskı 1960), s. 397-420.

2 *The Bâbar-Náma,* yay. : Annette S. Beveridge («E. J. W. Gibb Memorial» Series, Vol. I; London-Leyden, 1905), y. 202a : 5; *Baber-Nameh,* yay. : N. Ilminski (Kazan, 1857), s. 255:4 alt.

3 Elyazması : İstanbul, Nuruosmaniye Kütp. No. 3268, y. 258b : 5-6.

4 Gyula Moravcsik, *Byzantino-Turcica* II (gözden geçirilmiş 2. baskı; Berlin, 1958), s. 310.

5 Meselâ : *Tevârîḫ-i âl-i 'Oṣmân,* yay. : Giese (1922), s. 43; Gyula Németh, *A honfoglaló magyarság kialakulása* (Budapest, 1930), s. 64.

6 Herrmann Vámbéry, *Čagataische Sprachstudien* (Leipzig, 1867), s. 1. st. 2.

7 N. A. Aristov, «Zametki ob étničeskom sostave tyurkskix plemen i narodnostey i svedeniya ob ix Čislennosti», *Živaya Starina,* III-IV (Sanktpeterburg, 1897), s. 423, st. 1, s. 425, st. 1.

8 P. M. Melioranskiy, *«Šeybaniname». Dzagatayskiy tekst poémï Muhammeda Saliha po rukopisi venskoy biblioteki* (Ölümünden sonra yayımlayan : A. N. Samoyloviç, Sanktpeterburg, 1908), s. 75; Hermann Vámbéry, *Šaybânînâma. Die Scheïbaniade. Ein özbegisches Heldengedicht in 76 Gesängen von Prinz Mohammed Salih aus Charezm* (Wien, 1885), s. 418.

9 Yay. : Melioranskiy, s. 211; yay. : Vámbéry, s. 418.

10 Fıtrat, *Özbek ädäbiyâti nämûnäläri* (Taşkent-Semerkand, 1928), s. 274; Köprülüzade M. Fuat, *Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar* (İstanbul, 1934), s. 206.

11 Nevâ'î, *Külliyât*, elyazma. İstanbul, Süleymaniye Kütp. Fatih No. 4056, y. 647b: 5-7; Fıtrat, a.g.e., s. 273-4.

12 Baron Desmaisons, *Histoire des Mogols et des Tatares par Aboul-Ghâzi Béhâdour Khan*, tome I, Metin (Saint-Pétersbourg, 1871), s. 37.

13 yay. Sir Gerard Clauson, *Sänglax, A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammed Mahdî Xân* («E. J. W. Gibb Memorial» Series. New Series, XX), London, 1960.

14 «Abuşka» diye bilinen Çağatayca-Osmanlıca sözlük, *el-Luġatü'n-Nevâ'iye ve'l-istişhâdâtü'l-çaġatâ'iye* başlığını da taşır. Yay. V. V. Velyaminov-Zernov (Sanktpeterburg, 1868).

15 V. V. Radlov, «*Yarlıkï Toktamïşa i Temir-Kutluga*», *ZVO* [=Zapiski Vostočnogo otdeleniya Russkogo arxeologičeskogo obščestva], III (1888), s. 2.

16 F. E. Korş, «Drevnïy narodnïy stix tureckix plemen», *ZVO*, XIX (1909), s. 140.

17 W. Radloff, *Phonetik der nördlichen Türksprachen* (Leipzig, 1883), c. II, s. 280 vd.

18 F. E. Korş, «Klassifikaciya tureckix plemen po yazïkam, «*Étnografičeskoe obozrenie*, 84-5 (Moskova, 1910), s. 114 vd.

19 A. Krïmskiy, «Tureckiya narečiya i literaturï», *Éncïklopedičeskiy Slovar*, yay. F. A. Brokgauz ve I. A. Efron, XXXIV (Sanktpeterburg, 1902), s. 161.

20 A. N. Samoylovič, «K istorii literaturnogo sredneaziatsko-tureckogo yazıka», *Mir-Ali-Šir, Sbornik k pyatisotletiyu so dnya rozdeniya* (Leningrad, 1928), s. 23.

21 Fuad Köprülü, «Çağatay edebiyatı», *İslâm Ansiklopedisi*, III (İstanbul, 1945), s. 270.

22 E. E. Bertel's, *Navoi. Opït tvorčeskoy biografii* (Moskova-Leningrad, 1948), s. 54.

23 A. M. Ščerbak, «K istorii uzbekskogo literaturnogo yazïka drevnego perioda», *Akademiku Vladimiru Aleksandroviču Gordlevskomu k ego semidesyatipyatiletiyu. Sbornik statey* (Moskova, 1953), s. 317-323.

24 V. V. Rešetov, *Uzbekskiy yazïk*, Part I (Taşkent, 1959), s. 16.

25 A. N. Baskakov, *Tyurskie yazïki* (Moskova, 1960), s. 178-9.

26 Meselâ, V. D. Artamoşina, «Usloviya formirovaniya i nekotarïe osobennosti yazïka sredneaziatskix poétov-predšestvennikov A. Navoi, «*Tyurkomongol'skoe yazïkoznanie i fol'kloristika* (Moskova, 1960), s. 8'de Nevâ'î selefleri Ata'î, Sekkâkî, Lutfî ve çağdaşlarının dili için «Timurlular devrinin Orta Asya edebî Türkçesi» veya «15. yüzyılın ilk yarısındaki Orta Asya Türkçesi» terimlerini kullanır. G. F. Blagova, «O xaraktere tak nazïvaemogo «çaga-

tayskogo» yazïka konca XV v.», aynı ciltte, «Eski Özbekçe» terimini reddeder; fakat «Çağatay dili» adlandırmasını tercih eder. Aynı şekilde, E. N. Nadzib, *Xorezmi, Muhabbet-Name* (Moskova, 1961), «Eski Özbekçi» teriminden kaçınır ve «Çağatayca» veya «Orta Asya Türkçesi» terimlerini tercih eder gibidir (s. 9).

27 *Studia Altaica. Festschrift für Nikolaus Poppe* («Ural-Altaische Bibliothek»; Wiesbaden, 1957), s. 51-9.

Gramer

Forma : 1

KISALTMALAR

Abuşḳa	Vámbéry, Armin, *Abuška. Csagataj török szógyüjtemény* (Abuşḳa. Çağatay Türkçesi Sözlüğü), Pest, 1862.
Aḥm.	Aḥmedî. *A Contest of Stringed Instruments. Elyazma.* London, British Museum, Add. 7914, y. 321-328b. Charles Rieu, *Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum* (London, 1888), s. 291.
'Arûż	Bâbür. *Muḫtaṣar fî'l-'Arûż.* Elyazma. Paris, Bibliotheque Nationale, Suppl. turc 1308. E. Blochet, *Catalogue des manuscrits turcs,* II (Paris, 1933), s. 229.
Ateb.	Arat, Reşid Rahmeti, *Atebetü'l-Hakayık.* İstanbul, 1951 (sözlük).
Ata'î	Samoyloviç, A.N. «Čagatayskiy poèt XV veka Atai», *Zapiski Kollegii Vostokovedov,* II (1927), s. 257-274.
B	Beveridge, Annette S. *The Bábar-Náma* («E. J. W. Gibb Memorial» Series, I), London-Leyden, 1905.
B Ilm.	Ilminski, N. *Baber-Nameh.* Kazan, 1857.
B Ris.	Köprülüzâde Meḥmed Fu'âd. «Risâle-i Vâlidîye Tercümesi,» *MTM* (= Millî Tetebbu'lar Mecmû'ası) I 1331/1915, s. 111-124.
B Sam.	Samoyloviç, A.N. *Sobranie stixotvoreniy imperatora Babura.* Petrograd, 1917.
Bayḳ. Div.	Ertaylan, İsmail Hikmet. *Divan-i Sultan Hüseyn Mirza Baykara «Hüseyinî»* (İstanbul Üniversitesi Yayınlarından, No. 309). İstanbul, 1946.
Bayḳ. Div. Ü	Ḥüseyn Bayḳara. *Dîvân.* Elyazma. İstanbul, Üniversite Kütp. T. Y. 1977, istinsah: 900/1494-95.

Bayk. R	Ertaylan, İsmail Hikmet. *Risâle-i Sultan Hüseyn Baykara* (İstanbul Üniversitesi Yayınlarından). İstanbul, 1945.
Beng	Yûsuf Emîrî. *Beng ü Çağır Arasında Münâẓara.* Elyazma. British Museum, Add. 7914, s. 329b-337b. Rieu, s. 291.
BL	Borovkov, A.K. «*Bedâ'iü'l-Luġat*». *Slovar' Ṭâli' Îmânî geratskogo k sočineniyam Alişera Navoi.* Moscow, 1961.
Brockelmann OTG	Brockelmann, C. *Osttürkische -Grammatik der islamischen Litteratursprachen Mittelasiens.* Leiden, 1954.
BŞ I, II	Köprülüzâde Meḥmed Fu'âd. Bâbur Şâh'ın şi'irleri, *MTM,* I, s. 235-256, 464-480; II, s. 307-336.
BV	Nevâ'î. *Bedâ'i'ü'l-Vasaṭ.* Elyazma. İstanbul, Ayasofya Kütp. No. 3980, istinsah: 957/1550. Agâh Sırrı Levend, «Türkiye Kitaplıklarındaki Nevai Yazmaları», *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* (1958), s. 171-172.
Dehn.	Yûsuf Emîrî. *Dehnâme.* Elyazma. British Museum, Add. 7914, s. 228b-272a. Rieu, s. 288.
ETY	Orkun, Hüseyin Namık. *Eski Türk Yazıtları.* IV cilt. İstanbul, 1941 (Sözlük).
FK	Nevâ'î. *Fevâ'idü'l-Kiber.* Elyazma. İstanbul, Üniversite Kütp., T.Y. 1565, istinsah: 947/1540/41. Levend, s. 173.
G Div.	Gedâ. *Dîvân.* Elyazma. Bibliothèque Nationale, Suppl, turc 981, s. 96b-161b. Blochet, II, s. 117.
G Örn.	Eckmann, J. «Çağatay Dili örnekleri II. Gedaî Divanından Parçalar», *TDED* (=İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi), X (1960), s. 65-110.
GN	Luṭfî. *Gül ü Nevrûz.* Elyazma. British Museum, Add. 7914, s. 50b-114a. Rieu, s. 284.

GN P	Aynı eser. Elyazma. Bibliothèque Nationale, Suppl. turc 998, s. 79b-112a. Blochet, II, s. 124.
G S Nur.	Nevâ'î. *Garâ'ibü'ş-Ṣıġar*. Elyazma. İstanbul Nuruosmaniye Kütp. No. 3881. Levend, s. 167.
Ḥ	Ḥâmidî. *Yûsuf u Zelîḫâ*. Elyazma. İstanbul, Topkapı Sarayı Kütp., Revan 832, istinsah: 922/1516. Bak. Halide Dolu, «Sultan Hüseyin Baykara Adına Yazılmış Çağatayca Bir Yusuf Hikâyesi», *TDED* V (1954), s. 51-58; Fehmi Edhem Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*, II cilt. (İstanbul, 1961), s. 107-108, No. 2302.
Ḫarzm.	Harezm Türkçesi.
Houtsma	Houtsma, M. Th. *Ein türkisch-arabisches Glossar*. Leiden 1894.
İsk.	Nevâ'î. *Sedd-i İskenderî*. Elyazma. Ayasofya Kütp., No. 3854, s. 195b-272a. Levend, s. 191-192.
Kaşg. (=Ḳaşġârî)	Brockelmann, C. *Mitteltürkischer Wortschatz*. Budapest, 1928.
Küll, R	Nevâ'î.*Küllîyât*. Elyazma. Topkapı Sarayı Kütp., Revan 808. Levend, s. 130-142; Karatay, s. 105-106, No. 2298.
Küll, S	Aynı eser. Elyazma. İstanbul, Süleymaniye Kütp., Fatih 4056. Bak. H. Ritter, *Oriens*, 8 (1955), s. 142-143; Levend, s. 142-146.
L Div.	Ertaylan, İsmail Hikmet. *Lâtfi Divanı* (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, No. 863). İstanbul, 1960.
L Div. P	Luṭfî. *Dîvân*. Elyazma. Bibliothèque Nationale, Suppl. turc 981, s. 1b-95a. Blochet, II, s. 117.
LM	Nevâ'î. *Leylâ vü Mecnûn*. Elyazma, Bibliothèque Nationale, Suppl. turc 1008. Blochet, II, s. 128.
LN	Ḫocendî. *Leṭâfetnâme*. Elyazma. British Museum, Add. 7914, s. 142b-157b. Rieu, s. 287.

MA	Poppe, N. «Eine viersprachige Zamaxşarî-Handschrift» *ZDMG*, CI (1951), s. 301-332 (Zemahşerî'nin *Mukaddimetü'l-edebi*ndeki Çağatayca malzemenin gramatik özeti).
Maḥb.	(Aḥmed Vefîḳ Paşa) Maḥbûbü'l-Ḳulûb li-Emîr 'Alî Şîr Nevâ'î, İstanbul, 1289/1872.
Maḥb. Ü	Nevâ'î. Maḥbûbü'l-Ḳulûb. Elyazma, İstanbul, Üniversite Kütp. T.Y. 4149, s. 563b-635a. Levend, s. 196-197.
Maḫz.	Ḥaydar Ḫvârezmî. *Maḫzenü'l-Esrâr*. Elyazma. British Museum, Add. 7914, s. 115b-114b. Rieu, s. 286.
Meb.	Ross, E. Denison. *The Mabâni'l-Lughat being a Grammar of the Turki Language in Persian by Mirzâ Mehdi Khân* (Bibliotheca Indica. New Series, No. 1225). Calcutta, 1910.
Mec.	Nevâ'î. *Mecâlisü'n-Nefâ'is*. Elyazma. İstanbul, Üniversite Kütp. T.Y. 841, istinsah: 942/1535-36.
ML	Aḥmed Cevdet. *Muḥâkemetü'l-Luġateyn, li-Emîr 'Alî Şîr Nevâ'î* (Kütübḫâne-i İḳdâm, No. 12). İstanbul, 1315/1899.
N Div.	Nevâ'î. *Dîvân*. Elyazma. British Museum, Or. 401. Rieu, s. 294-295.
N Div. Ank.	Nevâ'î. *Dîvân*. Elyazma. Ankara, Umûmî Kütp. (T.C. Maarif Vekâleti Umûmî Kütüphanesi), No. 59.
N Div. M	Dmitrieva, L.V. *'Alîşîr Navâ'î. Dîvân*. Moscow, 1964.
N Örn.	Eckmann, J. «Çağatay Dili örnekleri I, Nevai Divanlarından Parçalar »*TDED*. IX (1959), s. 33-64.
N Quatr.	Quatremère, M. *Chrestomathie en turc oriental*. Paris, 1841 (Nevai'nin *Muḥâkemetü'l-Luġateyn ve Târîḫ-i Mülûk-i 'Acem* adlı eserlerini ihtivâ eder.).
Orḫ.	Orhun Türkçesi.
OY	Yaḳînî. Oḳ Yaynıñg Münâẓarası. Elyazma. British Museum, Add. 7914, s. 314a-321a. Rieu, s. 290.

PhTF — *Philologiae Turcicae Fundamenta.* Cilt I, Wiesbaden, 1959.

Sek. Div. — Sekkâkî. *Dîvân.* Elyazma. British Museum, Or. 2079. Rieu s. 284.

Sek. Örn. — Eckmann, J. «Çağatay Dili Örnekleri III. Sekkâkî Divanından Parçalar» TDED, XII (1963), s. 157-174.

Seng. — Clauson, Sir Gerard. *Sanglax. A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammed Mahdi Xân* («E. J. W. Gibb Memorial» Series. New Series, XX). London, 1960.

SS — Şamsiev, Pårså. *Alişer Navâiy, Ḫamse, Sab'ai Sayyâr.* Taşkent, 1956.

Şeyb. Ber. — (Anonim) *Şeybânînâme,* yay. I, Berezin (Biblioteka Vostočnïh Istorikov, I). Kazan, 1849.

Şeyb. Vámb. — Vámbéry, Hermann. *Şaybânînâma. Die Scheïbaniade. Ein özbegisches Heldengedicht in 76 Gesängen von Prinz Mohammed Salih aus Charezm.* Wien, 1885.

Şeyb. Baḥr. — Şeybânî. *Baḥrü'l-Hüdâ.* Elyazma. British Museum, Add. 7914, s. 1622. Rieu, s. 284-285.

Şeyb. Div. — Şeybânî. *Dîvân.* Elyazma. İstanbul, Topkapı Sarayı Kütp., III. Ahmed, No. 2436, Bak. *İstanbul Kitaplıkları Türkçe Yazma Divanlar Kataloğu,* I. cilt (İstanbul, 1947), s. 85, No. 28; Karatay, II, s. 111, No. 2311.

Ş Sül. — Şeyḫ Süleymân Efendi-yi Buḫârî. *Luġat-i Çaġatay ve Türkî-i 'Oṣmânî.* İstanbul, 1298/1882.

Terc. — Necîb 'Aṣım. «Hadîṣ-i Erba'în Tercümeleri» *MTM,* II, 1331/1915, s. 149-155 Nevâî'nin Kırḳ Ḥadiṣ Tercümesi yer alır.

Tezk. — Ferîdü'd-dîn 'Aṭṭâr'ın *Teẕkiretü'l-Evliyâ*sının Çağatayca tercümesi. Elyazma. İstanbul, Süleymaniye Kütp., Fatih 2848, s. 13b-150a, 917/1511 yılında Kahire'de istinsah edilmiştir. Bak. *İstanbul Kitaplıkları Tarih-Coğrafya Yazmaları Katalogları,* I, 6 (İstanbul, 1946), s. 559, No. 367.

TN	Seydî Aḥmed Mîrzâ. *Ta'aşşuḳnâme.* Elyazma. British Museum Add. 7914, s. 273b-289b, Rieu, s. 289.
TŞ	*Tefsîr-i Şerîf* (Kur'ân'ın Çağatayca tefsiri). Elyazma. Topkapı Sarayı Kütp., III. Ahmed, No. 16, 2 cilt, 950/1543-44 yılında istinsah edilmiş. Karatay, I, s. 6-7, 18-19.
UAJb	Ural-Altaische Jahrbücher
'Ub. T	'Ubeydu'llah Han ('Ubeydî). *Dîvân.* Elyazma. Topkapı Sarayı Kütp., III. Ahmed, No. 2381, s. 21a-41a. *İstanbul Kitaplıkları Türkçe Yazma Divanlar Kataloğu,* I, s. 165-166, No. 69; Karatay, II, s. 110, No. 2308.
'Ub. Ü	Aynı eser, Elyazma. İstanbul Üniversite Kütp. T.Y. 1988, istinsah: 959/1552.
Uyg.	Uygurca.
von Gabain ATG	Gabain, A. von. *Alttürkische Grammatik.* Leipzig, 1950 (Sözlük).
Z	Şerefe'd'dîn 'Alî Yezd'nin *Ẓafernâme* adlı eserinin Çağatayca tercümesi. Elyazma. Nuruosmaniye Kütp. No. 3268. Bk. *İstanbul Kütüphaneleri Tarih-Coğrafya Yazmaları Katalogları,* I, 2 (İstanbul, 1944), s. 170, No. 88.

SES BİLGİSİ

Alfabe Ve Transkripsiyon

1. Çağatay şivesi, umûmiyetle, Arap alfabesiyle yazılmıştır. Uygur yazısı ise daha çok Timurlular sarayında resmî yazışmalar için kullanılmıştır. Semerkand, Herat ve Yezd gibi merkezlerde, edebî eserler, bazen Uygur yazısı ile kopya edildi. Ne Arap ne de Uygur yazısı, -bilhassa ikincisi-, Türkçenin seslerinin bir çoğunu işâretlemeye yeterli idi. Bu yüzden, Çağataycanın doğru telaffuzunu tesbit, bir çok hallerde mümkün değildir. Çağatayca, girişte belirtildiği gibi, çok geniş bir sahada beş yüz yıl kullanılmıştır. Çağataycanın telaffuzu, muhtemelen, yer ve zamana göre değişmiştir. Fakat bu değişiklikler, umûmiyetle imlâda işâretlenmemiştir. Bu eserdeki Latin transkripsiyonu, daha çok teâmüle ve Orta Asyadaki Klasik öncesi ve Klasik devirler Çağataycasının telaffuzu için yaklaşık paralellikleri tahminlere dayanır.

2. Bu el kitabında benimsenen transkripsiyon alfabesi, şu işâretlerden oluşur (harf üzerindeki [ʌ] işâreti uzunluğu belirtir) :

Latin	Arap	Latin	Arap
a	آ،ا	ġ	غ
â	آ،ا	g	ك
e	ا،ه	h	ه
b	ب	ḥ	ح
c	ج	ḫ	خ
ç	چ	ı	ای،ی
d	د	i	ای،ی
é	ای،ی	î	ای،ی
f	ف	k	ك

Latin	Arap	Latin	Arap
l	ل	t	ت
m	م	ṭ	ط
n	ن	u	او،و
ñg	نك	û	او،و
o	او،و	ü	او،و
ô	او،و	v	و
ö	او،و	y	ى
p	پ	z	ز
ķ	ق	ẓ	ض
r	ر	ż	ظ
s	س	ẕ	ذ
ṣ	ص	j	ژ
s̱	ث	‘	ع
ş	ش	’	ء

Vokaller

3. Vokallerin sınıflandırılması :

a. Çağataycada dokuz kısa vokal vardır : *a, e, é, ı, i, o, ö, u, ü.* Uzun vokallerden *â, î, û,* Arapça ve Farsçanın her ikisinden, *ô* ise yalnızca Farsçadan alınmış kelimelerde bulunur.

Yalnız hafif diftonglar vardır: *ay, ey, ẹy, ıy, iy, oy, öy, uy, üy, av, ev ẹv.*

b. Vokaller bir kaç gurupta sınıflandırılabilir :

(a) Teşekkül noktalarına göre, kalın ve ince vokaller :
Kalın vokaller : *a, ı, o, u.*
İnce vokaller : *e, ẹ, i, ö, ü.*

(b) Telaffuzları sırasında dudakların yuvarlaklaştırılıp yuvarlaklaştırılmamasına göre, düz ve yuvarlak vokaller :
Düz vokaller : *a, e, ẹ, ı, i.*
Yuvarlak vokaller : *o, ö, u, ü.*

(c) Telaffuzlarında ağzın az veya çok açık olmasına göre, geniş, yarı-geniş ve dar vokaller :

Geniş vokaller : *a, e.*

Yarı-geniş vokaller : *ę, o, ö.*

Dar vokaller : *ı, i, u, ü.*

Aşağıdaki tablo Çağataycanın vokal sistemini gösterir :

	Kalın vokaller			İnce vokaller		
	Geniş	Yarı-geniş	Dar	Geniş	Yarı-geniş	Dar
Düz	a		ı	e	ę	i
Yuvarlak		o	u		ö	ü

4. Vokal hâdiseleri :

Çağataycanın aslî kelimelerinde, kelime başında ve ilk hecede yukarıdaki vokallerin hepsi bulunabilir. Yarı-geniş vokallerin yalnızca ilk hecede görüldükleri ve ne ikinci, ne de daha sonraki hecelerde bulundukları ileri sürülebilir: *ęşik* «kapı», *boldum* «oldum», *ölüm* «ölüm», *öltürgülük* «öldürülecek olan» gibi.

Çağatayca, öz Türkçe kelimelerde vokallerin yan yana gelmesine izin vermediğinden, *dę-* «demek» fiil kökü ile *-il-* ve *-iş-* eklerinin yan yana gelen vokallerinin arası (hiatus), y ile doldurulur: *dęyil-* «söylenilmek, anlatılmak», *dęyiş-* «söyleşmek». *Hemzenin* telaffuzunun başarılamaması sonucunda doğan, Arapçadan alınmış kelimelerdeki iki vokalin yan yana gelmesi (hiatus) hâdisesi, yalnızca vokallerden birinin *i* veya *î* olduğu hallerde, vokaller arasına *y* getirilerek önlenir: *Nevâ'î* yerine *Nevâyî, ri'âset* «idare, hükümet» yerine *riyâset.* İki vokalin yan yana gelişi (hiatus), diğer hallerde hoş karşılanmış gigidir: *te'essüf* «üzüntü, keder» gibi.

Vokal Uyumu

5. Vokal uyumu, Çağataycanın karakteristik bir husûsiyetidir. İki çeşit vokal uyumu vardır: (1) kalınlık-incelik uyumu, (2) düzlük-yuvarlaklık uyumu.

6. Kalınlık-incelik uyumu.

a. Kalınlık-incelik uyumu kanununa göre bir kelime, kalın veya ince vokalleri ihtivâ edebilir. Arap alfabesinde kalın ve ince vokaller için husûsî işâretler bulunmadığından, kalın ve ince vokalli kelimeleri ayırmada biricik ölçümüz, bunların *ġ / ķ* veya *g / k* seslerinden her hangi birini ihtivâ etmeleridir. Çağataycanın aslî kelimelerindeki kalınlık-incelik uyumu, tamamen muhâfaza edilmiştir; şöyle ki, kalın vokalli kökler, kalın vokalli ekler (*ġ / ķ* ihtivâ edenler gibi) alırlar ve ince vokalli kökler, ince vokalli ekler (*g / k* ihtivâ edenler gibi) alırlar. Meselâ :

yol-ġa «yola» Ḥ 27b:1, *artuġ-raķ* «daha çok» N Div. 36:9, *tapmaķ* «bulmak» N Div. 14b:10, *bol-ġay* «olacak» N Div. 3a:1, *az-ġına* «azıcık» Seng. 39a:6, *burna-ġı* «ilk, önceki» Meb. 120:11, *sat-ġuçı* «satıcı» Maḫz. 125b:5, *muñg-luġ* «kederli» L Div. 36: sayfa kenarı, *aş-lıķ* «yemeklik, zahire» Ḥ 52b:12, *Teñri-ġe* «Allah'a» TN 273b:1, *köp-rek* «daha çok» N Div. 5a:9, *bér-mek* «vermek» N Div. 7a: 7, *eyle-gey* «eyleyecek» FK 40a:11, *köñül-gine* «gönülcük» Mec. 78a: 10, *yüzi-de-ki* «yüzündeki» N Div. 5b:12, *bér-güçi* «verici» Küll. R 370a:27, *perî yüz-lüg* «peri yüzlü» L Div. 6:8, *ösrük-lük* «sarhoşluk» N Div. 12a:2, *tirig-lik* «dirilik» L Div. 94:8, v.s.

Yukarıdaki kanunun istisnâları, klasik devirde istinsah edilmiş yazmalarda, nisbeten seyrektir ve çoğu hallerde, müstensih tarafından yapılmış bir hatâya bağlanabilir; meselâ, 930/1523'te istinsah edilmiş bir Nevâyî yazmasında (İstanbul, Üniversite Kütüphanesi T 5669, 11b) *köñlümde-ġı*, N Div.'de ise aynı kelime, doğru şekliyle görülür: *köñlümde-ki* (21b:12).

b. Arapça ve Farsçadan alınmış kelimelerde, kalın vokalli veya ince vokalli eklerin (daha doğrusu, *ġ / ķ* veya *g / k* ihtivâ eden eklerin) kullanılışı, Çağataycanın aslî kelimelerindekinden farklıdır. *i* veya *î* ihtivâ eden yabancı kelimelerin tamamının, tercihan, kalın vokalli ekler almaları, umûmî bir kanundur. Meselâ :

âdem-ġa «insana» FK 26b:6, *ʿadem-ġa* «yokluğa» N Div. 21a:13, *ehl-ıġa* «ehline» N Div. 5a:12, *âfet-lıġ* «felâketli» FK 14a:12, *ʿâlem-ġa* «âleme» LN 145b:9, FK 26b:6, *emr-ġa* «emre» Küll. R 55b:17, *âşüfte-lıķ* «âşüftelik» Mec. 53a:1, *âvâre-lıķ* «âvârelik» FK 2a:12, *bâde-ġa* «bâdeye» FK 8a:9, *bende-ġa* «bendeye Ḥ 1b:1, *bende-lıġ*

«bendelik, kölelik» FK 225a:1, *beşâret-ġa* «müjdeye» Ḥ 73b:5, *beyt-ġa* «eve» N Div. 7a:12, *bezm-ıġa* «bezmine» FK 26b:10, *bîçâre-ġa* «bîçâreye» L Div. 33:3, G Div. 96b:7, *bülbül-ġa* «bülbüle» N Div. 8b:8, L Div. 121: sayfa kenarı, *cehennem-ġa* «cehenneme» Küll. S 727b:18, *cerâḥat-lıġ* «cerahatlı» FK 24a:13, *çemen-ġa* «çimene» N Div. 25b:7, *dehr-ġa* «dünyaya, zamana» Ḥ 2a:17, *derd-ġa* «derde» N Örn. XII, 4, *devlet-lıḳ* «devletli, talihli» L Div. 45:3, *dîde-ġa* «göze» FK 25a:7, *dîvâne-lıḳ* «delilik» N Div. 114:1, *gedâ-ġa* «dilenciye» Maḥb 183:17, *gerd-ıġa* «tozuna» FK 213b:10, *güher-ıġa* «cevherine» Küll. S 169b:11, *ġamze-ġa* «gamzeye» FK 54a:12, *hecr-ġa* «ayrılığa» FK 6b:9, *ḥâl-ġa* «hâle» N Div. 3a:11, *bu ḥâlet-ḳa* «bu hâl ve şarta» N Örn. 57:22, *ḥarem-ġa* «hareme» Ḥ 22b:9, *himmet-ḳa* «himmete» Küll. S 180b:24, *ḥükm-ıġa* «hükmüne» FK 43a:1, *ḥidmet-ıġa* «hizmetine» Maḥb. 8:17, *ʿinâyet-ıġa* «yardımına» Z 21b:9, *kâm-ıġa* «dileğine» FK 219b:10, *kerem-ıġa* «keremine» Bayḳ. R 3a:11, *kesb-ıġa* «kazancına» «FK 220a:13, *leb-ġa* «dudağa» N Div. 17b:9, *laʿl-ıġa* «onun al dudağına» N Div. 18b:2, *leṭâfet-ḳa* «nâzikliğe, inceliğe» FK 215a:1, *mestlıḳ* «sarhoşluk» N Örn. VI, 6, *mey-ġa* «şaraba» FK 33b:2, *muʿteberraḳ* «daha itibarlı» B 21b:7, *nefes-ḳa* «nefese» FK 42b:11, *naġme-ġa* «nağmeye» Küll. S 187b:16, *niʿmet-ḳa* «nimete» FK 229a:7, *niyâzmend-lıḳ* «yalvarıcılık» OY 316a:4, *perde-sıġa* «perdesine» Mec. 2b:4, *pest-lıġı* «alçaklığı» FK 219b:8, *ḳâmet-lıḳ* «—boylu» OY 319a:9, *saʿâdet-lıḳ* «saâdetli» L Div. 155: sayfa kenarı, *secde-ġa* «secdeye» Küll. S 189a:5, *şeher-ġa* «şehre» Mec. 49b:7, *şermende-lıḳ* «utanmışlık» L Div. 59:6, *ten-ġa* «vücuda» FK 223a:8, *ṭurfa-raḳ* «daha şaşırtıcı» N Div. 6b:5, *ʿömr-ġa* «ömre» FK 11a:1, *vaḥdet-ḳa* «birliğe» Küll. S 164b:6, *ẓulmet-ḳa* «zâlimliğe» FK 25a:9.

Son hecesinde *i* veya *î* ihtivâ eden kelimelerin çoğu, hep kalın vokalli ekler alırlar: *âdemî-lıġdın* «insanlıktan» Mec. 53a:5, *âḫir-ġa dégrü* «sona kadar» OY 316a:3, *esîr-lıḳḳa* «esirliğe» B 11a:2, *cismımġa* «cismime» N Div. 26b:6, *dîn-ġa* «dîne» N Quatr. 56:3, *firîb-ıġa* «aldatıcısına» ʾUb. Ü 35b:10, *ġâlib-raḳ* «daha üstün» FK 9b:2, *ġanîlarġa* «zenginlere» N Quatr. 42:10, *ʿilm-lıġ* «bilgili, bilgin» FK 30b:13, *ism-ġa* «isme» B 4b:1, *kîn-ġa* «kîne» N Quatr. 57:12, *meclis-ıġa* «meclisine» SS 192:21, *menzil-ġa* «konağa (seyahatte)» Küll. R 358a:3, *muʿabbir-ġa* «rüyâ tâbircisine» SS 116:170, *muʾmin-ġa* «inanana» L Div. 120:8, *müneccim-ġa* «müneccime» L Div. 45:8, *muḳtedî-lıḳ*

«tâkip ve taklit edicilik» BV 3b:15, *Nevâyî-ġa* «Nevâyî'ye» N Örn. XVI, 7, *pîr-ıġa* «onun manevî rehberine» FK 43a:6, *raḳîb-ıġa* «rakibine» FK 33b:4, *sâḳî-ġa* «sâkiye» Ḥ 33b:7, *şâgird-ġa* «talebeye» FK 54a:2, *şi'r-ġa* «şiire» Mec. 9a:7, *şi'r-lıḳḳa* «şiir sanatına» Mec. 33b: 10, *ṭabîb-ġa* «tabibe» Maḥb. 28:9, *tâcir-ġa* «tüccara» Ḥ 19b:12, *tecellî-ġa* «tecellîye» FK 40b:2, *tekmîl-ıġa* «hepsine» N Div. 5a:7, *ümîd-ıġa* «ümidine» FK 226b:9, *vâriṣ-larıġa* «vârislerine» Z 15b:5.

Sonu *k* veya *g* ile biten kelimeler, umûmiyetle ince vokalli ekler alırlar: *âheng-ige* «âhengine» FK 212b:14, *bîbâk-lik* «korkusuzluk» FK 54a:6, *felek-ke* «gökyüzüne veya gökkubbeye» N Div. 3a:4, L Div. 59:5, *helâk-ige* «mahvına» SS 147:103, *bülend-idrâk-rek* «daha yüksek anlayışlılık» N Quatr. 5:20, *kilk-ige* «kalemine» Küll. S 188a: 25, *mühlik-rek* «daha helâk edici» Bayḳ. Div. 258:4, *mülk-ige* «mülküne, ülkesine» N Div. 16b:4, *nâvek-iñgge* «senin okuna» Bayḳ. Div. Ü 5a:3, *nâzük-lük* «nâziklik, incelik» L Div. 7b:5, *nâzük-rek* «daha ince» L Div. 91:1, *pâk-lik* «saflık, temizlik» Küll. S. 747a:1, *pâk-rek* «daha temiz, daha saf» N Quatr. 5:20, *sâlik-lerge* «mutasavvıflara» Mec. 84a:5, *terk-ige* «onun terkine» Küll. S 181a:11.

Sonları dışında *k* veya *g* seslerini ihtivâ eden kelimelere de sık sık ince vokalli ekler getirilir: *bîkes-lik* «arkadaşsızlık, kimsesizlik» FK 11a:12, *genc-ige* «hazinesine» SS 126:3, *geşt-ke* «yürümeye» OY 314b:9, *gül-ge* «güle» L Div. 3a:11, FK 25a:6, *gülşen-ge* «gül bahçesine» L Div. 162:5, *kem-rek* «daha az» Mec. 12a:12, *kenîz-ige* «câriyesine» SS 183:317, *kişver-ge* «ülkeye» FK 52b:7, *kûze-lik su* «bir tas su» Küll. S 747b:6, *külbe-mge* «kulübeme» FK 46b:8, *miskîn-ge* «fakire» L Div. 115:1, *perîpeyker-ge* «peri yüzlüye» N Div. 24a:9, *rengîn-lik* «renklilik» Mec. 88b:8, *rub'-ı meskûn-ge* «dünyanın meskûn çeyrek kısmına» İsk. 208a:6, *sergeşte-lik* «şaşkınlık, sersemlik» L Div. 129:8, N Örn. 58:25, *serkeş-lik* «inatçılık, isyankârlık» N Div. 10a:8, *sernigûn-lük* «alçaklık, rezillik» N Div. 18b:11, *şâgird-lik* «talebelik» L Div. 35:4, *şikeste-lik* «kırgınlık, muzdariplik» Mec. 51a:8, *şükr-ge* «(Allah'a) şükretmeye» FK 219b:11, *zihgîr-ge* «yüzüğe» OY 320b:3; *-ger* ekiyle biten kelimelere de: *cilveger-lik* «cilvelilik, işvelilik» N Div. 10a:11, *dâdger-lik* «âdillik» İsk. 209b:13, *'işveger-lik* «işvelilik, şûhluk» N Div. 10a:14.

7. Düzlük-yuvarlaklık Uyumu.

Düzlük-yuvarlaklık uyumu kanununa göre, *o, ö, u, ü* yuvarlak vokallerinden birini ihtivâ eden kökler, *ı, i, u, ü*'lü eklerden *u, ü*'lü olanlarını alırlar. Fakat Çağataycadaki düzlük-yuvarlaklık uyumu, tam gelişmiş değildir; bu yüzden, ek ve yardımcı vokallerin hepsi, bu uyumdan aynı derecede etkilenmemişlerdir. Bu uyum dışı haller şunlardır :

A. Düzlük-yuvarlaklık uyumunun bulunduğu ek ve yardımcı vokaller :

(1) İyelik ekleri (ilk vokal) :

-ım / -im / -um / -üm : baş-ım «başım», *yüz-üm* «yüzüm»;
-ıñg / -iñg / -uñg / -üñg : baş-ıñg «başın», *yüz-üñg* «yüzün»;
-ımız / -imiz / -umuz / -ümiz : baş-ımız «başımız», *yüz-ümiz* «yüzümüz»;
-ñgız / -iñgiz / -uñgız (ayrıca, *-uñguz*) / *-üñgiz* (ayrıca, *-üñgüz*) : *baş-ıñgız* «başınız», *yüz-üñgiz* «yüzünüz».

(2) İkinci çokluk şahıs emir eki (ilk vokal) :

-ñg / -iñg / -uñg / -üñg, -ıñgız / -iñgiz / -uñgız (ayrıca, *-uñguz*) / *-üñgiz* (ayrıca, *-üñgüz*) : *ḳıl-ıñg* «yapın!», *tut-uñgız* «tutun!».

(3) Geçmiş zaman ekleri (ilk vokal) :

-dım / -dim / -dum / -düm : *al-dım* «aldım», *kör-düm* «gördüm».
-dıñg / -diñg / -duñg / -düñg : *al-dıñg* «aldın», *kör-düñg* «gördün».
-dıñgız / -diñgiz / -duñguz / -düñgüz : *al-dıñgız* «aldınız», *kör-düñgüz* «gördünüz».

(4) *-ıġ / -ig / -uġ / -üg (> -ıḳ / -ik / -uḳ / -ük)* : *sat-ıġ* «satım», *öl-üg* «ölü».

(5) *-ıl- / -il- / -ul- / -ül-* : *ḳıl-ıl-* «kılınmak», *tök-ül-* «dökülmek».

(6) *-ım / -im / -um* : *bil-im* «bilim», *öl-üm* «ölüm».

(7) *-ımtul / -ümtül* (ilk vokal) : *aġ-ımtul* «akımsı», *kök-ümtül* «mavimsi».

(8) *-ın / -in / -un / -ün* : *yaġ-ın* «yağmur», *tüt-ün* «tütün».

(9) *-ın- / -in- / -un- / -ün-* : *sığ-ın-* «sığınmak», *kör-ün-* «görünmek».

(10) *-ınç / -inç / -unç / -ünç* : *kıl-ınç* «fiil, iş», Radloff Wb., *korḳ-unç* «korku».

(11) *-ınçı / -inçi / -unçı / -ünçi* (ilk vokal) :*bir-inçi* «birinci», *on-unçı* (onuncu».

(12) *-ıp / -ip / -up / -üp* : *al-ıp* «alarak», *kör-üp* görerek».

(13) *-ıḳ- / -ik- / -uḳ- / -ük- : at-ıḳ-* «meşhur olmak», *yol-uḳ-* «rastlamak».

(14) *-ış / -iş / -uş / -üş* : *sanç-ış* «savaş, dövüş», *sor-uş* «soru».

(15) *-ış- / -iş- / -uş- / -üş- : bér-iş-* «verişmek», *ḳuç-uş-* «kucaklaşmak».

(16) *-ız- / -iz- / -uz- / -üz- : aḳ-ız-* «akıtmak», *öt-üz-* «geçirmek».

(17) *-lığ / -lig / -luġ / -lüg* : *uyat-lığ* «utangaç, çekingen», *ḳayġu-luġ* «kaygılı, üzüntülü».

(18) *-lıḳ / -lik / -luḳ / -lük* : *yaḫşı-lıḳ* «güzellik», *tirig-lik* «dirilik».

B. Düzlük-yuvarlaklık uyumunun bulunmadığı ek ve yardımcı vokaller :

a. Yalnızca düz şekilleri olan ek ve yardımcı vokaller :

(1) *-çı / -çi* : *ḳoy-çı* «çoban».

(2) *-dı / -di* : *oḳu-dı* «okudu», *kör-di* «gördü».

(3) *-dın / -din* : *töşük-din* «delikten».

(4) *-ġı / -ḳı / -ki* : *burun-ġı* «ilk, önceki», *tün-ki* «geceki, geceye âit».

(5) *-ġıl / -gil veya -ġın / -gin* : *oḳu-ġıl* «oku!», *kör-gin* «gör!».

(6) *-ġına / -gine* : *ḳuş-ġına* «kuşcağız», *kök-gine* veya *kök-kine* «mavimsi».

(7) *-(ı/u)nçı / -(i/ü)nçi* (ikinci vokal) : *tokḳuz-unçı* «dokuzuncu», *üç-ünçi* «üçüncü».

(8) *-mış / -miş* : *oḳu-mış* «okumuş», *öl-miş* «ölmüş».

(9) *-nı / -ni* veya *-ın / -in* (akkuzatif) : *ḳuş-nı* «kuşu», *köz-in* «onun gözünü».

(10) *-(s)ı / -(s)i* : *ḳol-ı* «kolu», *küzgü-si* «aynası».

(11) *-sı / -si* : *ḳavur-sı* «kavrulmuş yün veya keçe», *tüt-si* «tütsü, duman».

(12) *-sız / -siz* : *su-sız* «susuz, susamış», *küç-siz* «güçsüz».

b. Yalnızca yuvarlak şekilleri olan ek ve yardımcı vokaller :

(1) *-çuḳ / -çük* : *taġar-çuḳ* «dağarcık».

(2) *-duḳ / -dük* : *al-duḳ* «aldık», *kél-dük* «geldik».

(3) *-dur- / -dür-* veya *-tur- / -tür-* : *al-dur-* «aldırmak» *kés-tür-* «kestirmek».

(4) *-ġu / -gü* : *al-ġu bér-gü* «alış veriş, ticaret».

(5) *-ġuç / -güç* : *çatla-ġuç* «sakız», *yélpi-güç* «yelpaze».

(6) *-ġuça / -güçe* veya *-ġunça / -günçe: taŋ at-ḳu(n)ça* «tan atınca veya atıncaya kadar», *kél-günçe* «gelince».

(7) *-ġun / -gün* : *çap-ġun* «çapul».

(8) *-ġur / -gür* : *toyma-ġur* «doymaz».

(9) *-ġur- / -gür-* : *yat-ġur-* «yatırmak», *yét-kür-* «yetirmek».

(10) *-ġuz- / -güz-* : *tir-güz-* «diriltmek».

(11) *-mtul* : *ḳara-mtul* «karamsı».

(12) *-mu / -mü* : *taptı-mu* «buldu mu?», *kélgey-mü* «gelecek mi?».

(13) *-uḳ / -ük* : *aç-uḳ* «açık», *kés-ük* «kesik, kırılmış».

(14) *-ur- / -ür-* : *tat-ur-* «tattırmak», *yit-ür-* «yitirmek».

c. Şu ek ve yardımcı vokaller, bazen düz, bazen de (yuvarlak vokalli bir kökten sonra) yuvarlak olarak gelirler :

(1) İyelik eki *-uŋız / -üŋiz*, bazen *-uŋuz / -üŋüz* : *yüz-üŋüz* «yüzünüz» L Div. 49:9 (umûmiyetle: *yüz-üŋiz*).

(2) Genitif eki *-nıŋ / -niŋ*, bazen *-nuŋ / -nüŋ* : *oḳ-nuŋ* «okun» TN 277b:1, OY 320a:9, Z 11a:12 (umûmiyetle: *oḳ-nıŋ*).

(3) Emir eki *-uŋız / -üŋiz*, bazen *-uŋuz / -üŋüz* : *kör-üŋüz* «görün!» BS II 315:19 (umûmiyetle: *kör-üŋiz*).

Vokal Değişmeleri

8. İlk hecede *e* > *é* değişikliği.

Karahanlıca'nın ilk hecede bulunan e sesi, umûmiyetle, ondördüncü yüzyıl ortalarına kadar Harezm Türkçesi'nde de muhâfaza edilmiş; fakat daha sonraları ى ile veya Nehcü'l-Ferâdîs (1360) gibi harekeli metinlerde ى ile işâretlenen bir sese dönüşmeğe başlamıştır. Bu işâretin tam olarak ne ifâde ettiği kesin bir şekilde isbatlanamaz. Muhtemelen *e* ve *i*'nin her ikisinden de farklı, yarı açık bir *é*'yi temsil etmektedir. Karahanlıca'daki ار *er* «adam», اشيك *eşik* «kapı», كسماك *kes-* «kesmek», كلماك *kel-* «gelmek», من *men* «ben», vs. gibi kelimeler, Çağatayca'da ير، ايشيك، كيسماك، كيلماك، مين şeklinde yazılırlar. Bu ilk hece, ya modern Kazan Türkçesi telaffuzuna uygun şekilde *i* olarak: *ir, işik, kis-, kil-, min* veya modern orta Asya Türk şivelerinde olduğu gibi *é* olarak: *ér, éşik, kés-, kél-, mén* okunmuştur. Bu kitapta *é* transkripsiyonu uygulandı.

9. Kök vokalinin yuvarlaklaşması (gerileyici benzeşme).

İlk hecenin düz vokali, bazen, ikinci hecenin yuvarlak vokalinin etkisiyle yuvarlaklaşır :

a. *u*'nun etkisiyle *a* > *o* : *ocun* «dünya» LN 145b:3, Ḥ 4a:11, 59a:3 < *acun* (Uyg. *azun, ajun* «hayat, mevcudât») LN 146a:4, *oruḳ* «zayıf» Ḥ 34b:9 < *aruġ* Ḥ 33a:12, *osru* «çok, fazla» L Div. 110:2 < *asru* B 5a:13, *oşuḳ-* «acele etmek, acele ettirmek» Abuşḳa, BL 21b ve s. 100 < *aşuḳ-* BL 61, Seng. 41a:29 (Mirzâ Mehdi Han'a göre, *oşuḳ-*, galattır).

b. *ü*'nün etkisiyle *e* > *ö* : *çöküç/ş* «çekiç» Seng. 214a:26 < *çeküç/ş* Seng. 208a:10, *öçkü (Kaşg. eçkü)* «keçi» Maḥb. 195:11, *öksü-* (Kaşg. *eksü-*) «eksilmek» B 129a:14, *öksük* (Kaşg. *eksük*) «eksik» Mec. 92b:10, Bayk. Div. 247:2 < *eksük* Z 31a:1, *örük* (Kaşg. *erük*) «erik» B 129b:2, *ösrük* (Kaşg. *esrük*) «sarhoş» L Div. 110:7 < *esrük* Küll. S 747b:20, *ötük* (Kaşg. *etük*) «edik, çizme» Meb. 20:19, *tölmür-* «araştırmak» SS 163:11 < *telmür-* Seng. 200a:1, *töşük* (Kaşg. *teşük*) «delik» B 290b:11 < *teşük* Z 51b:3.

c. *ü*'nün etkisiyle *i* > *ü* : *tülkü* (Uyg., Kaşg. *tilkü*) «*tilki*» L Div. 26:4, B İlim. 87:18.

10. Ek ve yardımcı vokallerin yuvarlaklaşması (ilerleyici benzeşme).

Bu benzeşme, şu hallerde, kelime sonundaki dudak konsonantının etkisiyle ortaya çıkar :

a. *v* ile sona eren fiillerden sonra : *ḳav-duñg* (*ḳav-dıñg* yerine) «eziyet ettin» FK 45b:9, *ḳav-up* «eziyet ederek» LN 143a:2, *ḳav-uş-* «kavuşmak, karşılaşmak» L. Div. 7: sayfa kenarı, *sév-düm* (*sév-dim* yerine) «sevdim» LN 154b:7, *sév-üp* «severek» GN 108a:2, *sév-ün-* «sevinmek» Ḥ 75a:17, *év-üñg (év-iñg* yerine) «acele edin!» Abuşḳa 20. *m* ve *p*'den sonra yuvarlaklaşma olmaz: *tam-ıp* «damlayarak», *tam-ız-* «damlatmak, akıtmak» Seng. 160b:25, çap-ıp «dört nala koşturup, hızla at sürerek» Z 51b:8, *çap-ış-* «konuşmak» Seng. 204a:15, *tap-tım* «buldum» Meb. 9:3, *tap-ış-* «buluşmak» Seng. 157a:12, *yap-ıl-* «örtülmek» Seng. 325a:16, *yap-ın-* «örtünmek, giyinmek» Seng. 325a:22, fakat; *yap-uş-* «yapışmak, tutmak» Seng. 325b:2.

v ile sona eren isimlerden sonra, umûmiyetle, yuvarlaklaşma olmaz: *év-im* «evim» OY 318b:6, *év-imiz* «evimiz» Z 20b:1, *birevniñg* «her birinin» Mec. 97a:11, *ikev-niñg* «her ikisinin» FK 221a:8, *çavlıġ* «meşhur» L Div. 114:4; fakat *év-lük* «... âilesinden» Z 218b:4, Şeyb. Vamb. 98:17 (arkaik veya diyalektik bir şekil).

b. *v* ile sona eren veya *av (au)* diftongunu ihtivâ eden Arapça isimlerden sonra : *'afv-uñg* (veya *'afû-ñg*) «bağışlaman» SS 10:45, *sehv-üm* «dikkatsizliğim veya hatâm» SS 209:119; aynı şekilde, Farsça *serv-üñg* «senin selvi boyun» FK 16a:10, *cevr-üñg* «(senin) zulmün» L Div. 61: sayfa kenarı, FK 15a:5, *cevr-nüñg* «zulmün» TN 285b:8, *devr-üñg* «senin zamanın veya devrin» TN 276b:6, Küll. S 749b:19, *devr-üñgüz* «(sizin) devriniz» L. Div. 122:7, *devr-nüñg* «devrin» OY 320b:10, *ġavr-üm* «güçlü kederim» SS 116:183, *ḫavf-luḳ* «korkan, korkulu» Z 14b:18, *levḥ-üñg* «(senin) levhan (ki onun üzerine Allah tarafından insan kaderi yazılmıştır)» SS 8:6, *mevc-üñg* «(senin) dalgan» SS 160:47, *ḳavl-üñg* «sözün» BŞ I 475:8, *ṣavt-uñg* «(senin) sesin» Küll. R 183a:7, *şevḳ-um* «şevkim, isteğim» N Div. 22a:8. *Mevc-luḳ* «dalgalı» B 3a:9, *yaḫşı ṭavr-lıġ* «iyi tavırlı» Mec. 77b: 2 örneklerinde ise yuvarlaklaşma görülmez.

c. Harezm Türkçesinde, yalnız *v* veya *av*'dan sonra değil, fakat diğer dudak konsonantlarından sonra da yuvarlaklaşma görülür (bak. PhTF, s. 118). Harezm Türkçesindeki bu yuvarlaklaşmanın bazı izleri, onbeşinci yüzyılın ilk yarısında parlayan şairlerin eserlerine kadar devam eder: *aṣhâb-um* «dostlarım» LN 144a:6, *leb-üñg* «senin dudağın» Sek. Div. 32b:7, *raḳîb-nüñg* «rakibin» Sek. 20b:8, *'âlem-nüñg* «âlemin» Sek. Div. 24b:10, *oram-uñg* «(senin) sokağın» LN 154b:10, G Div. 108b:1, *yarım-nuñg* «yârimin» Sek. Div. 32b:7.

11. Orta hece vokalinin düşmesi :

Vurgusuz orta hecenin kapalı vokalinin düşmesidir: *ilgerrek* (< *ilgerirek*) «daha ileri» B 112b:10, *taşḳarraḳdın* (< *taşḳarıraḳ*) «daha dışarıdan» B 4b:14, *yoḳarraḳ* (< *yoḳarıraḳ*) «daha yukarı» B İlm. 280:2 altta. Bu hâdise, bilhassa, vokalle başlayan eklerden önce bazı isimlerin ikinci vokallerinin düşmesinde ortaya çıkar: *aġız* «ağız» — *aġz-ı* «(onun) ağzı» N Div. 14b:5, *baġır* «yürek, göğüs» — *baġr-ı* «(onun) bağrı» N Div. 21a:7, *boġuz* «boğaz» — *boġz-ıdın* «(onun) boğazından» GN 110a:2, *boyun* «boyun» — *boyn-uma* «boynuma» N Div. 20b:7, *burun* «burun; önce» — *burn-a* «önce» Meb. 47:4, *égin* «omuz» — *égn-ige* «(onun) omuzlarına» Seng. 109a:13, *élig/k* «el» — *élg-i* «(onun) eli» N Div. 30b:6 (*élig-i* şekli de Mec. 78a:2, *élig-iñg* «(senin) elin» Ḥ 57b:10), *érin* «dudak» — *ern-iñg* «(senin) dudağın» Sek. Div. 20a:6, *kéyin* «arka» — *kéyn-ide* «(onun) arkasında» Z 15a:3, *köküs* «göğüs — *köks-i* «(onun) göğsü» krş. Seng. 24a:10-13, *köñgül* «gönül» — *köñgl-ide* «(onun) gönlünde» N Div. 21a:11, *oġul* «oğul» — *oġl-ı* «(onun) oğlu» SS 205:12, *orun* «yer» — *orn-ıda* «(onun) makamında» GN 92b:1, *oyun* «oyun» — *oyn-a-* «oynamak» GN 100a:3, *ḳarın* «karın, göbek» — *ḳarn-ıñg* «(senin) karnın» Seng. 24a:14, *ḳoyun* «göğüs» — *ḳoyn-uñg* «(senin) koynun» Seng. 292b:18, *siñgil* «küçük kız kardeş» — *siñgl-i* «(onun) küçük kız kardeşi» Seng. 258a:20.

12. Çıkarma.

Çıkarma, vokalle başlayan bir kelimeden önce gelen ve vokalle sona eren bir kelimenin bu son vokalinin terkedilmesine denir. Şu örnekler çıkarma hâdisesine uğramıştır:

ki «ki, ki o, için, çünkü»: *ser-efrâz étse dehr, şâd olma, k'âḫirü'l-emr pâymâl ḳılur* «eğer tâlih seni yüceltirse, sevinme; çünkü sonunda seni yine ayak altı eder» B Sam. 15:14, *salṭanatı yaptı anıñg deḳ nizâm,k'allıda eflâk édi nüh ḫıyâm* «(Yusuf'un) saltanatı öylesine güzel bir nizâma kavuştu ki felekler, bu saltanat karşısında dokuz çadır gibidir» Ḥ 40b:14, *k'éy* «ey şu» Ḥ 34b:12, *Ḥażret-i Yûsuf dédi k'İbn Yemîn* «Hazreti Yusuf dedi ki: İbni Yemin!» Ḥ 8b:12.

né «ne?»: Buradaki *é* sesi, *eyle-* ve *ét-* fiillerinden önce umûmiyetle düşürülür. Meselâ: *n'eyledük 'uşşâḳ ara* «âşıklar arasında ne yapacağız?» *yârnı sévgen n'éter aġyârnı* «yârini seven, başkalarını ne yapsın?» Mahz. 13b:6, *n'işi bar* «ne işi var?» Mahz. 13b:5, *n'işke kérek* «hangi işe gerekli?» Sek. Div. 32b:6.

ve «ve»: *v'éy nübüvvet semeninin çemeni* «ve ey peygamberlik yâsemininin bahçesi» Şeyb. Vamb. 14:1.

Bazen *al-* «muktedir olmak» yardımcı fiilinden önceki *-a/-e* gerundiumu düşürülür: *bol'alur érdi* «olabilir idi» Mec. 93b:9, *oltur'almay* «oturamadan» B 110b:12.

Başka bir örnek: *ḳeldi Buḫâr' üstige* «Buhara'ya doğru geldi» Şeyb. Vamb. 48:43.

Diğer taraftan, *kördise* (< *kördi ése*) LN 147b:8 örneğinde *ése*'nin *é* vokali ibtal edilir.

Konsonantlar

13. Konsonantların Sınıflandırılması :

Konsonantlar, ya sedâlı ya sedâsızdır. Sedâlı konsonantlar, ses tellerinin titreşimi ile çıkarılır, sedâsız konsonantlarda bu titreşim yoktur .

Ayrıca konsonantlar, telaffuz yerlerine göre, dudak (çift dudak veya diş-dudak), diş (diş eti ve diş ardı), diş-damak (ön damak ve art damak) ve gırtlak konsonantları; telaffuz tarzlarına göre de kapalı (durucu, patlayıcı), açık (sürtünücü), yarı açık (yarı patlayıcı), akıcı (titreyici veya titrek, yandan akıcı), nazal ve yarı vokal konsonantlar olarak sınıflandırılırlar. Aşağıdaki tablo, Çağataycadaki konsonant sistemini gösterir:

	Kapalı		Açık		Yarı açık		Akıcı		Burûl	Yarı vokal
	sedâlı	sedâsız	sedâlı	sedâsız	sedâlı	sedâsız	sedâlı	sedâsız		
Dudak	b	p							m	w
Diş-dudak			v	f						
Diş	d	t	z	s			r	l	n	
Diş-damak			j	ş	c	ç				y
Damak	g	k								
Art damak		ḳ	ġ	ḫ				l	ñg	
Girtlak		ʿ		h						

14. Konsonant Hâdiseleri.

Yukarıdaki konsonantlardan *c, j, ʿ*, Çağataycanın aslî kelimelerinde bulunmazlar; *ñg*, yabancı kelimelerde bulunmaz. Bütün konsonantlar (*ñg hâriç*), yabancı kelimelerin her yerinde bulunabilirler. Çağatayca aslî kelimeler, şu konsonantları kelime başında bulundurmazlar: *f, ġ, g, ḫ, l, ñg, r, ş, v, z* (ve *c, j, ʿ*). *n* sesi, kelime başında yalnız *né* «ne?» kelimesinde bulunur. Kelime başında *p* sesinin bulunduğu şüphelidir. Türkçe kaynaklı kelimelerde, kelime sonunda *b* ve *d* sesi yoktur.

Kelime başında yan yana iki konsonant hiç bulunmaz. Kelime ortasında veya sonunda iki konsonant yan yana gelebilir. Yan yana üç konsonant ise, yalnızca kelime ortasında bulunabilir. Birbirlerine yakın sedâlı ve sedâsız konsonantlar, birbirlerini benzeştirmeye meyillidirler.

Konsonant Değişmeleri

15. Dudak konsonantları : *b / p, v / f, m.*

a. Kelime başındaki *b*, umûmiyetle muhafaza edilir: *bağır* «bağır, göğüs», *bar* «var», *bar-* «gitmek», *barmaḳ* «parmak», *bér-* «vermek», *bış- / biş-* «pişmek, kızarmak», *bol-* «olmak», *boynuz* «boynuz», *boyun* «boyun», v.s.

Kelime başındaki *b, (n, ñg)* gibi bir nazal konsonanttan önce birkaç kelimede *m*'ye dönüşür: *mamuḳ* (krş. Houtsma, Turkoman, *banbuḳ* «pamuk» N Div. 18b:9, *man-* (Batı Türkçesi *ban-*) «bir sıvıya, suya sokmak, banmak» Seng. 318b:19, *mén* (Orh. ben) «ben», *méñg* (krş. Batı Türkçesi *bén*) «ben, vücuttaki siyah nokta» Sek. Div. 24b:14, *méñgiz* (Orḫ. *beñiz*) «yüz rengi» Seng. 321b:8; *méñgze-* (< *méñgiz*) «benzemek» Seng. 321a:24, *min-* (krş. Batı Türkçesi *bin-*) «binmek» FK 38a:8, *miñg* (Orḫ. *biñ*) «bin» L Div. 152:5, *möñgü* (Orḫ. *beñü*) «ebedî» Seng. 320b:29, *munça (Orḫ.* bunça) «bunca, bu kadar çok» B 4b:14, *munda* (Orḫ. *bunda*) «burada» Ḥ 54b:11, *muñg* (Orḫ. *buñ*) «endişe, sıkıntı» Seng. 320b:22. Kelime başındaki *b*, bazen, başka kelimelerde de *m*'ye dönüşür: *molçar* (krş. Moğ. *bolça-* «bir zaman tayin etmek») «buluşma yeri; tayin edilmiş zaman» B 242b:11, Z 36b:2, *möçek* (krş. Batı Türkçesi *böcek*) «böcek» Seng. 319a:29, *muz* (krş. Houtsma *buz*) «buz» B 93a:8.

b. Karahanlı ve Harezm Türkçelerinde -yine *b* gibi- bir dudak konsonantı olan *w* ( ) sesine dönüşen Eski Türkçenin iki vokal arasındaki veya kök sonundaki *b* sesi, Çağataycada *v*'ye dönüşür: *av* (Eski Türk. *ab*, Harzm. *aw*) «av» Seng. 53a:27, *çav* (Eski Türk. *çab*, Harzm. *çaw*) «ün, şöhret» L Div. 8:5, *év* (Eski Türk. *eb*, Harzm. *éw*) «ev» N Div. 32b:1, *évür-* (Harzm. *éwür-*) «döndürmek, çevirmek» N Div. 32b:5, *ḳav-* (Harzm. *ḳaw- / ḳav-*) «eziyet etmek» Seng. 278a:17, *savçı* (Eski Türk. *sabçı*, Kaşg. *sawçı* «peygamber») «aracı, vasıta, murahhas» Ş Sül., *sév-* (Eski Türk. *şeb-*, Harzm. *sew-*) «sevmek, hoşlanmak» Şeyb. Div. 118b:5, *tavar* (Eski Türk. *tabar*, Harzm. *tawar*) «koyun veya keçi sürüsü, yük hayvanı» Seg. 165b:7, *tavışḳan* (Eski Türk. *tabışğan* ETY IV, Uyg. *tawışḳan, tawışğan*, Kaşg. *tawışğan*) «tavşan» B 5a:7, *téve* (Eski Türk. *tebe*, Harzm. *tewe*) «deve» Seng. 203a:2, *yavaş* (Uyg. *yabaş / yawaş*, Kaşg. *(Yawaş)* «yavaş, yumuşak» Seng. 34a:18, *yavuz* (Eski Türk. *yabız*, Uyg. *yabız / yawız*, Harzm. *yawuz)* «kötü, alçak» Seng. 340a:27.

Yalbar- kelimesinde, kelime ortasındaki *b* muhafaza edilmiştir: *yalbar-* (Eski Türk. *yalbar-*, Harzm. *yalbar- / yalwar-)* «yalvarmak» L Div. 151: sayfa kenarı.

Su kelimesinin sonundaki *b* düşer: *su* (Eski Türk. *sub*, Harzm. *suw*) «su» B 39b:10, Seng. 248a:28 (*suw* ve aynı şekilde Clauson'un

Seng. s. 62'de transkripsiyonladığı gibi *suv* değil, krş. *suyı* «(onun) suyu» Küll. R 369:11'de *suv-ı* yerine).

Uyg. *f / w, télbe* kelimesinde *b*'dir: *télbe* (Uyg. *tilfe / tilwe,* Harzm. *telwe*)» deli, akılsız, budala» Seng. 200a:23.

c. Aşağıdaki kelimelerde *ev* ses *gurubu öy'e* dönüşür: *év ~ öy* «ev» Dehn. 233b:1, N Div. 32b:2, *évür- ⤳ öyür-* «evirmek, çevirmek» Aṭâ'î 64:4, s. 270.

d. İki vokal arasındaki *-p-* muhâfaza edilmiştir: *çapış-* «koşuşmak» Seng. 204a:15, *ipek* «ipek» Seng. 93a:10, *köpelek* «kelebek» Seng. 302a:28, *öpül-* «öpülmek» Seng. 57b:28, *kopup* «çıkıp» B 110a:7, *süpür-* «süpürmek» Seng. 238b:2, *tapar* «bulur» N Div. 21a:1, *yapuş-* «yapışmak, tutmak» Seng. 325b:2, v.s.*-p-*, gerundium eki *-(ı)ban*'da sedalılaşır.

e. Kelime içindeki *p,* şu örneklerde *f* olur: *ofra- / ofran-* (Kaşg. *opra-*) «yaşlanmak, yıpranmak» Seng. 77a:7, *ofraḳ* (Kaşg., Ateb., Harzm. *oprak*) *ton ofraḳ* ibâresinde «giyecek, elbise» B İlm. 310:19, *tofraḳ/ġ* (Kaşg., Harzm. toprak) «toprak, yer» N Div. 35a:10, *yafraḳ/ġ* (Uyg. *yapırġaḳ, yalpırġaḳ,* Kaşg. *yapurġaḳ,* Harzm. *yaprak*) «yaprak» Seng. 333b:9 Çağataycanın husûsiyeti olan bu değişiklik, ilk defa Nevâyî'de görülür; Nevâyî'den önce şöhret yapmış şairler, hâlâ *p*'li şekilleri kullanırlar: Meselâ, *ton oprak* GN 97a:8, *toprak* Sek. Div. 4a:2, L Div. 4:4, G Div. 105a:10, Dehn. 235b:5.

Daha başka kelimelerde de *p,f*'ye dönüşür: *köprüg/k* «köprü» Z 22b:17 ⤳ *köfrüg/k* Z 22b:11, 23a:14, 16, 36b:11, v.s. (Bu değişme, yalnızca Z'de söz konusudur) ve *topuḳ* «topuk, ökçe» Seng. 180a:3 ~ tofuḳ Seng. 180a:1.

16. Diş Konsonantları : d / t, s.

a. Kelime başındaki diş süreksizi, umûmiyetle sedasızdır: *taġ* «dağ», *tal* «dal», *tap-* «bulmak», tavuş «ses, gürültü, *til* «dil, lisan», *tile-* «dilemek, istemek», *tiş* «diş», *toġ-* «doğmak», *tol-* «dolmak», *tök-* «dökmek», *tur- durmak, tut-* «tutmak», *tün* «gece», *tüş* «rüyâ», *tüş-* «düşmek», *tüz* «düz, v.s.

b. Kelime başındaki *t,* birkaç kelimede *d*'ye dönüşür: *dağı* (< *taḳı*) «ve; dahi, de», *dék/g* «gibi» (Nevâyî'den önce, daha çok

tég), *dur / durur* (daha az olarak *tur / turur*) «-dır / -dir /v.s.», *dégrü* (< *tegürü*) «kadar, dek» B Sam, 14:14, 'Ub. T 34b:1 altta ⤷ *tégrü* Maḥb. 76:1, «-a/-e kadar» SS 173:41; *dégin* (Kaşg. *tegin*) «kadar, dek» G Div. 99a:13, *dégince* L Div. 37:2, Küll. S 751b:17, *dégünçe* «-a/-e kadar» N Quatr. 56:14.

c. İki vokal arasındaki *t*, umûmiyetle sedasız olarak kalır: *ata-* (at) «ad vermek, tayin etmek» Seng. 28a:19, *atar (at-)* «atar» B 13b: 14, *éşitip (éşit-)* «işitmek» Ḥ 22a:8, *étil-* (ét-) «edilmek» Mec. 3b:8, *kéter- (két-)* «gidermek» 'Ub. T 22b:9, *öte (öt-)* «geçerek» Küll. S 749:18, *ötük* «çizme» Meb. 20:19, *ḳutul-* «kurtulmak» N Örn. II, 7, *ḳutuz it* «kuduz köpek» L Div. 83:8, *sata* (sat-) «satarak» Ḥ 20a:11, *yéti* «yedi», v.s. Fakat, *adaḳ* «ada» Seng. 33a:27, *budaḳ/ġ* «dal, sürgün» Seng. 131a:27.

d. Karahanlı ve Harezm Türkçelerine *d* olarak geçen Eski Türkçenin kelime içi ve kelime sonundaki *d* sesi, Çağataycada *y'* ye dönüştürülür : *ayaḳ* (< *adaḳ, aḍaḳ*) «ayak», *ayır-* (< *adır-, aḍır-*) «ayırmak», *eye* (< *idi, iḍi*) «sahip, efendi» Maḥz. 115b:10 ⤷ *éye* ayn., SS 91:313, Z 41a:19, *béyik* (< *bedük, beḍük*) «büyük» N Örn, 60:9, *boy* (< *bod, boḍ*) «boy», *éygülük* (< *edgü, eḍgü*) «iyilik» Dehn. 271b:7, *uy-* (< *ıd-, ıḍ-*) «göndermek» GN 108:10, *kéy-* (< *ked-, keḍ-*) «giymek, giyinmek», *kéyin* (< *kidin, kiḍin / kédin*) «son, sonra», *küyev* (< *güdegü, küḍegü*) «güveyi», *ḳayġu* (< *ḳadġu, ḳaḍġu*) «kaygı», *ḳoy-* (< *ḳod-, ḳoḍ-*) «koymak, bırakmak», *ḳuyruḳ* (< *ḳudruḳ, ḳuḍruḳ*) «kuyruk», *uy* (< *ud, uḍ*) «sığır», *uy-* (< *ud-, uḍ-*) «uymak», *uyu-* (< *udı-, uḍı-*) «uyumak», *yay-* (< *yad-, yaḍ-*) «yaymak, genişletmek», *yayaġ/ḳ* (< *yadaġın, yaḍaġ*) «yaya», v.s.

Eski Türkçe *d, ıd* kelimesinde muhâfaza edilir : *ıd* (Eski Türkçe *ynd, ynt, Kaşg. ynḍ*) «koku, güzel koku» Seng. 97a:9 ⤷ *ıdlıġ* «güzel kokulu» Sek. 30b:11 (*ıs* şekli, diğer Türk şivelerinden alınmıştır: *ıs* «koku, güzel koku, parfüm» TN 275b:10, L Div. 81:8), *ḳuduḳ* (Kaşg., Harzm. *ḳuduġ*) «kuyu» Z 16a:16, 44a:17, Seng. 284a:6 (krş. Moğ. *ḳudug* «kuyu»). Ayrıca, *d* veya *ḍ*'li bazı arkaik kelimeler, şiir dilinde sık sık, bir araya getirilir: *adaḳ* (Eski Türkçe *adaḳ*, Kaşg., Ḥarzm. *aḍaḳ*) «ayak» LN 146a:8, Aṭâ'î s. 262, 2 Div. 55:7, G Örn. XXIV, 4, *aḍaḳ* Sek. Div. 19a:7, G Div. 119b:1, Maḥz. 116b:5, *adın* (Eski Türkçe *adın*, Kaşg., Ḥarzm. *aḍın*) «diğer, başka, ayrı, farklı» Sek. Div. 24a:13, LN 150b:2, *édgü* (Eski Türkçe *edgü*,

Kaşg. *edgü*, Harzm. *édgü*) «iyi» Atâ'î s. 262, İdi (Eski Türkçe *idi*, Kaşg. *idi*) «Rab, Allah» LN 143b:10, *idi* «aynı» Sek. Div. 25a:3, *kédin* (Eski Türkçe *kidin*, Kaşg. *kidin*) «son, sonra» H 61a:11, 69a:2.

Vokalle başlayan birkaç kelimede ise, *d/d*'den gelen *y*, *g*'ye dönüşür: *égе* (Eski Türkçe *idi*, Kaşg. *idi*) «sahip, efendi» B 136b:6, *éger* (Kaşg. *eder*) «eyer» B 103a:9, Z 29b:18, *égiz* (Eski Türkçe *idiz*, *yitiz*, Kaşg. *ediz*) «yüksek; yüce» B 275a:5.

e. Kelime başındaki *s-*, bir benzeşme neticesi olarak, *süçüg* kelimesinde *ç-* olur: *çüçüg* «tatlı» N Div. 24b:3, ↪ *süçüg* aynı. G. Div. 109a:3.

17. Diş-damak konsonantları : *ş*, *ç*, *y*.

a. *t*'den önceki *ç*, bazen *ş* olur : *aştı* (< *açtı*) «açtı» GN 72a:8, *ıştan* (< *iç ton*) «elbise altına, içe giyilen» Seng. 24b:8, *kéşti* (< *kéçti*) GN 107b:1, *kuştı* (< *kuçtı*) «kucakladı» H 12b:2.

b. Şu kelimelerde, kelime başındaki *y-*, düşürülür veya kelimenin başında *y-* bulunmayan şekli kullanılır: *ıdlan-* «kokmak, koklamak» L Div. 54:6 ↪ *yıdlık* «güzel kokulu» (bak. 16 d.), *ıl* (umûmiyetle *yıl*) «yıl» LM 102b:1, *ılan* «yılan» H 8a:3 ~ *yılan* aynı. N Quatr. 45:5, *ıldırım* (krş. Türkçe *yıldırım*) «yıldırım» Küll. R 178a:2, Seng. 112b: 23, *ılkı* (Eski Türk. *yılkı*) «at, beygir» B İlm. 88:3, *ıpar* (Eski Türk. *yıpar*) «amber» TŞ II 305b:25, Seng. 93a:8, *inçü* «inci» LN 145a:2 ↪ *yinçü* aynı. Sek. Div. 22a:12, *inçke* (Kaşg. *yinçke*) «ince» B 97b:3, *it-* (Eski Türk *yit-*) «kaybolmak» Bayk Div. 201:10, *itür-* (Uyg. yitür-) «kaybetmek» B 97b:4, *üz* (umûmiyetle: *yüz*) «yüz sayısı» ve «yüz, çehre» Meb. 108:19, *üz-* (Eski Türk. *yüz-*) «yüzmek» B İlm. 310:19.

18. Gırtlak konsonantları (damak ve artdamak konsonantları): *g/k*, *ġ/ḳ*.

a. Kelime başındaki *k* ve *ḳ* muhafaza edilir: *kéç-* «geçmek», *kéçe* «gece», *kél-* «gelmek», *kéme* «kayık, gemi», *kénges* «istişâre», *kérek* «gerek, ihtiyaç», *kés-* «kesmek», *két-* «gitmek», *kéy-* «*giymek* (elbise)», *kéyin* «sonra», *kéz-* «gezmek», *kibi* «gibi», *kiçik* «küçük, ufak», *kir-* «girmek», *kirpik/kirpük* «kirpik», *kişi* «kişi, insan»,

kizle- «gizlemek», *köç-* «göçmek», *kök* «mavi; gök yüzü», *köküs* «göğüs», *könĝül* «gönül», *köp* «çok, fazla», *kör-* «görmek», *körset-* «göstermek», *köy-* «yanmak» *köz* «göz», *küç* «güç», *kül-* «gülmek», *kün* «gün; güneş», *küyev* «güveyi», *közgü* «ayna», *ḳaç-* «kaçmak», *ḳaçan* «ne zaman?», *ḳal-* «kalmak», *ḳan* «kan», *ḳap-* «kapamak», *ḳar* «kar», *ḳara* «kara», *ḳarındaş* (bazen: *ḳardeş*) «kardeş», *ḳaş* «kaş», *ḳatıġ/ḳ* «katı, kuvvetli», *ḳav-* «eziyet etmek», *ḳayt-* «dönmek», *ḳıl-* «kılmak, yapmak», *ḳış* «kış», *ḳız* «kız», *ḳol* «kol», *ḳork-* «kormak», *ḳoy-* «koymak», *ḳul* «kul, köle», *ḳulaḳ* «kulak», *ḳuruġ/ḳ* «kuru», *ḳuş* «kuş», *ḳutul-* «kurtulmak», *ḳuyaş* «güneş», vs.

b. İki vokal arasındaki *ḳ*, olduğu gibi muhafaza edilmiş, şu örneklerde ise *ġ*'ya dönüştürülmüştür: *aġımtul* «akımsı, beyazımsı» Seng. 44a:20 (fakat, *aḳar-* «ağarmak» L Div. 9:11, FK 18b:10), *daġı* (Eski Türk. *taḳı*) «ve, dahi» G Örn. XLIV, 1, SS 84:13, *sağın-* (Eski Türk. Kaşg., Harzm. *saḳın-*) «düşünmek, hatırlamak» H 4a:17.

c. Bazen *ḳ*, konsonantların yanında *h* olur: *ahşam* (umûmiyetle *aḳşam*) «akşam» B İlm. 86:6, *saḥla-* (Uyg. *saḳla-n-*, *saġla-n-*) «saklamak, korumak» H 56:5, *toḥluḳ* (umûmiyetle *toḳluḳ*) tokluk» H 38b:1, *toḥsan* (umûmiyetle *toḳsan*) «doksan» Küll. S 693a:6, *toḥta-* «durmak» Seng. 169b:20, ve *toḳta-* L Div. 13: sayfa kenarı, Seng. 180b:13, *uyḥu* (umûmiyetle *uyḳu*) «uyku» L Div. 38:8, *uyuḥla-* «uyuklamak», B 344b:9 ve *uyuḳla-* B 344b:6, *yaḥtu* «parlak, ışıklı» Sek. Div. 3b:3 ve *yaḳtu* Seng. 334b:21: Bu değişiklik, bir kaç kelimede Çağatayca devrinden önce görülür: *aḥtar-* (< *aḳtar-*) «aktarmak, aramak» N Örn. XXIV, 1, *oḥşa-* (Uyg. *oḳşa-*, *oġşa-*) «benzemek, gibi görünmek» FK 7b:9, *yaḥşı* (< *yaḳşı*) «iyi, güzel» Küll. S 748a:16.

d. Eski Türkçe, Uygurca ve Karahanlı Türkçesinde *ḳ/ġ*, Harezm Türkçesinde *w* olan ses, *v*'ye çevrilir: *ḳavun* (Kaşg. *ḳaġun*) «kavun» B 2a:7, *ḳavuḳ* (Uyg. *ḳaġuḳ*) «kese» Seng. 279b:8, *savuḳ* (Uyg. *soġuḳ*, Harzm. *sawuḳ*) «soğuk» Küll. S 89b:14, *tavuḳ* (Eski Türk., Uyg. *takıġu*, Kaşg. *taḳaġu*, Harzm. *tawuḳ*) «tavuk» Seng. 165b:23, *yavuḳ* (Eski Türk., Kaşg. *yaġuḳ*, Harzm. *yawuḳ*) «yakın» B 150a:8, *yavurḳan* (Uyg. *yoġurḳan*) «yorgan» MA 318.

Aynı şekilde, *-aġu / -egü* ses gurubu, *-av / -ev* olur: *bilev* (Kaşg. *bilegü*) «bileği, bileği taşı» Seng. 149b:9, *buzav* «buzağı» TŞ I 7a:25

ve *buzaġu* Seng. 134a:8, *bütev* (< *bütegü*) «bütün, hep» Seng. 130b:4, *küyev* (Uyg. *küdegü*, Kaşg., Harzm. *küdegü*) «güveyi» Z 38a:17, *oḳlav / oḳlaġu / oḳlaḳ* «oğlak» Seng. 77b:27, *ḳırav* (Kaşg. *ḳıraġu*) «kırağı» Seng. 295a:16, *yasav* (< *yasaġu*) «sıra, çizgi, yol» Seng. 332a:4. Topluluk sayı isimlerinde: *birev* (Harzm. *biregü*) «her biri», *ékev* (Harzm. *ékegü*) «her ikisi», *üçev* (Harzm. *üçegü*) «her üçü», *altav* (< *altaġu*) «her altısı». Diğer taraftan, *cav* (< *yaġı*) «düşman» Şeyb. Vamb. 94:22, kelime başında c sesi bulunmadığından Çağatayca bir kelime değildir.

e. Hece başındaki *ġ / g* (> *ḳ / k*), bir kaç kelimede hâlâ muhafaza edilmektedir: *bul-ġan-* (Eski Türk. *bulġa-* «bulamak, bulaştırmak», Kaşg. *bulġan-*) «bulanmak» Seng. 140a:27, *ém-gek* (Eski Türk. *emgek*, Harzm. *émgek*) «emek» N Div. 21a:9, *inç-ke* (Eski Türk. *yinçge*, Uyg. *inçke, yinçke*, Kaşg. *yinçke*) «ince» B 97b:3, *oyġan-* «uyanmak» Seng. 90b:7, *ḳarınç-ġa* (Harzm. *ḳarınçḳa*) «karınca» Seng. 272b:14, *ḳob-ġa* (Harzm. *ḳobḳa*) «koval» Seng. 282a:18, *kurġaşun* «kurşun» Seng. 286a:11, *sar-ġar-* (Kaşg. *sarġar-*) «sararmak» N Örn. I, 2, *tavuş-ḳan* (bak. 15b) «tavşan», *tol-ġan-* (Eski Türk. *tolġat-* «dolaştırmak», Uyg. *tolġan-* «dolanmak», SS 78:17, *yal-ġan* (Uyg. *yalġan*) «yalan» FK 29a:3, vs. Şu kelimelerde ise *ġ / g* düşürülür: *çémen* (Harzm. *çémgen*) «çimen, çayır» Seng. 209a:21, *tarak/ġ* (Harzm. *tarġaḳ*) «tarak» Seng. 154b:20, *yala-* (Eski Türk., Uyg., Kaşg. *yalġa-*) «yalamak» Küll. R 596a:21.

Diğer taraftan, şu kelimelerdeki hece başı gırtlak konsonantları, Çağatayca devrinden önce düşerler: *éşek* (< *eşkek*) «eşek», *kérek* (< *kergek*) «gerekli», *ḳulaḳ* (< *ḳulaḳ, ḳulġaḳ*) «kulak», *tamaḳ* (< *tamġaḳ*) «damak», *tofraḳ* (< *topurġaḳ*) «toprak», *yafraḳ* (< *yapırġaḳ*) «yaprak», vs.

İşlek eklerin başındaki gırtlak konsonantı muhafaza edilir: *yol-ġa* «yola», *al-ġan* «alan», *al-ġaç* «alınca», *al-ġalı* «almak için», *al-ġu* «almak», *al-ġuçı* «alıcı», *al-ġunça* «alınca», *al-ġay* «alacak», vs.; krş. «Kelimelerin Yapılışı» bölümü.

f. Kelime sonundaki *ġ / g* ile *ḳ / k* seslerinin yakınlığı, tam bir karışıklığa yol açar : Meselâ aslen *-ġ: ḳatıġ/ḳatıḳ* «katı», *kuruġ/kuruḳ* «kuru», *sarıġ/sarıḳ* «sarı», *uluġ/uluḳ* «ulu», vs.; aslen *-ḳ: aḳ/aġ* «ak», *artuḳ/artuġ* «artık; çok», *ayaḳ/ayaġ* «ayak», *bulaḳ/bu-*

laġ «çeşme, kaynak», *savuḳ/savuġ* «soğuk», *yafraḳ/yafraġ* «yaprak», vs. Bu husûs, mücerret isim yapma eki *-lıḳ / -luḳ* ile sıfat yapma eki *-lıġ / -luġ* (Batı Türk. *-lı / -lu*)'nun karışıklığına da yol açar: *açlıḳ/açlıġ* (Batı Türk. *açlıḳ*) «açlık», *serv boyluġ/boyluḳ* (Batı Türk. *selvi boylu*) «selvi boylu». Arap yazısında belli olmamasına rağmen, aynı hâdise, kelime sonundaki *g /k* sesleri için de geçerli olmalıdır: *ötük / ötüg* «çizme», *ölüg / ölük* «ölü», *yigitlik / yigitlig* «yiğitlik», *ay yüzlüg / yüzlük* «ay yüzlü». Sedâlı ve sedâsız gırtlak konsonantlarının bu yakınlığı, *-duḳ / -dük* görülen geçmiş zaman eki ile *-saḳ / -sek* şart ekinin sonundaki *ḳ / k*'yi etkilemez: *al-duḳ* «aldık», *kél-dük* «geldik», *oḳu-saḳ* «okusak», *kör-sek* «görsek». Fiil ismi eki *-maḳ / -mek,* vokalle başlayan kelimelerden önce ve vokalle veya sedâlı konsonantla başlayan eklerden önce geldiğinde, *ḳ / k, ġ / g* seslerine dönüştürülebilir: *almaḳ üçün* «almak için», *almaḳ-ı* «alması», *almaḳ-nı* «almayı», *almaḳ-lıḳ* «almak işi» ve *almaġ üçün, almaġ-ı, almaġ-nı, almaġ-lıḳ.* Fiil köklerinin sonunda hiç bir karışıklık çıkmaz; çünkü *ġ / g* başka, *ḳ k* diğer bir başka fonemik fonksiyona sahiptir: *sıġ-* «sığmak», *yaġ-* «yağmak», *yıġ-* «yığmak», fakat *sıḳ-* «sıkmak», *yaḳ-* «yakmak», *yıḳ-* «yıkmak».

19. Gırtlak Konsonantı: *ḫ.*

ḫ protezi: *ḫar-* (Kaşg. *ar-*) «yormak» SS 183:306, Z 45a:10, *ḫürk-* «ürkmek» Seng. 68b:28 ∽ *ürk-* aynı. Seng. 68b:27.

(20) Ön damak konsonantı: r.

Şu kelimelerdeki *r* sesi, konsonantlardan önce sık sık düşürülür: *bile / birle* «ile», *é- / ér-* «olmak», *émes / érmes* «değil», *édi / érdi* «idi», *ése / érse* «ise», *vs.;* fakat *érür* «-dır / -dir».

21. Yer değiştirme:

Şu kelimelerde yer değiştirme hâdisesi görülür: *örgen-* (Kaşg. *örgen-*) «öğrenmek» Seng. 69a:13, *totḳavul* «garnizon» B 197b:6 ∽ *toḳtavul* (Moğ.) aynı. Seng. 181a:2, *yamġur* (< *yaġmur*) «yağmur» Sek. Div. 20a:9, B 297a:11.

22. Konsonant İkizleşmesi.

Şu sayı isimlerinde konsonant ikizleşmesi görülür: *ikki / iki* «iki», *yétti / yéti* «yedi», *sékkiz / sékiz* «sekiz», *toḳḳuz / toḳuz* «dokuz», *ottuz / otuz* «otuz». Ayrıca şu kelimelerde de bu hâdiseye rastlanır: *baḳḳa / baḳa* «kurbağa», *ḳattıḳ / ḳatıḳ* «katı; sert, kuvvetli», *saḳḳal / saḳal* «sakal», *saḳḳız / saḳız* «sakız» ve *tekke / teke* «teke». Krş. Meb. 107-108 ve MA 320, 328.

23. Hece düşmesi :

(<* *barır*) «vardır, var» ve *-dur / -tur* (< *turur*)'dan başka şu misallerde de hece düşmesi görülür: *baştın ayaġıça* (< *ayaġıġaça*) «baştan ayağa» Ḥ 42b:8, *başlarıdın atlarınıñ toynaġıça* (< *toynaġıġaça*) «başlarından atlarının toynaklarına kadar» Z 261a:17.

NOT

1. Uygurca yazılı Orta Türkçe metinleri için bak.: R. Rahmeti Arat, *Atabetü'l-Hakayık* (İstanbul, 1951), s. 28-29; R. Rahmeti Arat, «Bir yazı nümûnesi münâsebeti ile» *Fuad Köprülü Armağanı* (İstanbul, 1953), s. 17-29; R. Rahmeti Arat, «Zu einer Schriftmusterhandschrift», *Ural-Altaische Jahrbücher,* XXXIII (1961), s. 205-217; C. Brockelmann, *Osttürkische Grammatik der islamischen Litteratursprachen Mittelasiens* (Leiden, 1954), s. 21; A. M. Şçerbak, *Oguz-Nâme, Muḥabbat-Nâme* (Moskova, 1959), s; 115-123.

KELİMELERİN YAPIMI

24. Yeni kelimeler, mevcut bir kelimeye, bir veya daha fazla yapım ekinin eklenmesiyle yapılır. Tek konsonant ihtivâ eden ekler dışında, Çağatayca'daki ekler, doğrudan doğruya kelime köküne eklenir; tek konsonant ihtivâ eden eklerde ise köklerin konsonantından sonra araya kapalı bir vokal konulur: (meselâ, *aḳ-ı-z-, öl-ü-m).* İki çeşit kök vardır: İsim kökleri ve fiil kökleri. Bazen isim kökü, fiil kökü ile aynılık taşır: *aç* «aç» — *aç-* «aç olmak», *kéç* «geç» — *kéç-* «geçmek», *köç* «göç» — *köç-* «göçmek», *ḳarı* «yaşlı» — *ḳarı-* «yaşlanmak», *unut* «unutuş» — *unut-* «unutmak», vs. Türemiş bir kelime, bir kök olarak da kullanılabilir ve yeni kelimeler yapmak için başka ekler alabilir. Diğer şivelerde olduğu gibi Çağataycada da türemiş olmayan kelimeye -kök kelimeye- pek benzemeyen bir çok türemiş kelime -gövde kelime- vardır: (msl. *köz, ḳulaḳ, toḳ*). Böyle kelimeler, yaşayan şekilleriyle incelenemezler.

Kelime yapımı, kökün cinsi ve gövdenin -türemişin- mânâsı husûsunda şu guruplara ayrılabilir :

İsimlerin Yapımı

25. İsimden isim.

(1) *-aç / -eç* : Küçültme bildirir: *ḳarlu̇gaç / ḳarluvaç* «kırlangıç» Seng. 272a:18 (krş. Teleüt *ḳarılıḳ* aynı. Radl. II, 176), *sandulaç/ sandalaç* «bülbülcük» Seng. 235b:26 (krş. *sandu̇gaç / sanduvaç* Radl. IV, 308 ve Teleüt *sandıḳ* «bülbül» Radl. IV, 307, bak. Hasan Eren: UAJb XXIV/3-4 [1952], s. 133). Bazen mânâyı değiştirmeden kullanılır: *yalañgaç* «çıplak, açık» Seng. 336b:1 (*yalañg* aynı.).

(2) *-aḳ / -ek* : Küçültme bildirir: *başaḳ* «ok başı» Sek. Div. 9b:7 (baş «baş»), *ḳıraḳ* «kenar, ağız, kıyı, sınır» Ḥ 67b:10 (krş. Yeni Uygurca *ḳır* «sınır, hudut, kıyı», Burhan Şehidi, Uygurça-Hen-

suça-Rusça Luġat (Pekin, 1953), *sapaġ* (< *sapaḳ*) «yaprak veya çiçek sapı» Seng. 228b:18, BL 183 (*sap* «sap, gövde»), *solaḳ* «sol elini kullanan» Seng. 246a:19 (*sol* «sol»), *yarġuçaḳ* «el değirmeni» Seng. 329b:1 (krş. Kazan Tatarcası *yarġıç* aynı. Radl. III, 138, bak. K. H. Menges, *Das Çaġatajische in der persischen Darstellung von Mîrzâ Mehdî Ḫan* [Wiesbaden, 1956], s. 90).

(3) *-ça / -çe* (Farsça'dan): Küçültme bildirir: *bilekçe* «kelepçe» Seng. 149v:8 (*bilek* «bilek»), *ḳaṣabaça* «küçük kasaba» B 4a:14 (Ar. *ḳaṣaba* «kasaba, büyük köy»), *şâ'irçe* «şairlik taslayan B 215b: 2 (Ar. *şâ'ir* «şair»).

(4) *-çaḳ / -çek*: Küçültme ve âlet isimleri yapar: *békçek* «küçük bey» B 40a:12 (*béġ* «bey»), *çuḳurçaḳ* «küçük çukur, çukurcuk» B 127a:14 (*çuḳur* «çukur»), *alınçaḳ* «atın alın süsü» Seng. 17b:18 (*alın* «alın»), *yançaḳ* «atın yanlarına bağlanan zırh» Seng. 339a:4 (*yan* «yan»).

(5) *-çı / -çi*: Meslek isim ve sıfatları yaparak bu mesleklerle ilgili şahısları bildirir: *atımçı* «atıcı, nişancı» OY 314b:8 (*atım* «atma, atış»), *ayaḳçı* «sâki» İsk. 272a:3 (*ayaḳ* «bardak, kadeh»), *başaḳçı* «başak toplayıcı» Meḥb. 52:17 (*başaḳ* «buğday başağı»), *bitikçi* «yazar, kâtip, müstensih» Seng. 7a:17 (*bitig/k* «kitap, yazı»), *çapġunçı* «çapulcu, yağmacı» Seng. 204b:12 (*çapġun* «çapul, yağma»), *çérikçi* «asker» İsk. 210b:1 altta (*çérig/k* «ordu»), *éşikçi* «kapıcı, nöbetçi» Sek. Div. 8b:12 (*éşik* «kapı»), *étmekçi* «ekmekçi» Maḥb. 53:2 (*étmek* «ekmek»), *kémeçi* «gemici» Küll. R 61a:18 (*kéme* «gemi»), *körümçi* «astrolog» L Div. 54:1 (*x körüm, kör-* «görmek»), *okçı* «okçu, nişancı, ok yapan» Seng. 7a:15 (*oḳ* «ok»), *oraḳçı* «orakçı» Maḥb. 52:17 (*oraḳ* «orak»), *örgemçi* «örümcek» (*x örmekçi, ör-* «örmek»), *ḳaraḳçı* «haydut, yol kesen» Maḥb. 10:11 (*ḳaraḳ* «göz»), *ḳavġunçı* «kovalayan, sıkıştıran» Seng. 279a:22 (*ḳavġun* «kovalama»), *ḳoyçı* «koyun çobanı, çoban» Küll. R 715b:5 (*ḳoy* «koyun»), *ḳulluḳçı* «hizmetçi» TN 284a:10 (*ḳulluḳ* «kölelik, kulluk»), *ḳuşçı* «şahinci, doğancı» Maḥb. 58:2 (*ḳuş* «kuş»), *saḳçı* «gözcü, nöbetçi» Sek. Div. 7b:2 (*saḳ* «dikkatli»), *satıġçı* «satıcı» Seng. 229a:23 (*satıġ* «satış»), *tapuḳçı* «padişah nedimi» GN 72b:11 (*tapuġ/ḳ* «saray hizmeti»), *cefâçı* cefacı, eziyet eden» L Div. 138:3 (Ar. *cefâ* «cefâ, eziyet»), *du'âçı* «duâcı» Sek. Div. 9a:3 (Ar. *du'â* «duâ»), *'işveçi* «işveci, şûh» G Div. 98b:2 (Ar. *'işve* «cilve, aşk oyunu»).

Bu ek, *-ġu / -ġu* ve bazen de *-maḳ/-meḳ* fiil ismi eklerinden sonra oldukça sık kullanılır: (bak. 75a, 76b bölümleri).

(6) *-çılıḳ / -çilik* : bak. *-lıḳ/-lik/-luḳ/-lük.*

(7) *-çuḳ / -çük* : Küçültme eki: *taġarçuḳ* «küçük torba, çanta» Seng. 157a:23 (*taġar* «torba»), *yarımçuḳ* «tamamlanmamış, yarı tamam» Quatr. 104:5, Seng. 329b:23 (*yarım* «yarım»).

(8) *-daş / -deş / -taş* : Eşlik ve birlik bildirir: *boydaş* «boyca eş olan» Bayk. Div. 257:9, Seng. 142b:18 (*boy* «boy, hacim»), *kökeldeş* B 26a:1, 2, *kökelteş* «süt kardeş» Seng. 308a:9 (Mong. *kökel* «sütana», bk. Clauson, Sanglax, s. 4), *ḳarındaş* GN 78b:6, Ḥ 72b:4, Seng. 272b:15 ~ *ḳardaş* «kardeş» GN 78b:6, SS 174:69, Ḥ 68a:17, Şeyb. Div. 116b:7 (*karın* «karın»), *sırdaş* «sırdaş, sır arkadaşı» (Ar. *sirr* «sır»), *yémdeş* «sofra arkadaşı» Seng. 352a:27 (*yém* «yiyecek»), *yoldaş* «seyahat arkadaşı, yoldaş» Bayk. Div. 257:8 (*yol* «yol, sokak»).

(9) *-dırıḳ / -duruḳ / -turuḳ* (faktitif *-dur* + fiilden mücerret isim *-uḳ*): Alet isimleri yapar: *aġızdırıḳ* «yular gemi» Seng. 44a:18 (*aġız* «ağız»), *boyunduruḳ* «boyunduruk» Seng. 143a:3 (*boyun* «boyun»), *ḳalġanduruḳ* «kalkan sapı» N Quatr. 16:8 (*ḳalḳan* «kalkan»), *saḳalduruḳ* «ince gerdanlığı tıraş etme âleti» Seng. 232b:19 (*saḳal* «sakal»).

(10) *-ġı / -ḳı / -ki :* Aitlik ifâde eden sıfatlar yapar (bilhassa yer ve zaman isimlerinden) : *evvelġı* «evvelki» SS 122:350 (Ar, *evvel* «ilk»), *bılturġı* «geçen yılki» GN 67a:9 (*bıltur* «geçen yıl»), *burnaġı* «önceki» Meb. 120:11 (*burna* «önce, ilk»), *dâyimġı dḳ* «her zamanki gibi» Küll. R 199b:16 (Ar. *dâ'im* «devam eden, devamlı»), *içreki* «içteki, içerdeki» GN 60a:11 (*içre,* «iç içeriye»), *kéçeki* «geceki» SS 122:349 (*kéçe* «gece»), *ḳoyıġı* «aşağıda, aşağıki» B 98a:4 (*ḳoyı* «aşağı»), *ʿAcem sarıġı* «Aceme doğru olan» N Quatr. 90:8 (*sarı* «tarafa, doğru»), *soñġı* «sondaki» N Quatr. 69:16 (*soñ* «son»), *soñgraġı* «sonraki» Mec. 72a:13 (*soñgra* «sonra»), *tañglaġı* «yarınki» G Div. 110:3 (*tañgla* «yarın»), *taşkı* «dıştaki, dışardaki» (*taş* «dış»), *munça yılġı* «bunca yılki» BŞ II 324:1 altta, *yoḳḳarıġı* «yukarıki »Mec. 107b:3 (*yoḳḳarı* «üst, yukarı»).

Bu ek, daha çok genitif ve lokatiften sonra gelir: *evlîyânıñgki* «evliyanınki» Küll. S 705a:24 (*evlîyânıñ* «evliyanın»), *andaġı* «ora-

daki» Z 24a:6 (*anda* «orda»), *cennetdaġı* «cennetteki» L Div. 155:7 (*cennetde* «cennette»), *ḳadîmdeki* «önceki, eskideki» Z 11a:14 (*ḳadîmde* «eskiden, eski zamanlarda»).

(11) *-ġına / -ḳına / -gine / -kine :* İsim ve sıfatlara gelir, küçültme ifâde eder: *âbâdângına cevâb* «güzelce bir cevap» Mec. 56a:3 (Fars. *abâdân* «âbâd, güzel»), *azġına* «azıcık» Seng. 39a:6 (*az* «az»), *ésrükkine* «sarhoşça, çakır keyif» Meb. 89:20 (*ésrük* «sarhoş»), *hücreġına* «hücrecik» Mec. 39b:1 (Ar. *hücre* «hücre»), *kéntkine* «küçük kent» B 102a: 13 (*ként* «şehir»), *kitâbetḳına* «kitâbecik» Mec. 63a:3 (Ar. *kitâbet* «yazı, kitâbe»), *köñgülgine* «gönülcük» Mec. 78a:10 (*köñgül* «gönül»), *kiçikkine* «küçücük» B 332b:13 (*kiçik* «küçük»), *nâkesgine* «daha alçak kimse» Mec. 54a:11 (Fars. *nâkes* «insaniyetsiz, değersiz»), *naẓmġına ayt-* «küçük bir şiirle kendini oyalama» Mec. 64b:5 (Ar. *naẓm* «nazım, şiir»), *oġulġına* «küçük çocuk, evlatçık» TŞ I 233b:12 (*oġul* «çocuk»), *ḳuşġına* «küçük kuş» Seng. 288b:4 (*ḳuş* «kuş»), *tarġına su* «daha dar su» B İlm. 472:17 (*tar* «dar»), *yaḫşıġına* «hoşça, güzelce» B 4a:14 (*yaḫşı* «hoş, güzel»).

Bu ek, sayı isimleri ve zamirlere de getirilebilir: *birgine* «bir tanecik, bir tek» B 26a:5, *buġına meṣel* «bu küçük masal» Küll. S 669a:23, *uşmunçaġına* «yalnız bu kadarcık» Şeyb. Vamb. IV, 21, s. 22.

(12) *-ı / -i :* (az kullanılır): *ḳarı* «endâze, arşın» SS 192:46 (krş. Uyg. *ḳar* «kol»).

(13) *-laḳ / -leḳ :* (İsimden fiil yapan *-la- / -le-* + *ḳ / k*) *:* Yer bildirir: *avlaḳ* «avlama yeri» B 4a:10 (*av* «av»), *ḳışlaḳ* «kışlama yeri» Seng. 297:25 (*ḳış* «kış»), *ḳuşlaḳ* «kuş avlama yeri »B 4a:6 (*ḳuş* «kuş»), *tuzlaḳ* «tuzla» Seng. 175b:23 (*tuz* «tuz»), *yaylaḳ* «yayla; yüksek yerlerdeki yazlama yeri» Seng. 17a:23 (*yay* «yaz»).

(14) *-lıġ / -lig / -luġ / lüg* ; çok kere *-lıḳ / lik / -luḳ / -lük* ekiyle karıştırılır: Bulunma, âitlik ve münâsebet ifâde eden sıfatlar yapar: *edeblıġ* «edepli» Mec. 50a:6 (Ar. *edeb* «terbiye, tahsil»), *atlıġ* «meşhur» SS 203:155 (*at* «ad, isim»), *başlıġ* «başlı» B 20b:10 (*baş* «baş»), *cânlıġ* «canlı, yaşayan» Mahb. 58:11 (Fars. *cân* «can, ruh»), *ḥayâtlıḳ* «yaşayan» N Quatr. 2:16 (Ar. *ḥayât* «hayat»), *i'timâdlıḳ* «güvenilir, sağlam »B 52a:12 (Ar. *i'timâd* «güven»), *ḳaygulug* «kaygılı, üzüntülü» G Örn. XL, 1 (*ḳaygu* «kaygı, üzüntü»), *uyatlıġ* «utan-

gaç, mahçup» Seng. 92a:28 *(uyat)* «utanma, mahcubiyet»); *Ḫ'ârezmlıḳ* «Harezmli» Mec. 98a:4, *Ḫorâsânlıḳ* «Horasanlı» Mec. 98b.2; *ḳaydalıġ* «nereli» Küll. R 57b:10 *(ḳayda* «nere, nerede?»).

Bu ek, isimlere, sık sık, bir vasıflandırıcı olarak getirilir: *arslan yüreklig* «arslan yürekli» LN 145b:4 *(arslan* «arslan», *yürek* «yürek»), *bülend boyluḳ* «uzun boylu» B 18a:13 (Fars. *bülend* «uzun», *boy* «boy»), *ḳatıḳ sözlük* «katı sözlü» B 15a:3 *(ḳatıġ/ḳ* «katı», *söz* «söz»), *ḳongar saḳallıḳ* «kızıl sakallı» B 18a:13 *(ḳongar* «kızıl», *saḳal* «sakal»), *savuḳ yüzlüg* «soğuk yüzlü» B 15a:3 *(savuḳ* «soğuk», *yüz* «yüz»), *yaḫşı şekillig* «güzel şekilli, iyi görünüşlü» Mec. 25a:2 *(yaḫşı* «iyi, güzel», Ar. *şekl* «şekil, görünüş»), *yaramas eṭvârlıḳ* «kötü davranışlı» B 15a:2 *(yaramas* «yaramaz, kötü», Ar. *eṭvâr* «davranışlar»).

(15) *-lıḳ / -lik / -luḳ / -lük*: Sık sık *-lıġ / -lig / -luġ / -lüg* ekiyle karışır. Çeşitli fonksiyonlara sahiptir:

(a) Vasıf ifâde eden mücerret isimler. Bunlardan bazıları, kalıcı isimler olarak da kullanılır: *âsûdelıḳ* «sessizlik, sakinlik» İsk. 211b:2 (Fars. *âsûde* «sessiz, sakin»), *başḳoyılıḳ* «tâlihsizlik, rezillik» SS 12:20 *(baş* «baş», *ḳoyı* «aşağı, aşağıdaki»), *sernigûnluḳ* «tâlihsizlik» (Fars. *ser* «baş», *nigûn* «dönmüş, ters çevrilmiş»), *bîṣabrlıḳ* «sabırsızlık» Bayk. Div. 250:5 (Fars. *bîṣabr* «sabırsız»), *çüçüglük* «tatlılık» B 2a:14 (çüçüg «tatlı»), *égrilik* «eğrilik» SS 9:3 *(égri* «eğri»), *hemdestlıḳ* «arkadaşlık, ortaklık» Mahb. 53:16 (Fars. *hemdest* «arkadaş, ortak»), *ḫandânlıḳ* «güler olmaklık» Küll. R 193a:22 *(Fars. ḫandân* «gülen»), *ḫudâlıḳ* «tanrılık» SS 8:1 (Fars. *Ḫudâ* «Allah»), *ma'mûrluḳ* «bayındırlık» Mahb. 53:8 (Ar. *ma'mûr* «işlenmiş, bayındır»), *mesrûrluḳ* «neşeli oluş, şenlik» Mahb. 53:8 (Ar. *mesrûr* «şen, neşeli, sevinçli»), *meşġûlluḳ* «meşgullük, uğraşıyor olmak» İsk. 209b:3 alt. (Ar. *meşġûl* «meşgul»), *ḳarılıġ* «yaşlılık» Mahb. 181:15 *(ḳarı* «yaşlı»), *ḳuruġluḳ* «kuruluk; kuru yer» SS 150:172, *(ḳuruġ* «kuru»), *tiriglik* «dirilik, hayat» Mahb. *175:11* *(tirig* «diri»), *toḳluḳ* «tokluk» Mahb. 53:19 *(toḳ* «tok, aç olmayan»), *tüzlük* «doğruluk, dürüstlük» Mahb. 53:10 *(tüz* «doğru, dürüst, namuslu»), *uyḳusızlıḳ* «uykusuzluk» SS 78:18 *(uyḳusız* «uykusuz»), *yaḫşılıġ* «iyilik, güzellik» BŞ I 239:15 *(yaḫşı* «iyi, güzel»).

(b) İş, meslek: *bıçaḳçılıḳ* «bıçakçılık» Küll. R 56b:5 *(bıçaḳçı* «bıçakçı»), *dihḳânlıḳ* «çiftçilik, ziraat» Mahb. 53:2 (Fars. *dihḳân*

«çiftçi, rençber»), *étmekçilik* «ekmekçilik» Küll. R 56b:7 (*étmekçi* «ekmekçi»), *ḳaṣṣâblıḳ* «kasaplık» Küll. R 56b:7 (Ar. *ḳaṣṣâb* «kasap»), *témürçilik* «demircilik» Küll. R 56b:6 (*témürçi* «demirci»).

(c) Bir şeyin bol bulunduğu yer: *kögerçinlik* «güvercinlik» Seng. 308a:2 (*kögerçin* «güvercin»), *ḳamışlıḳ* «kamışlık» Z 41:13 (*ḳamış* «kamış»).

(d) Bir şeyin uyguluğunu anlatmak için: *aşlıġ* «hubûbat, zahîre» B 2a:7 (*aş* «yemek»), *yaġlıġ* «mendil» BŞ II 312:15 (*yaġ* «yağ»).

(e) Zaman uzunluğu: *bir demlıḳ* «bir süre için, bir dakika boyunca» Küll. S 21a:15 (Fars. *dem* «lahza, an»), *bir ıllıḳ* «bir yıl için, bir yıl boyunca» SS 187:45 (*ıl/yıl* «yıl»), *bu kün tañglalıḳ ʿömr* «hayatın kısa süresi» İsk. 213a:10 (*bu kün* «bugün», *tangla* «yarın»). Bazen *-çı / -çi* (< *-ça / -çe* eşitlik eki) eki, kelime kök ve gövdesi ile *-lıḳ* eki arasına, mânâda hiç bir değişiklik yapmaksızın getirilir: *néçe künçilik su* «bir kaç günlük su» SS 62:75 (*kün* «gün»), *iki üç ayçılıḳ yol* «iki üç aylık yol» B 264b:4 (*ay* «ay»), *miñg yılçılıḳ / yıllıḳ* «bin yıllık» Küll. S 21a:14.

(f) Fazladan kullanılışı: *tenḳîşlıḳ / tenḳîş* «eksiltme, azaltma» B 38a:12.

Bu ek, sık sık, *-ġu / -gü* (75b bölümü), *-maḳ / -mek* (76c bölümü) ve *-mas / -mes* (78c bölümü) fiilden isim yapma eklerinden sonra getirilir.

(16) *-m, ım / -im / -um / -üm* (nâdiren): *küçüm* «güçlü» B 306:3 (*küç* «güç»), *yolum* «yolluk yer, geçit» Seng. 5b:3 (*yol* «yol»).

(17) *-mtul, -ımtul / -imtül / -umtul / -ümtül :* Renk isimlerinde kullanılan küçültme eki: *aġımtul* «akça» Seng. 44a:20 (*aḳ* «ak»), *köküm tül* «mavimsi» Seng. 308a:16 (*kök* «gök, mavi»), *ḳaramtul* «siyahımsı» Seng. 271b: 12 (*ḳara* «siyah»), *kızımtul* «kırmızımsı» Seng. 296b:23 (*kızıl* «kırmızı»), *sarımtul* «sarışın» Seng. 231a:12 (*sarıġ* «sarı»), *yaşımtul* «yeşilimsi» Seng. 232b:27 (*yaşıl «yeşil»*).

(18) *-sa / -se : ölükse* «ceset» Seng. 86b:7 (*ölüg* «ölü»).

(19) *-sı / -si : aġırsı* «saygı, itibar, misafirperverlik» GN 76b:4 (*aġır* «ağır»), *artuḳsı* «fazla, çok» Seng. 36b:27 (*artuḳ* «fazla, çok»), *ayruḳsı* «farklı, muhtelif» Seng. 57b:4 (*ayruḳ* «ayrı, ayrılmış»).

(20) *-suḳ : tañgsuḳ* «şaşılacak, acâyip» Mahz. 121a:11 *(tañg* «şaşırtıcı şey»).

(21) *-sız / -siz :* Olumsuz: *küçsiz* «zayıf, güçsüz» OY 315a:10 *(küç* «güç»), *meyvesiz* «meyvesiz» Mahb. 131:15 (Fars. *Meyve* «meyva»), *ruḥsız* «cansız, ölü» Mahb. 132:7 (Ar. *rûḥ* «ruh»), *sansız* «sayısız» Z 211b:15 *(san* «sayı»), *susız* «susuz» Şeyb. Vámb. 116:85 *(su* «su), *uyatsız* «utanmaz, ârsız» OY 318a:7 *(uyat* «utanç»), *yaġınsız* «yağışsız» Mahb. 131:16 *(yaġın* «yağış»), *yüreksiz* «yüreksiz, korkak» B 26:8 *(yürek* «yürek»), *yüzsiz* «yüzsüz, utanmaz» OY 315a:11 *(yüz* «yüz»).

-ġusız / -güsiz eki için 75 c bölümüne bakınız.

26. Fiilden İsim.

(1) *-a / -e, -ı / -i / -u / -ü :* Çeşitli mânâlarda isim ve sıfatlar yapar: *ḳoşa* «çift» TN 276a:2 (*ḳoş-* «katmak»), *tola* «dolu» OY 320b:9 *(tol-* «dolmak»), *yara* «yara» Seng. 329b:16 *(yar-* «yarmak, ayırmak»), *yaraşa* «yaraşır, uygun» N Quatr. 51:15 *(yaraş-* «uygun olmak, yaraşmak»), *yıġ* «ağlama, göz yaşı» Küll. R 193:22 (krş. *yıġla-* «ağlamak, göz yaşı dökmek»), *busu* «pusu, pusu yeri» Seng. 134a:10 *(bus-* «pusuya yatmak»), *yumru* «yuvarlak» Seng. 346:23 *(yumur-* «yuvarlaklaştırmak»).

(2) *-çaḳ / -çek :* Umûmiyetle nesne ve âlet isimleri, bilhassa mücerret isimler yapar : *avunçaḳ* «teselli, yardım, avuntu» GN 58b:6 *(avun-* «teselli bulmak, avunmak»), *bürünçek* «örtü, yaşmak» Mahb. 61:9 *(bürün-* «bürünmek»), *émçek* «meme, emzik» H 72b:9 *(ém-* «emmek»), *silkinçek* «tılsım, büyü, uğur» Seng. 256a:4 *(silkin-* «silkinmek»), *tayançaḳ* «dinlenme yeri, sedir» Seng. 167a:16 *(tayan-* «dayanmak, yaslanmak»), *tüfürçek* «tükürük» Seng. 179:29 *(tüfkür-* «tükürmek»), *yasançaḳ* «gösteriş meraklısı, züppe» Mahb. 191:19, Seng. 332a:3 *(yasan-* «süslenmek»), *yastançaḳ* «dinlenme yeri, sedir» Seng. 332a:5 *(yastan-* «dayanmak, yaslanmak»).

(3) *-çı / -çi :* Faili ifade eder: *tilençi* «dilenci» Mahb. 56:12 *(tilen-* «dilenmek»).

(4) *-ġ / -g, -ıġ / -ig / -uġ / -üg (-ġ / -g'nin* sedasızlaşmış şekilleriyle de kullanılır): (a) sıfatlar ve (b) iş veya hareket bildiren mücerret isimler yapar, bazen müşahhas isimler için de kullanılır:

(a) Sıfatlar: *açıġ* «acı» Seng. 32b:5 *(açı-* «acımak»), *arıġ* «temiz» Seng. 37b:14 *(arı-* «temiz olmak»), *ölüg* «ölü» Seng. 86b:5 *(öl-* «ölmek»), *ḳūruġ* «kuru» Mahb. 46:19 *(ḳuru-* «kurumak»), *sévüg* «sevgili» GN 64a:6 *(sév-* «sevmek»), *süçüg* «tatlı» G Div. 109a:3 ve *çüçüg* «tatlı» N Div. 24b:3 (Kaşg. *süçi-* «tatlılaşmak»), *süzüg* «süzülmüş, temiz» SS 128:63 *(süz-* «süzmek, temizlemek»), *tirig* «diri, yaşayan» Seng. 193:1 (Uyg. *tir-* «yaşamak»), *yaraġ* «uygun, yaraşır» GN 78b:7 *(yara-* «uygun gelmek, yaraşmak»).

(b) İsimler: *aġrıġ* «ağrı, acı» Seng. 43b:27 *(aġrı-* «ağrımak»), *aldaġ* «yalan, hile» Seng. 50a:13 *(alda-* «yalan söylemek, hile yapmak, aldatmak»), *alıġ satıġ* «alım, satım, ticaret» Seng. 5b:8 *(al-* «almak», *sat-* «satmak»), *bilig* «bilgi» Seng. 150a:5 *(bil-* «bilmek»), *bitig* «yazılmış şey» H 56a:13 *(biti-* «yazmak»), *boyaġ/ḳ* «boya» Seng. 142b:14 *(boya-* «boyamak»), *köyüg* «yanmış şey» GN 72a:3 *(köy-* «yanmak»), *ḳılıġ* «tavır, davranış» Şeyb. Vamb. 46:14, *ḳılıḳ* «tavır, davranış» GN 95b:10 *(ḳıl-* «yapmak, yaratmak»), *soraġ* «soru» SS 129:94 *(sora-* «soru sormak»), *soruġ küni* «hesap günü» FK 4a:10 *(sor-* «soru sormak»), *sürüg* «sürü» N Örn. XXIII, 1 *(sür-* «sürmek»), *tapuġ* «hizmet, kat, huzur» GN 61b:3 *(tap-* «bulmak; hizmet etmek»).

(5) *-ġa / -ḳa / -ge : ḳısḳa* «kısa» Seng. 297b:8 *(ḳıs-* «kısmak, kısaltmak»), *yumurtḳa* «yumurta» N Quatr. 103:4 (**yumurt-*, krş. Batı Türkçesi *yumur-* «şişmek, kabarmak»).

(6) *-ġaḳ / -ḳaḳ / -gek / -kek :* Düşkünlük ve meyil bildirir: *ayġaḳ* «konuşkan», *ayġaġ* «boş laf» Mahb. 170:15 *(ay-, ayt-* «söylemek»), *batḳaḳ* «bataklık, batak» Seng. 119b:16 *(bat-* «batmak»), *ḳaçḳaḳ* «kaçak, firarî» H 12a:2 *(ḳaç-* «kaçmak, firar etmek, gözden kaybolmak»).

(7) *-ġıç : talġıç* «dalgıç» Seng. 160b:19 *(tal-* «dalmak, batmak»).

(8) *-ġu / -ḳu / -gü / -kü :*

(a) Fiil ismi (bk. 75. bölüm): *alġu bérgü* «alış veriş, ticaret» Mahb. 19:7 *(al-* «almak, satın almak»; *bér-* «vermek»), *içkü* «içki» Seng. 96b:21 *(iç-* «içmek»), *uyḳu* «uyku» Mahb. 198:15 *(uyu-* «uyumak»), *yarġu* «karar, yargı» Seng. 329a:25 *(yar-* «yarmak, ayırmak»).

(b) Alet : *közgü* «ayna» GN 104a:8 (krş. Uyg., Kaşg. *közüngü* «ayna», *közün-* «görünmekten»'ten), *süpürge* «süpürge» Seng. 239a:1 (*süpür-* «temizlemek, süpürmek»).

(9) *-ġuç / -güç :* Alet isimleri yapar: *çatlaġuç* «sakız» Seng. 205a:8 (*çatla-* «çatlamak»), *örgüç* «atın yelesini örmek için kullanılan tarak» Seng. 71a:25 (*ör-* «örmek»), *saraġuç* «sarık» Seng. 230b:24 (*sar-* «sarmak»), *süzgüç* «süzgeç, temizleyici» Seng. 243a:19 (*süz-* «süzmek»), *titregüç* «başlık, sorguç» Mahb. 65:4 (*titre-* «titremek»), *yarġuç-aḳ* «el mili» (*yar-* «kabaca çakmak, yarmak»), krş. 25. (2) bölüm), *yélpigüç* «yelpaze» Seng. 352:3 (*yélpi-* «yelpazelemek»).

(10) *-ġun / -ḳun / -gün / -kün :* Meslek ve faâliyet bildirir: *azġun* «yolunu kaybetmiş, azgın» Seng. 39a:9 (*az-* «azmak, sapmak, yolunu kaybetmek»), *çapġun* «akın, çapul» Seng. 204:9 (*çap-* «akın yapmak, istila etmek»), *ḳovġun* «kovalama, takip» Seng. 279a:19 (*ḳav-* «kovmak»), *ötgün* «geçmiş, geçen; temren» Seng. 62a:16 (*öt-* «geçmek»), *taşġun* «dopdolu, taşkın» Seng. 157a:10 (*taş-* taşmak»), *tutḳun* «tutkun, tutsak, esir» SS 135:271 (*tut-* «tutmak»), *uçġun* «kıvılcım» Seng. 65b:1 (*uç-* «uçmak»), *yutġun* «burgaç, girdap» Seng. 341:10 (*yut-* «yutmak»), *késkin* «keskin» GN 77a:3 (*kés-* «kesmek»).

(11) *-ġur / -ḳur / -gür / -kür :* Bilhassa düşkünlük bildiren sıfatlar yapar; olumsuz fiil kök ve gövdelerine de getirilir: *çıḳġur* «hücum, saldırı» Seng. 219b:8 (*çıḳ-* «çıkmak, ileri atılmak»), *oyġanmaġur* «kolay kolay uyanmayan bir kimse» Meb. 19:31 (*oyġan-* «uyanmak, kalkmak»), *ötgür* «keskin» Seng. 62a:15 (*öt-* «içine geçmek, işlemek»), *tayġur* «kaygan» Seng. 167a:20 (*tay-* «kaymak, akmak»), *tınġur* «kolayca dinen ve gevşeyen kimse» Meb. 31:20, *tınmaġur* «durmayan, dinmeyen» G Örn. XXXVI, 4, s. 97 (*tın-* «dinmek, durmak, bitmek»), *toyġur* «kolayca doyabilen» Seng. 188a:17, *toymaġur* «doymayan» L Div. 38:4 (*toy-* «doymak»), *yıḳılġur* «yıkılacak, harap» Seng. 350b: 26 (*yıḳıl-* «çökmek, yıkılmak»).

(12) *-l* (Moğolcadaki gibi) : *ḳabal* «kuşatma» Şeyb. Vamb. 102:35 (*ḳaba-* «kuşatmak»), *soyurġal* «hediye, armağan; bağışlama» Seng. 249b:2 (*soyurġa-* «vermek, bağışlamak, hediye etmek»), *tükel* «bütün, hep» GN 73b:9 (*tüke-n-* «tükenmek, bitmek»), *yasal* «dizi, düzen, sıra» Mehb. 20:1 (*yasa-* «yapmak, kurmak, düzenlemek»).

(13) *-m, -ım / -im / -um / -üm :* Mücerret bir iş veya hareketi, bir hareketin sonucunu bildirir; bazen ölçü ifâde eder: *bir oḳ atımı* «bir ok atımı» B 151a:9 ifâdesindeki *atım (at-* «atmak, fırlatmak, ok atmak»), *bir süt bışımıġa yavuḳ* «sütün pişme süresine yakın» B 151a:10 ifâdesindeki *bışım (bış-* «pişmek, kaynamak»), *bilim* «bilim» B 170a:9 *(bil-* «bilmek»), *bolum* «olum; sebat, karar, süreklilik» Seng. 141b:18 *(bol-* «olmak, var olmak»), *ėgrim* «eğrim, büküm» Meb. 106:17 *(ėgir-* «eğirmek, bükmek»), *ölüm* «ölüm» Mahb. 15:12 *(öl-* «ölmek»), *tutum* «tutum, tavır, davranış» Seng. 169b:17 *(tut-* «tutmak»), *tür yarımı* «gece yarısı» GN 82b8 ifâdesindeki *yarım* «yarım» *(yar-* «yarmak, bölmek»), *yazım* «yazı, kader, alın yazısı» Seng. 331a:1 *(yaz-* «yazmak»).

(14) *-ma / -me:* Sık sık müşahhas isimler halinde de kullanılan mücerret fiil isimleri yapar: *asma* «asma, takma» Meb. 45:1 ve «küpe» Meb. 40:4 *(as-* «asmak»), *basma* «nakışla süslenmiş, nakışlı» Meb. 40:4 *(bas-* «bas-mak, nakşetmek, işlemek»), *ċėkme* «çekme» Meb. 45:2 ve «çizme» Meb. 44:22 *(ċeḳ-* «çekmek»), *ėgme* «eğri» Meb. 39:2 *(ėg-* «eğmek, bükmek»), *ḳavurma* «kavurma, kavrulmuş et» Meb. 40:4 *(ḳavur-* «kavurmak»), *süzme* «süzme, süzülmüş» Seng. 243a:21 *(süz-* «süzmek»), *tėgme* «her, hep; bütün» LN 144b:7 *(tėg-* «değmek, dokunmak»), *uċma* veya *uċma yėr* «uçurum» B 42a:2 *(uċ-* «uçmak»).

(15) *-maċ / -meċ :* Yiyecek isimleri yapar: *bulamaċ* «bulamaç; bir çeşit un çorbası»Seng. 141a:19 *(bula-* «bulamak, karıştırmak»), *ḳavurmaċ* «kavurma, kavrulmuş et» Küll. R 234a:23 (*ḳavur-* «kavurmak»), *tutmaċ* «şehriye, tel şehriye» Seng. 169b:12 *(tut-* «tutmak»).

(16) *-mur :* Sadece şu örnekte : *yamġur (< yaġmur)* «yağmur» SS 192:44 (*yaġ-* «yağmak»).

(17) *-n, -an / en, -ın / -in / -un / ün :* Çok kere müşahhas isimler olarak kullanılan mücerret fiil isimleri yapar: *bütün* «bütün, tamamen» Seng. 130b: 8 *(büt-* «bitmek, sona ermek»), *ċaḳın* «ışık, parıltı» Mahb. 157:2 (*ċaḳ-* «çakmak; parlamak), *ėkin* «ekme, ürün, mahsûl» H 37a:14 *(ėk-* «ekmek»), *kişen* «bukağı, tuşak, ayak bağı» Seng. 315a:13 (Kaşg. *kişe-* «tuşaklamak, kösteklemek»), *ḳalın* «sayısız, çok; kalın» B 16a:1 *(ḳal-* «kalmak»), *ḳoşun* «tabur, bölük, ordu» Z 28a:14 *(ḳoş-* «eklemek, birleştirmek, bir araya getirmek»),

ḳozġalan «isyan, baş kaldırma, kargaşa» Mahb. 40:11 *(ḳozġal-* «hareket etmek, kımıldanmak»), *tiken* «diken» Mahb. 188:6 (tik- «dikmek»), *tolun* «dolu; tam, bütün» GN 100b:10 *(tol-* «dolmak, dolu olmak»), *tügün* «düğüm» Mem. 96:8 (tüg- «düğümlemek»), *tütün* «tütün, duman» L Div. 47:5 *(tüt-* «tütmek, duman çıkarmak»), *yaġın* «yağmur» SS 192:38 *(yaġ* «yağmak»), *yalın* «yalım, alev» FK 215b:13 (Kaşg. *yal-* «yanmak, alevlenmek»), *yıġın* «yığın, öbek; kalabalık» Mahb. 19:4 *(yıġ-* «yığmak, toplamak, biriktirmek»).

(18) *-nç, -anç, -ınç / -inç / -unç / -ünç* veya dönüşlülük eki *n + ç :* Akıl veya beden hareketleri ifâde eden mücerret isimler yapar: *öküinç* «pişmanlık, nedâmet» Seng. 80a:11 *(öküin-* pişman olmak», bk. Uyg. (*ök-* «düşünmek»), *ḳılınç* «fiil, davranış» Mahb. 34:15 *(ḳıl-* «yapmak, etmek»), *ḳorḳunç* «korku, endişe» Z 31b:4 *ḳorḳun-* «korkuya kapılmak ve korkusunu gizlemeğe çalışmak»), *sağınç* «düşünce, fikir, hayal» BL 187 *(sağın-* «düşünmek, hayal etmek», Eski Türk. *saḳı-* «düşünmek, tasarlamak») sévünç «sevinç, neşe» Seng. 259a:4 *(sév-* «sevmek», *sévün-* «sevinmek»), *söküinç* «azar, kınama, ayıplama» Ataî 267, No. 10:4 *(sök-* «azarlamak, kınamak, ayıplamak»), *tınç* «sakin, sessiz, huzurlu» Mahb. 177:15 *(tın-* «dinmek, durmak»), *umanç* «umut» Seng. 86b:24 *(um-* «ummak») *ürküinç* «ürküntü, ânî korku» Seng. 71a:26 (bk. Batı Türkçesi *ürk-* «ürkmek»).

(19) *-ḳ / -k, -aḳ / -ek, -uḳ / -ük (-ḳ* bazen *-ġ* olur) :

(a) Bir hareketin yerini veya sonucunu bildiren isimler, bazen de âlet isimleri yapar: *bölek* «bölüm, parça, kısım» Seng. 141b:11 ve *bölük* «bölüm, parça, kısım» Seng. 141b:13 *(böl-* «bölmek»), *buyruḳ/ġ* «buyruk, emir» Seng. 142b:20 *(buyur-* «buyurmak, emretmek»), *émgek* «emek, zahmet» FK 5b:3 *(émge-n-* «emek vermek, zahmet çekmek», *kések* «toprak veya kurumuş çamur parçası» Mahb. 192:6, Seng. 314b:23, «kesilmiş, kırılmış» FK 60b:11 *(ḳes-* «kesmek»), *kötek* «sopa, dayak, kötek» Z 55a:4 *(köt-* «dayak atmak, sopa ile dövmek»), *ölçek* «ölçek, ölçü âleti» Seng. 86a:8*(ölç-* «ölçmek»), *ḳaraḳ* «göz» GN 63b:10 *(ḳara-* «bakma»), *sıġnaḳ* «sığınak» Seng. 254a:1 (sığın- «sığınmak»), *tutaşturuḳ* «yakmaya ve tutuşturmaya yarayan odun parçası» Seng. 169b:3 *(tutaştur-* «tutuşturmak, yakmak»), *tüfürük* «tükürük» Seng. 179b:28 (*tüfkür-* «tü-

kürmek»), *yalaḳ* «yalak; yemlik» BL 258 (*yala-* «yalamak»), *yataḳ/ġ* «yatacak yer, yatak» Seng. 326:12 (*yat-* «yatmak»).

(b) Pasif anlamlı geçişli fiillerden türetilmiş sıfatlar: *açuḳ* «açık» Mahb. 11:1 (*aç-* «açmak»), *artuḳ* «artık, fazla, daha» Mahb. 178:1 (*art-* «artmak, fazlalaşmak»), *bozuḳ/ġ* «bozuk, bozulmuş» Seng. 134a: 18, «harâbe, yıkıntı» Küll. R 190a:24 (*boz-* «bozmak, tahrip etmek»), *çürük* «çürük, çürümüş» Küll. R 217a:13 (*çürü-* «çürümek, bozulmak»), *késük* «kesik, kırık» Seng. 314:29 (*kés-* «kesmek»), *uyġaḳ/ġ* «uyanmış, uyanık» BL 104 (*uyġa-n-* «uyanmak»), *ösrük* «esrik, sarhoş» Mahb. 171:9 (*ösrü-* «esrimek, sarhoş olmak»), *sınuḳ* «kırık» Mahb. 10:15 (*sın-* «kırılmak») *süzük* «süzülmüş, saf, temiz» BL 192 (*süz-* «süzmek, arıtmak»), *uşaḳ* «küçük, ufak» N Div. M 33b:4 (*uşal-* «ufalanmak, ufak parçalara ayrılmak»), *üzük* «kopmuş, parçalanmış (ip); parça» Küll. R 217a:13 (*üz-* «kesmek, koparmak»), *yapuḳ/ġ* (örtülmüş, örtülü» Seng. 326:7 (*yap-* «örtmek», *yaruḳ* «ışıklı, parlak» Mahb. 205:11 (*yaru-* «parlamak, ışıldamak, aydınlatmak»), *yıḳuḳ* «yıkık, çökük, harap» Mahb. 10:11 (*yıḳ-* «yıkmak, çökertmek, tahrip etmek»), *yırtuḳ* «yırtık, yarık» Mahb. 170:4 (*yırt-* «yırtmak»), *yoluḳ* «yolunmuş, tüysüz» Mah. 171:15 (*yol-* «yolmak, tüylerini çıkarmak»).

(20) *-sı / -si: ḳavursı* «hafif ateşte tütsülenmiş, ütülenmiş, yalazlanmış yün veya keçe» Seng. 279b:5 (*ḳavur-* «kavurmak»), *tütsi* «tütsü» Seng. 169b:9 (*tüt-* «tütmek, duman çıkarmak»), *yatsı* «yatma zamanı» Seng. 326b:16 (*yat-* «yatmak, uzanmak»).

(21) *-ş, -ış / -iş / -uş / -üş :* Hareketi veya hareketin sonucunu adlandıran isimler yapar: *baḳış* «bakış, bakma» BŞ II 309:11 (*baḳ-* «bakmak»), *oḳuş* «okuyuş (tarzı veya hareketi)» BŞ II 323:22 (*oḳu-* «okumak»), *ḳarġış* «bedduâ, lânet» İsk. 210b:3 (*ḳarġa-* «bedduâ etmek, lânet etmek»), *ḳorḳuş* «korkma, korku» SS 112:50 (*ḳorḳ-* «korkmak»), *sağış* «düşünce» Şeyb. Vamb. 6:53 (*sağın-* «düşünmek»), *sançış* «dövüş, savaş» Şeyb. Vamb. 68:14 (*sanç-* «sokmak, batırmak»), *soruş* «soru» SS 206:30 (*sor-* «sormak»), *tarḳaş* «bölme, ayırma; dağıtma» BŞ I 468:17 (*tarḳa-* «bölmek, ayırmak, dağıtmak»), *uruş* «savaş» Meb. 18:20 (*ur-* «vurmak»), *ülüş* «bölüm, pay» N Quatr. 104:17 (Uyg. Kaşg. *üle-* «üleştirmek, dağıtmak»), *yaraş* «kabul, uygun bulma» Z 33a:16 (*yara-* «yaramak, yaraşmak»), *yürüş* «yürüyüş tarzı» OY 314a:7 (*yürü-* «yürümek»). Sıfat: *çırmaş*

«karmaşık, karışık, dolaşık» BŞ I 468:12 *(çırma-* «dolamak, bükmek»), *oḫşaş* «benzer, eş» Seng. 66b:9 *(oḫşa-* «benzemek»).

(22) *-t:* Değişik anlamlar ifâde eder: *kéçit* «geçit» Seng. 312b:8 *(kéç-* «geçmek, aşmak»), *ölet* «hayvan hastalığı, hayvan ölüsü» Seng. 85b:20 (*öl-* «ölmek»), *ḳurut* «peynir» 286a:23 (*ḳuru-* «kurumak»), *unut* «unutuş, unutma» Seng. 89b:14 (bk. *unut-* «unutmak»), *uyat* «utanç» SS 127:38 *(uya-l-* «utanmak»), *yort* «yol» OY 315a:1 (bk. Uyg. *yor-* «gitmek»).

(23) *-tu :* yaḳtu «ışık, parıltı» Seng. 334b:21, *yaḫtu* «ışık parıltı» Sek. Div. 3b:3 *(yaḳ-* «yakmak, ateşe vermek, parlatmak»).

(24) *-v, -av / -ev (aġu / egü'*den) : *bilev* «bileği» Seng. 149b:9 *(bile-* «bilemek, keskinleştirmek»), *bütev* «bütün, hep» Seng. 130b:4 (*büt-* «bitmek, tükenmek, sona ermek»), *saḳlav* «bekçi, gözcü» Şeyb. Vamb. 120:6 *(saḳla-* «tehlikeden korumak»), *yasav* «dizi, sıra; düzen, nizam» Seng. 332a:4 *(yasa-* «yapmak»).

(25) *-vul, -avul* (Moğolca'dan) : Bazen Türkçe kelimelere de getirilir: *çapavul* «çapul, yağma» Seng. 204b:2 *(çap-* «koşmak, akın etmek»), *ḳaravul* «karakol; bekçi, nöbetçi asker» Seng. 271:15 *(ḳara-* «bakmak»), *yortavul* «akıncı» Seng. 342b:8 *(yort-* «koşmak, akın etmek»).

(26) *-z boġuz* «boğaz» Seng. 136b:12 *(boġ-* «boğmak, boğazlamak»), *tüküz* «tam, bütün» GN 74a:4, H 32a:4 (bk. *tüke-l* «hep, bütün», *tüke-n-* «tükenmek, bitmek»).

Fiillerin Yapımı

27. İsimden Fiil

(1) *-a- / -e-, -ı- / -i- / -u- / -ü-* : Geçişli ve geçişsiz fiiller yapar: *aşa-* «yemek yemek» Seng. 41a:14 *(aş* «aş, yemek»), *ata-* «çağırmak, adlandırmak; atamak, görevlendirmek» Seng. 28a:19 (*at* «ad, isim»), *boşa-* «boşalmak, boşaltmak» Seng. 135a:2 (*boş* «boş»), *méngze-* «benzemek» Seng. 321a:24 (*méngiz* «beniz; yüz rengi»), *orna-* «yer tutmak, yerleşmek» Seng. 70a:23 (*orun* «yer»), *oyna-* «oynamak» GN 100a:3 (*oyun* «oyun»), *örte-* yakmak, ateşlemek» N Div. M 31b:3 (bk.

Eski Türk. *ört* «ateş, alev»), *ḳana-* «kanamak» Mec. 111a:4 *(ḳan* «kan»), *tona-* «elbisesini çıkarmak, soymak» Şeyb. Vamb. 38:53, Seng. 185b:7 (*ton* «elbise, giyecek»); *ağrı-* «ağrımak» Seng. 42b:9 (*ağır* «ağır»), *bayı-* «zengin olmak» Seng. 127b:5 (*bay* «zengin»), *bérki-* «kuvvetlenmek, sağlamlaşmak» Seng. 144b:29 *(bérk* «sağlam»), *ḳarı-* «yaşlanmak, ihtiyarlamak» Seng. 269b:18 *(ḳar* «kar», bk. Brockelmann, OTG, 157a bölümü), *taşı-* «taşımak» Seng. 155b:20 (*taş* «dış, dış taraf»); *ölü-t-* «ıslatmak, nemlendirmek» Seng. 84a:12 (Kaşg. *öl* «yaş, nem, ıslaklık», *öli-* «yaşlanmak, nemlenmek»).

(2) *-ay / -ey-* (Eski Türk. *-ad- / -ed-,* Orta Türk. *-ạd- / -ẹd-*' ten): İsmin ifâde ettiği mânâda bir «olma» bildiren geçişsiz fiiller yapar: *körkey-* «güzel olmak» Seng. 305a:2 (*körk* «güzellik»), *muñgay-* «bunalmak, sıkılmak, üzülmek» Seng. 319b:27 *(muñg* «sıkıntı, üzüntü, keder»), *ulġay-* «büyümek, uzamak» Seng. 85a:9 *(uluġ* «ulu, büyük»).

(3) *-da- / -de-:* Geçişli fiiller yapar: *alda-* «aldatmak, hile yapmak, oyun oynamak» N Örn. XXIV, 2 (Eski Türk. *al* «hile, oyun»), *inde-* «seslenmek, çağırmak» GN 55b:4, *ünde-* «seslenmek, çağırmak» Seng. 88a:3 *(ün* «ses»), *ḳolda-* «kolda tutmak, kola almak» SS 10:59 *(ḳol* «kol»), *yanda-ş-* «yan yana gelmek, yakınlaşmak, aynı tarafta olmak» G 100a:12 *(yan* «yan, taraf»).

(4) *-ġa-: sayġa-* «(para) harcamak» Mahb. 85:8 (bk. Batı Türkçesi *say* «sayı»).

(5) *-ġar- / -ḳar-: başḳar-* «öncülük etmek, kılavuzluk etmek» Mahb. 185:11 *(baş* «baş»), *ḳutḳar-* «kurtarmak» Seng. 282b:28 *(ḳut* «kut; saâdet, devlet»).

(6) *-l-, -al- / -el-, -ul- / -ül-: -ay- / -ey-* eki ile aynı fonksiyondadır: *azal-* «azalmak, eksilmek» Seng. 39a:5 *(az* «az, eksik»), *oñgal-* «onulmak; hastalıktan kurtulmak» Seng. 88b:1 *(oñg* «sağ»), *ḳarşul-* «karşılamak, karşılamaya gitmek» Z 13a:17 (*ḳarşu* «karşı»), *saġal-* «sağalmak, sağlığına kavuşmak» Seng. 231a:26 *(saġ* «vücut sağlığı, sıhhat»).

(7) *-la- / -le-:* İsmin belirttiği ile ilgili bir hareketi ifâde etmek için her türlü isme getirilebilir: *ağırla-* «ağırlamak, saygı göstermek» GN 78b:3 *(ağır* «ağır»), *ârzûla-* «arzu etmek, dilemek» L Div. 134:1 (Fars, *ârzû* «arzu, istek, dilek»), *avla-* «avlamak» Şeyb.

Vamb. XVIII, 4 s. 44 (*av* «av, avlanma; av hayvanı»), *bağla-* «bağlamak» Z 39a:7 (*bağ* «bağ, düğüm»), *balala-* «yavrulamak» N Quatr. 103:16 (*bala* «yavru»), *barla-* «varlamak, varlığını doğrulamak» Seng. 120b:26 (*bar* «var, mevcut»), *boğuzla-* «boğazlamak» Seng. 136a:7 (boğuz «boğaz»), *burunla-* «öne geçmek, ileri geçmek» GN 95:6 (*burun* «burun; ön taraf»), *éligle-* «ellemek, yakalamak» N Quatr. 45:17 (*élig* «el»), *énişle-* «inmek» GN, bk. Seng. 70a:13 (*éniş* «iniş»), *éyele-* «sahiplenmek» N Quatr. 111:12 (*éye* «sahip»), *ikele-* «ikilemek» Mec. 29a:13 (*iki* «iki»), *örle-* «yükselmek» Seng. 70a:7, 13 (bk. Uyg. *örı* «yüksek»), *ḳuşla-* «kuş avlamak, şahin veya doğan ile kuş avlamak» Şeyb. Vamb. XVIII, 4, s. 44 (*ḳuş* «kuş»), *sözle-* «söylemek, konuşmak» G Div. 100a:1 (*söz* «söz»), *taşla-* «dışlamak, dışarıya atmak» Seng. 156b:7 (*taş* «dış»), *tayağla-* «dayak atmak, sopa ile dövmek» Z 39a:8 (*tayağ* «dayak, sopa»), *toyla-* «şölen yapmak» GN 107a:10 (*toy* «şölen, ziyafet»), *tünle-* «gecelemek» Seng. 186b:9 (*tün* «gece»), *yaḫşıla-* «beğenmek» Z 11b:10 (*yaḫşı* «güzel, iyi»), *yalangaçla-* «yalınlaştırmak, soymak» SS 136:295 (*yalangaç* «yalın, çıplak»), *yaḳala-* «kıyı boyunca gitmek» Z 268b:2 (*yaḳa* «yaka, kıyı») *yayaḳla-n-* «binilen bir şeyden inmek, attan inmek» GN 96a:11 (*yayaḳ* «yaya; yayan»), *yoḳla-* «yokluğunu hissetmek; yoklamak, varlığını kontrol etmek» H 53a:8 (*yoḳ* «yok, var olmayan»).

(8) *-ḳ- / -k-, -ıḳ- / -ik- / -uḳ- / -ük- :* Geçeşsiz fiiller yapar: *atıḳ-* «ad salmak, meşhur olmak» Seng. 30a:11 (*at* «ad, isim»), *birik-* «birikmek, bir araya gelmek, bir olmak» Z 13b:7 (*bir* «bir»), *tarıḳ-* «daralmak, sıkılmak» Seng. 153b:11 (*tar* «dar»), *yağıḳ-* «düşman olmak» N Quatr. 100:9 (*yağı* «düşman»), *yoluḳ-* «karşılaşmak» SS 79:21 (*yol* «yol»).

(9) *-r-, -ar- / -er- :* Geçişsiz fiiller yapar : *aḳar-* «ağarmak», FK 18b:10 (*aḳ* «ak, beyaz»), *bélgür-* «belirmek, ortaya çıkmak, görünmek» Seng. 148b:25 (*bélgü* «iz, işâret, damga, alâmet»), *éskir-* «eskimek» Seng. 103b:5 (*éski* «eski»), *köker-* «göğermek; mavileşmek, yeşilleşmek» Z 40a:2 (*kök* «gök; mavi, yeşil»), *ḳarar-* «kararmak» FK 218b:5 (*ḳara* «kara»), *ḳaygur-* kaygılanmak, endişelenmek» N Örn. XVI, 5 (*ḳaygu* «kaygı, endişe»), *sarġar-* «sararmak» FK 13a:5 (*sarıġ* «sarı»), *yaşar-* «yaşarmak» Seng. 332a:19 (*yaş* «yaş»). Geçişli fiiller: *oñgar-* «onarmak, düzenlemek» Seng. 88a:15 (*oñg* «sağ, doğru, iyi»).

(10) *-ra- / -re-* : Geçişsiz fiiller yapar: *gendre-* «kokuşmak, pis kokmak» Meb. 11:20 (Fars. *gend* «kirli, iğrenç, pis koku»), *muñgra-* «bunalmak; sıkılmak, üzülmek» Seng. 320a:7 (*muñg* «üzüntü, sıkıntı»), *ögre-n-* «alışmak; öğrenmek» Beng. 335a:5, fakat umûmiyetle *örgen-* Mahb. 177:1 (bk. *ög* «akıl, şuur, idrak), *télbere-* «delirmek» Küll. S 472b:17 (*télbe* «deli»).

(11) *-rġa- / -rge-, -ırġa- / -irge- / urġa- / -ürge-* : Duygu, fikir, görüş bildiren fiiller yapar: *azırġa* «azımsamak; az bulmak» B 349a:1 (*az* «az»), *muñgurġa-* «sıkılmak, üzülmek, kederlenmek» Seng. 320a:8 (*muñg* «üzüntü, sıkıntı»), *tañgırġa-* «şaşırmak, hayret etmek» Seng. 163b:8 (*tañg* «hayret, şaşkınlık»), *taşırġa-n-* «taşa çarpmak; atın tırnağının taşlara çarparak iltihaplanması» Seng. 157a:1 (*taş* «taş»).

Şu fiiller ise, fiilden türemiş olmalı: *açırġa-n-* «kızmak» Mahz. 124b:10, «acımak, merhamet duymak» SS (bk. *açı-* «acımak, üzülmek»), *buşurġa-n-* «sıkılmak, üzülmek» GN 97b:5 (*buş-* «kızmak, memnun olmamak») Seng. 134b:13).

(12) *-sa- / -se-* : Sadece şu örnekte: *susa-* «susamak» Seng. 243a:22 (*su* «su»).

(13) *-şa- / -şe-* (fosilleşmiş): *oḫşa-* «benzemek» Seng. 66a:7 (*oḳ* «tam aynısı, eş»), *ḳaḳşa-l-* «kurumak» Seng. 274a:29 (*ḳaḳ* «kuru»).

28. Fiilden Fiil

(1) *-ar- / -er-, -ur- / -ür-* : Ettirgen: *çıḳar-* «çıkarmak» Mec. 98b:11 (*çıḳ-* «çıkmak»), *kéter* «gidermek; ortadan kaldırmak» Seng. 311b:15 (*két-* «gitmek»), *ḳaytar-* «döndürmek, geri çevirmek» İsk. 211a:3 (*ḳayt-* «dönmek, geri gelmek»), *aşur-* «aşırmak» FK 215b:1 (*aş-* aşmak, geçmek»), *çömür-* «batırmak, daldırmak» Mahb. 107:1 (*çöm-* «batmak, dibe dalmak»), *içür-* «içirmek» FK 14b:13 (*iç-* «içmek»), *öçür-* «söndürmek» Mahb. 194:2 (*öç-* «sönmek»), *ḳaçur-* «kaçırmak» N Quatr. 94:12 (*ḳaç-* «kaçmak), *tapşur-* «vermek, devretmek, teslim etmek» N Quatr. 94:15 (*tapış-* «buluşmak»), *tüşür-* «düşürmek» H 50b:10 (*tüş-* «düşmek»), *yaşur-* «gizlemek» Mahb. 49:3 (bk. *yaşun-* «gizlenmek»), *yitür-* kaybetmek» Mahb. 184:18 (*yit-* «kaybolmak»).

(2) *-dur- / -dür- / -tur- / -tür- :* Ettirgen: *açtur-* «açtırmak» Seng. 31a:18 *(aç* «açmak»), *aḳtur* «aktırmak» SS 64:42 *(aḳ-* «akmak»), *atlandur-* «ata bindirmek, atlandırmak» Küll. R 180b:2 *(atlan-* «ata binmek, atlanmak»), *bildür-* «bildirmek» Seng. 148b:10 *(bil-* «bilmek»), *kéltür- / kétür-* «getirmek» H 24b:9, 25b:6 *(kél-* «gelmek»), *köydür-* «yakmak, ateşe vermek» Mahb. 15b:18 *(köy-* «yanmak, tutuşmak»), *öldür- / öltür-* «öldürmek» H 25b:2 *(öl-* «ölmek»), *sévündür-* «sevindirmek» Mahb. 9:14 *(sévün-* «sevinmek»), *toldur-* «doldurmak» H 37a:15 *(tol-* «dolmak»), *yudur-* «yıkatmak» Seng. 347b: 6 *(yu-* «yıkamak»).

(3) *-ġar- / -ger- / -ḳar- / -ker- ve -ġur- / -gür- / -ḳur- / -kür- :* Ettirgen: *bütker-* «bitirmek» B İlm. 206:4 *(büt-* «bitmek»), *ötker-* «geçirmek» H 49a:5, «vazgeçirmek» Mahb. 204:13 *(öt-* «geçmek»), *toyġar-* «doyurmak» Seng. 187b:19 *(toy-* «doymak»), *azġur-* «azdırmak, yoldan çıkarmak» Seng. 38b:15 *(az-* «azmak, yoldan çıkmak»), *yétkür-* «yetirmek, ulaştırmak» Mahb. 9:12 *(yét-* yetmek, ulaşmak»).

(4) *-ġula- / -ḳula- / -ġüle-* : Sıklık veya çokluk ifâde eder : *atḳula-* «pek çok ok atmak» B 110a:8 (*at-* «atmak; ok atmak»), *çapḳula-* «kıyasıya dövüşmek» Şeyb. Vamb. 94:26 (*çap-* «akın yapmak»), *tartḳula-ş-* «tartışmak, dövüşmek, mücadele etmek» B 373b:4 (*tart-* «tartmak, çekmek»).

(5) *-ġuz- / -güz-* : Ettirgen : *körgüz-* «göstermek» Mahb. 7:9 (*kör-* «görmek»), *olturġuz-* «oturmak» H 57a:15 (*oltur-* «oturmak»), *tirgüz-* «diriltmek, canlandırmak» Bayk. Div. 210:3 (Uyg. *tir-* «yaşamak»).

(6) *-l-, -ıl- / -il- / -ul- / -ül-* : Pasif veya meşhul : *açıl-* «açılmak» Mahb. 188b:7 (*aç-* «açmak»), *bilil-* «bilinmek» Mec. 48b:2 (*bil-* «bilme»), *bitil-* «yazılmak» Mahb. 184:8 *(biti-* «yazmak»), *boyal-* «boyanmak» Şeyb. Div. 16b:10 (*boya-* «boyamak»), *égil-* «eğilmek» Mahb. 182:3 (*ég-* «eğmek»), *évrül-* «dönmek, çevrilmek» Mahb. 190:4 (*évür-* «döndürmek, çevirmek»), *oḳul-* «okunmak» Aruz 36b:9 (*oḳu-* «okumak»), *ḳılıl-* «yapılmak» Mec. 49b:5 (*ḳıl-* «yapmak»), *ḳoşul-* «takılmak, iliştirilmek» Mahb. 6:17 (*ḳoş-* «takmak, iliştirmek, katmak»), *salıl-* «salınmak» Küll. R 11a:5 (*sal-* «salmak»), *uşal-* «ufalanmak, parçalanmak» N Div. M 33a:2 (*uşa-t-* «kırmak, parçalamak»), *ükül-* «toplanmak, birikmek» Küll. R 190b:1 (*ük-* «topla-

mak, biriktirmek»). Şu örnekte araya *y* yardımcı sesi getirilir: *déyil-* «söylenmek, anlatılmak» SS 202:104 (*dé-* «demek, söylemek, anlatmak»).

İlk şekil ile pasif şekil arasında, bazen anlam bakımından hiç bir fark yoktur: *éril- / éri-* «erimek» Seng. 97b:1, *uzal- / uza-* «uzamak» Seng. 72b:16, 17.

(7) *-n-, -ın- / -in- / -un / -ün-* : Dönüşlü veya meşhul; umûmiyetle ilk şekil kullanılmaz : *ağızlan-* «ağız açmak, konuşmak, birini ağzına almak» B Sam. 4:8 (bk. *ağız* «ağız»), *çalın-* «acı içinde yerde yuvarlanmak» G 77a:9 (*çal-* «çarpmak, vurmak»), *körün-* «görünmek» Mahb. 178:6 (*kör- «görmek»*), *küçlen-* «güçlenmek» Z 23b:17 (bk. *küç* «güç»), *örten-* «yanmak, alevlenmek» Bayk. Div. 4b:5, «ateşe tutulmak, ateşlenmek» Seng. 68b:22, *örtün-* «yanmak; ateşe tutulmak» GN 65b:5 (*örte- «yakmak»*), *sağın-* «düşünmek» Seng. 231b:16 (Uyg. Kaşg. *sakı-* «düşünmek»), *sığın-* «sığınmak» Z 21b:9 (*sığ-* «sığmak»), *tilen-* «dilenmek» Mahb. 192:6 (*tile-* «dilemek, istemek»), *yasan-* «düzenlenmek, hazırlanmak, gelişmek» Mahb. 169:17 (*yasa-* «giydirmek, hazırlamak, düzenlemek»), *yıraklan-* «uzağa çekilmek, uzaklaşmak» B 43a:7 (bk. *yıraḳ* «ırak, uzak»), *yüzlen-* «ayrılmak, uzaklaşmak» Z 13a:5, BŞ II 316:17, «yüzleşmek yüzyüze gelmek, karşılaşmak» Mahb. 184:20 (bk. *yüz* «yüz, surat»).

(8) *-ḳ-,-ıḳ-:* Kuvvetlendirici: *azıḳ-* «yolunu kaybederek dolaşmak» SS 181:264 (*az-* «yolunu kaybetmek»), *ḳaçıḳ-* «kaçıp kurtulmak» SS (*ḳaç-* «kaçmak»), *kızıḳ-* «kızıl olmak, kırmızı olmak» SS 113:99, «kızıllaşmak, kırmızılaşmak» Seng. 296:29 (*ḳızı-* «kızıl olmak; kızıllaşmak»).

(9) *-sa- / -se-* (nâdir) : İstek ifâde eder: *körse-t-* «göstermek» Seng. 304a:16 (bk. Kaşg. *körse-* «görmek istemek»), *ḳapsa-* «kaplamak istemek; kuşatmak» Seng. 264a:29 (*ḳap-* «kapmak»).

(10) *-ş-, -ış- / -ış- / -uş- / -üş-* : Birden çok fâil tarafından ortaklaşa veya karşılıklı yapılan müşâreket veya ortaklaşma ifâdeli fiiller yapar; umûmiyetle ilk şekil kullanılmaz : *bériş-* «verişmek; karşılıklı vermek» Terc. 153:2 (*bér-* «vermek»), *çapġulaş-* «dövüşmek» Şeyb. Vamb. 94:22 (*çapġula-* «dövmek, savaş yapmak»), *déyiş-* «araya getirilen *y* ile» «deyişmek, söyleşmek; karşılıklı konuşmak» SS 190:103 (*dé-* «demek, söylemek»), *dôstlaş-* «dost olmak,

birbirine yakınlaşmak» Terc. 153:2 (Fars. *dôst* «dost» + *-la-* şekli kullanılmaz), *gerdleş-* «tozlanmak, kirlenmek» B 127a:13 (Fars. *gerd* «toz» + *-le-* şekli kullanılmaz), *inanış-* «birlikte inanmak» GN 100a:6 (*inan-* «inanmak»), *körüş-* «görüşmek» H 55a:14 (*kör-* «görmek»), *ḳuçuş-* «kucaklaşmak» H 59a:2 (*ḳuç-* «kucaklamak»), *sözleş-* «sözleşmek» Şeyb. Vâmb. 94:22, s. 94 (*sözle-* «söylemek»), *tarḳaş-* «dağılmak, ayrılmak» GN 108b:6 (*tarḳa-* «birliği bozmak, ayrılmak»), *uruş-* «vuruşmak» Z 263b:8 (*ur-* «vurmak»), *yoluḳuş-* «rastlaşmak, birbiriyle karşılaşmak» Mahb. 192:20 (*yoluḳ-* «karşılaşmak»).

ş, bütün fiillerde ortaklaşma ifâdesi taşımaz: *uyuş-* «uyuşmak, donmak, büzüşmek» L Div. 54:6 (*uyu-* «uyumak»). Bazen de ilk şekil ile ortaklaşma eki almış şekil arasında hiç bir anlam farkı yoktur: *yaraş-* «yaraşmak, yakışmak» Mahb. 21:6, Seng. 327b:18, *yara-* «yaraşmak, yakışmak» Seng. 327b:2, *yaruş-* «parlamak, ışımak» Seng. 328a:1, *yaru-* «parlamak, ışımak» Seng 327b:29. *yavuş-* «yaklaşmak» Mahb. 192:9, Seng 339b:8, *yavu-* «yaklaşmak» Seng. 339b:8, *yétiş-* «yetişmek, ulaşmak» Mahb. 178:12, Seng. 348a:17, *yét-* «yetişmek, ulaşmak» Mahb. 179:2, Seng. 348a:1.

(11) *-t-* (vokal ile veya *r* ile biten kök ve gövdelere getirilir): Ettirgen; taban, umûmiyetle kullanılmaz: *avut-* «avutmak, teselli etmek» Mahb. 181:13 (*avu-n-* «avunmak, teselli bulmak»), *çırmat-* «sardırmak, sarmalatmak» Mahb. 204:6 (*çırma-* «sarmak, sarmalamak»), *méñgzet-* «benzetmek» OY 319b:1 (*méñgze-* «benzemek»), *oḫşat-* «benzetmek» Mahb. 157:15 (*oḫşa-* «benzemek»), *oḳut-* «okutmak» H 66b:6 (*oḳu-* «okumak»), *uyġat-* «uyandırmak» N Örn. XXIII, 2 (*uyġa-n-* «uyanmak»), *ḳorḳut-* «korkutmak» Mahb. 181:11 (*ḳorḳ-* «korkmak»), *uşat-* «ufaltmak, ufalamak» N Örn. XVIII, 5 (*uşa-l-* «ufalanmak, küçük parçalara ayrılmak»), *yamat-* «yamatmak» N Örn. XVIII, 6 (*yama-* «yamamak»), *yarut-* «parlatmak» Mahb. 206:20 (*yaru-* «parlamak»), *yürüt-* «yürütmek» Mahb. 206:16 (*yürü-* «yürümek»), *bélgürt-* «belirtmek» Seng. 149a:22 (*bélgür-* «belirmek»), *yalbart-* «yalvartmak» H 11b:2 (*yalbar-* «yalvarmak»), *közin yaşart-* «gözlerini yaşartmak» H 47a:6 (*yaşar-* «yaşarmak»), *yügürt-* «koşturmak» L Div. 43:7 (*yügür-* «koşmak»). Bazen taban ile ettirgen şekil arasında hiç anlam farkı yoktur: *ḳozġat-* «acı

vermek, ızdırap çektirmek» Mahb. 192:11, Seng. 286b:17 ve *ḳozġa-* «acı vermek, ızdırap çektirmek» Seng 286b:17.

(12) *-z-, -ız- / -iz- / -uz- -üz-* : Ettirgen : *aḳız-* «aktırmak» FK 60b:12 (*aḳ-* «akmak»), *émiz-* «emdirmek» Seng. 113b:5 (*ém-* «emmek»), *ötüz-* «geçirmek» Seng. 59b:18 (*öt-* «geçmek»), *tamız-* «damlatmak» Seng. 160b:25 (*tam-* «damlamak»).

29. Birleşik Fiiller

Çağataycada, Farsçada olduğu gibi, hareketlerin büyük bir kısmı, iki unsurun yan yana getirilmesiyle ifâde edilir. Bu iki unsurdan biri, umûmiyetle Arapça ve Farsça, nâdiren Türkçe bir isim (veya isim olarak kullanılan bir başka kelime); diğeri ise, daimâ Türkçe bir yardımcı fiildir. Bu yardımcı fiil, çok defa *ḳıl-* «kılmak; yapmak», bazen ve daha çok şiirde *ét-* veya *eyle-*, vs. (Farsça *kerden* «yapmak»)'dir. Meselâ :

ʿafv ḳıl- «affetmek» B 41a:1 (Ar. *ʿafv* «aff»), *âsâyiş ḳıl-* «dinlenmek» Z 41b:18 (Fars. *âsâyiş* «rahat, huzur, sükun»), *çâre ḳıl-* «çare bulmak» B 42a:5 (Fars. *çâre* «ilaç, şifa»), *fâyide ḳıl-* «faydalı olmak; faydalanmak» B 52b:2 (Ar. *fâ'ide* «fayda, çıkar»), *gûş ḳıl-* «kulak vermek, dinlemek» GN 56a:1 (Fars. *gûş* «kulak»), *mürâcaʿat ḳıl-* «dönmek, geri gelmek» B 17b:5, (Ar. *mürâcaʿat* «dönüş, geri geliş»), *raḥm ḳıl-* «acımak, merhamet etmek» FK 4a:11 (Ar. *ruḥm*, Fars. *raḥm* «acıma, merhamet»), *tebessüm ḳıl-* «gülümsemek» GN 65a:5 (Ar. *tebessüm* «gülümseme, gülüş»), *yâd ḳıl-* «hatırlamak» GN 100a:8 (Fars. *yâd* «hatır, gönül, zihin»), *bozuġluḳ ḳıl-* «bozmak, tahrip etmek» B 17b:8 (*bozuġluḳ* «bozukluk»), *uruş ḳıl-* «vuruşmak, dövüşmek, savaşmak» Z 21b:1 (*uruş* «dövüş, savaş»), *yaraş ḳıl-* «yaraştırmak, uygun bulmak» Z 33a:16 (*yaraş* «yaraşır, uygun»).

çâḳ ét- «yırmak» Bayk. Div. 233:12 (Fars. *çâḳ* «yarık, yırtık»), *iẓhâr ét-* «göstermek» Z 40b:14 (Ar. *iẓhâr* «gösterme, açıklama, ortaya çıkarma»), *pervâz eyle-* «uçmak» Bayk. Div. 232:12 (Fars. *pervâz* «uçma, uçuş»), *pesend ét-* «beğenmek» GN 62a:2 (Fars. *pesend* «beğenme, uygun bulma»), *ḳîl u ḳâl eyle-* «konuşmak, dedi kodu etmek» İsk. 209b:14 (Ar. *ḳîl u ḳâl* «konuşma»), *şerḥ ét-* «açıklamak» Bayk. Div. 233:10 (Ar. *şerḥ* «açıklama, izah»), *asıġ ét-*

«fayda etmek, faydalı olmak» L Div. 124b:6 (*asıġ* «fayda, yarar»), *kéngeş ét-* «danışmak, müzâkere etmek» Z 45b:14 (*kéngeş* «danışma, müzâkere»).

Şu fiiller, Farsça'nın taklit edilmesiyle, sık sık, birleşik fiiller yapan yardımcı fiiller olarak da kullanılırlar : *çék-* veya *tart-* «çekmek» (Farsça *keşîden*), *tap-* «bulmak» (Farsça *yâften*), *ur-* «vurmak» (Farsça *zeden*), *yé-* «yemek» (Farsça *ḫôrden*), *yut-* «yutmak» (Farsça *fürû-ḫôrden*). Meselâ :

nâle çék- «inlemek, ağlamak» Küll. R 190a:25 (Fars. *nâle keşîden*), *âh tart-* «ah çekmek, ahlamak» Küll. R 190a:25 (Fars. *âh keşîden*), *cefâ tart-* «cefa çekmek, eziyet çekmek» FK 48b:2 (*cefâ keşîden*), *cânlar tart-* «canlar almak, zulmetmek» B 17b:4 (Fars. *cân* «can, ruh»).

ârâm tap- «huzur bulmak, dinlenmek» Z 43b:1 (Fars. *ârâm yâften*), *nizâm tap-* «düzen bulmak, kavuşmak» H 40b:14 (Fars. *nizâm yâften*), *ṣıḥḥat tap-* «sıhhat bulmak, sağlığına kavuşmak» Z 26a:12 (Fars. *ṣıḥḥat yâften*), *şikest tap-* «başarısızlığa uğramak, yenilmek» B 17a:2 (Fars. *şikest yâften*), *tekrâr tap-* «tekrarlanmak» SS 42:35 (Fars. *tekrâr yâften*).

âh ur- «ahlamak, feryat etmek» TN 278a:2 (Fars. *âh zeden*), *berhem ur-* «karışmak, dolaşmak» Ub. Ü 49a:11, «yıkmak, devirmek» N Örn. XVI, 1 (Fars. *berhem zeden*), *baş ur-* «hasıl olmak, çıkmak, doğmak» Mec. 70a:10 (Fars. *ser zeden*), *dem ur-* «bahsetmek» Mahb. 199:1, «sessizleşmek» Bayk. Div. 197:8 (Fars. *dem zeden*), *élig ur-* «el vurmak, kapmak, tutmak» Mahb. 149:5, «başlamak, girişmek, koyulmak» Küll. R 55b:16, SS 99:16 (Fars. *dest zeden*), *gâm ur-* «yürümek, adım atmak, adımlamak» SS 51:1 (Fars. *gâm zeden*), *gûy ur-* «top oynamak» LM P 73b:11 (Fars. *gûy zeden*), *lâf ur-* «bahsetmek» TN 280a:1 (Fars. *lâf zeden*), *mevc ur-* «dalgalanmak» Z 25b:14 (Fars. *mevc zeden*), *ot ur-* «ateşe vermek, ateşlemek» Z 40a:2 (Fars. *âteş zeden*), *ḳadem ur-* «yürümek, adım atmak» Küll. S. 746b:5 (Fars. *ḳadem zeden*), *ṣalâ ur-* «çağırmak, davet etmek» Bayk. Div. 198:9 (Fars. *ṣalâ zeden*), *şebḫûn ur-* «gece saldırmak» Z 38b:9 (Fars. *şebḫûn zeden*).

ġam yé- «üzülmek» Bayk. Div. 232:9 (Fars. *ġam ḫôrden*), *ḥased yé-* «kıskanmak» Küll. S 772b:27 (Fars. *ḥasad zeden*), *kötek yé-*

«dayak yemek» Z 55a:4 (*kötek* «dayak, sopa»), *te'essüf yé-* «üzüntü çekmek» Mahb. 171:16 (Fars. *te'essüf ḫôrden*), *zaḫm yé-* «yaralanmak» Küll. S 120b:19 (Fars. *zaḫm ḫôrden*).

ġussa yut- «üzülmek, üzüntü çekmek» H 73b:15 (Fars. *ġussa fürû- ḫôrden*).

ÇEKİM VE İŞLETME

İsim Çekimi

30. İsim çekimi, teklik-çokluk, iyelik ve hal çekimlerinden oluşur. Bu çekimler, kelime kök veya gövdelerine getirilen çeşitli ekler ile ifâde edilirler. Bu kök veya gövde, teklik yalın hal demektir ve her hangi bir ek aldığında değişmez. Bu kaidenin belirgin bir istisnâsı, *suy-ı* «(onun) suyu» iyelik ekinden önce *suy-* şeklinde kullanılan Eski Türk. *sub,* Harzm. *suw*'dan gelen *su* «su» kelimesidir.

Üç çeşit ek vardır: çokluk ekleri, iyelik ekleri ve hal ekleri.

Çokluk

31. Yalın çokluk, *-lar / -ler* ekiyle biter: *atalar* «babalar», *ḳuşlar* «kuşlar», *refîḳler* «arkadaşlar», *köñgüller* «gönüller», *télbeler* «deliler», *yigitler* «yiğitler».

a. Arapça kırık çokluklar, bazen, ayrıca Türkçe çokluk ekini de alırlar: *enbiyâlar* (tekl. *nebî,* çokl. *enbiyâ)* «nebîler» LN 143b:6, *evliyâlar* (tekl. *velî,* çokl. *evliyâ)* «velîler» LN 143b:6, *ekâbirler* (tekl. *kebîr,* çokl. *ekâbir)* «büyükler» H 49a:12, *ḫevâslar* (tekl. *ḫasse,* çokl. *ḫevâs*) «hisler» Maḫb. 110:8, *memâlikler* (tekl. *memleket,* çokl. *memâlik)* «memleketler» GN 67b:4, *merâtibler* (tekl. *mertebe,* çokl. *merâtib)* «mertebeler» Maḫb. 110:8, *meşâyiḫler* (tekl. *şeyḫ,* çokl. *meşâyiḫ)* «şeyhler» Z 6b:19, *mevâlîler* (tekl. *mevlâ,* çokl. *mevâlî)* «efendiler, sahipler» Z 268a:12, *selâṭînler* (tekl. *sulṭân,* çokl. *selâṭîn)* «sultanlar» TN 248b:2.

b. *Bég* «bey» kelimesi, Arapça müennes çokluk eki *-ât*'ı alır; buna ayrıca Türkçe çokluk eki *-lar* da getirilebilir. Bu çokluk yapısı, sadece şu ifâdelerde yer alır: *bég bégât* «bütün beyler» GN 80b: 10 veya *bégler* ve *bégâtlar* «bütün beyler» B İlm. 22:2.

İyelik Çekimi

32. İyelik çekimi, sahip olunan nesne veya vasıf isminin sonuna eklenen, sahibin şahsını ve sayısını gösteren iyelik ekleriyle ifâde edilir. Çokluk eki, iyelik ekinin önünde bulunur ve sadece akrabalık bildiren isimlerde, saygı ifâdesi için iyelikten sonra gelebilir: *ağamlar* «ağabeylerim» Ḥ 60a:5, *déme ağañglarġa* «onu (sen) ağabeylerine deme» Ḥ 5b:5.

İyelik ekleri, vokalle biten kök ve gövdelere doğrudan doğruya, konsonantla bitenlere ise (bak.: 7 A [1] bölümü), bir yardımcı vokalle getirilirler. Üçüncü teklik şahıslarda ise, s yardımcı sesi bulunur : *ini-si* «küçük kardeşi».

İyelik ekleri :

		Vokallerden sonra	Konsonantlardan sonra
Tekl.	1.	*-m*	*-ım / -im / -um / -üm*
	2.	*-ñg*	*-ıñg / -iñg / -uñg / -üñg*
	3.	*-sı / -si*	*-ı / -i*
Çokl.	1.	*-mız / -miz*	*-ımız / -imiz / -umız / -ümiz;* nâdiren: *-umuz / -ümüz*
	2.	*-ñgız / -ñgiz*	*-ıñgız / -iñgiz / -uñgız / -üñgiz;* bazen: *-uñguz / -üñgüz*
	3.	tekl. 3. şahıs gibi veya *-ları / -leri.*	

Misaller :

Tekl. 1. *ata-m* «babam», *uyḳu-m* «uykum», *közgü-m* «aynam»; *baş-ım* «başım», *til-im* «dilim», *oḳ-um* «okum», *köz-üm* «gözüm». *ağz-ım* «ağzım» (*ağız* «ağız»'dan), *köñgl-üm* «gönlüm» (*köñgül* «gönül»'den), *oġl-um* «oğlum» (*oġul* «oğul»'dan, krş. 11. bölüm; *oġullar-ım* «oğullarım», *kirpikler-im* «kirpiklerim». Dolaylı tevâzu ifâdesi ile: *faḳîrniñg atı* «benim adım» Küll. R 664a:20 (krş. 59. bölüm).

2. *ata-ñg* «baban», *uyḳu-ñg* «uykun», *közgü-ñg* «aynan», *baş-ıñg* «başın», *til-iñg* «dilin», *oḳ-uñg* «okun», *yüz-üñg* «yüzün», *ağz-ıñg* «ağzın», *köñgl-üñg* «gönlün», *oġl-uñg* «oğlun», *oḳlar-ıñg* «okların».

3. *ata-sı* «babası», *ya-sı* «yayı», *uyḳu-sı* «uykusu», *közgü-si* «aynası», *baş-ı* «başı», *oḳ-ı* «oku», *köz-i* «gözü»; *köñgl-i* «gönlü», *oġl-ı* «oğlu»; *siñgl-i-si* (ekin mükerrer kullanılışı ile) «onun küçük kız kardeşi» Z 17b:3 (*siñgil* «kızkardeş»'den).

Çokl. 1. *ata-mız* «babamız», *boy-umız* «boyumuz», *köz-ümiz* «gözümüz», *köñgl-ümiz* «gönlümüz», fakat *soñg-ımız-ça* «sonumuza kadar» B 124b:12.

2. *ata-ñgız* «babanız»; *çerig-iñgiz* «ordunuz», *ḥüsn-üñgiz* «güzelliğiniz» *zülf-üñgiz* «zülfünüz», *söz-üñgiz* «sözünüz», *yüz-üñgiz* «yüzünüz», fakat *öz-üñgüz* «özünüz» FK 68b: 7, Z 27b:1, *söz-üñgüz* LN 146b:6, *yüz-üñgüz* L Div. 49:9.

3. *alarnıñg ata-sı* «onların babası» Küll. S 746b:22, *sâgar-ları* «kadehleri» Maḥb. 78:17, *beyt-i* «beyiti» SS 208:94.

a. *su* (Eski Türk. *sub*, Harzm, *suw)* «su» kelimesi, *suy-* şeklinde kullanılır: *suy-ı* «suyu» N Div. 31a:12.

b. Yardımcı vokalin yuvarlaklaştırılması *(ḳavl-üm,* vs.) hakkında 10 b. bölümüne bakınız. Nevâyî'den önceki bazı şair ve yazarlarda, bazen düz vokallerden sonra da -Eski Osmanlı Türkçesindeki gibi- yardımcı vokalin yuvarlak şekilleriyle karşılaşırız: *cân-um* «canım» L Div. 11:4, G Örn. XXI, 1, *firâḳ-um* «ayrılığım» G Örn. XII, 1, *aġz-uñg* «ağzın» G Div. 135b:2, *âhumız* «âhımız» LN 154b:10, *cân-umız* «canımız» LN 155a:4. Hattâ aynı şair ve yazarlar, bazen, dudak konsonantlarından sonra da yuvarlak yardımcı vokaller kullanırlar: *leb-üñg* «dudağın» Sek. Div. 31a:15, *oram-uñg* «sokağın» G Div. 108b:1. Bu, Harezm Türkçesinin bir özelliğidir.

c. İyelik gurubu ile isim tamlamalarında, sahip olunan isim düzenli bir şekilde üçüncü şahıs iyelik ekini alır: *insânnıñg ḫilḳat-i* «insanın tabiatı» Bayk. Ris. 2b:3, *hicrân ḳılıç-ı* «ayrılık kılıcı» N Örn. XXII, 2. Nâdiren şiirde iyelik eki düşürülür: *anda ki Yûsufnıñg érdi reh-güzâr (reḥgüzârı)* «Yusuf'un yolunun geçtiği yerde» Ḥ 42b:9.

d. Bir şahıs zamirinin genitifi, ifâdeyi kuvvetlendirmek veya farklılığı belirtmek için kullanılabilir: *bu ménıñg köñglüm* «bu benim gönlüm» G Örn. XLIV, 2, *bir yıl séniñg téñgriñgniñg 'ibâdetin ḳılalıñg* «bir yıl senin tanrına ibâdet edelim» TŞ II 306a:10, *érmes ménıñg hem iḫtiyârımda, anıñg hem iḫtiyârında* «...ne benim ne de

onun elindedir» N Örn. XX, 8. İyelik eki, *biziñg* «bizim» kelimesinden sonra bazen düşürülür: *biziñg kişi (kişimiz* yerine) *az* «bizim insanımız az» Z 211b:2, *biziñg peygamberġa (peygamberimizġa* yerine) «bizim peygamberimize» N Quatr. 97:20, *biziñg uruḳnıñg (uruḳumıznıñg* yerine) *çadırları* «bizim uyruğumuzun çadırları» B 183b: 10. İyelik eki, soy sop isimlerinden sonra da sık sık düşürülür: *türk lafẓı* «Türk dili» SS 201:77; fakat *türk ulus* «Türk halkı» SS 201: 77, *fârsî lafẓ* «Fars dili» SS 200:72, *fârsî til* «Fars dili» SS 200:74.

Haller

33. Bir ismin cümledeki diğer kelimelerle münâsebetini ifâde etmek için o isme hal ekleri getirilir. Hal ekleri, çokluk ve iyelik eklerinden sonra gelirler.

Çağataycada dokuz hal çekimi vardır: yalın, genitif, datif, akkuzatif, lokatif, ablatif, eşitlik, vasıta ve yön halleri. Vasıta hali eki kalıplaşmış ve yön hali eki sadece bir kaç zarfta kalmıştır.

Yalın Hal

34. Yalın hal eksizdir. Bu yalın şekil, sık sık diğer haller için de kullanıldığından, bazen belirsizlik hali diye de adlandırılır.

35. Yalın halin kullanılışları.

a. Yalın hal, her şeyden önce, cümlede failin bulunduğu durumdur: *ẓulm anıñg köñglige merġûb* «zulüm onun günlüne mergup (tur)» Mahb. 14:4.

b. «Olmak, benzemek, vs.» gibi yardımcı fiilleri almış veya almamış yüklem ismi: *'âdil pâdşâh közgü...dür* «adil padişah bir ayna (gibi)dir» Mahb. 14:3, *nâme-i Yûsuf körünür* «(bu yazı) Yusuf'un mektubuna benziyor» H 66b:9.

c. Yüklem nesnesi: *anı pâdşâh ḳıldı* «onu padişah yaptı» N Quatr. 52:13.

d. Bir şahsa seslenmede, *éy, yâ, vs.* gibi edatları taşıyan veya taşımayan hitap hali: *bégim, ḳulġa 'aṭâ bolmasa bolmas* «beyim, kula

bağışta bulunmamak olmaz» G Örn. XXIV, 1, *éy Nevâyî, sén köñgül bâgın ʿimâret ḳıl* «ey Nevâyî, gönül bahçesini bayındır kıl» N Örn. VII, 7.

e. Zaman ifâdesinde (zamanın yalın halle ifâdesinde): *tüşti ṣubḥ vaṣl ümîdi ḫâṭır-ı nâşâdıma* «sabahleyin, neşesiz gönlüme kavuşma ümidi düştü» Bayk. Div. 148:1, *ol ḳış Ḳarşıda turdı* «o kış Karşı'da durdu» Z 38a:3, *yıllar Ḫorâsân taḫtıda hükûmet ḳıldı* «yıllarca Horasan tahtında hükümet etti» Mec. 104b:11.

f. *tola* «dolu, dolmuş» veya *tol-* «dolmak, dolu olmak» ile: *cihân câmı toladur zehr-i ḳâtil* «cihan kadehi öldürücü zehir ile doludur» N Div. 212b:6, *Yûsuf ısı toldı meşâmım* «burnum Yusuf'un kokusu ile doldu» H 74a:17.

Yalın halin başka kullanılışları için aşağıdaki husûsî durumlar kısmına bakınız.

Genitif

36. Genitif hali, *-nıñg / -niñg*, yuvarlak bir vokalden sonra da bazen *-nuñg / -nüñg* ekini taşır: *Téñgri-niñg* «Tanrı'nın», *su-nıñg* «suyun», *Ḫusrev-niñg* «Husrev'in», *ḳuyaş-nıñg* «güneşin», *ḳuş-nıñg* «kuşun», *köñgül-niñg* «gönülün», *şâʿirler-niñg* «şairlerin», *atam-nıñg* «babamın», *közüñg-niñg* «(senin) gözünün», *atı-nıñg* «(onun) atının», *közümiz-niñg* «gözümüzün», *boyuñgız-nıñg* «(sizin) boyunuzun»; *köñgül-nüñg* TN 278a:3, *oḳ-nuñg* «okun» OY 320b:9, Z 23a:3, *ḳul-nuñg* «kulun» TN 277b:3, L Div. 16:6, *söz-nüñg* «sözün» TN 278a:5, OY 271a:2, *uruş-nuñg* «savaşın» Z 23a: 1, *yüzüñg-nüñg* «(senin) yüzünün» L Div. 9:8, B Sam. 17:2.

a. Bazen *-nıñg / -niñg* yerine, bugünkü bazı Özbek şivelerindeki gibi, *-nı / -ni* ekinin kullanıldığı görülür: Meselâ, *Efrâsiyâb-nı oġlı* «Efrasyab'ın oğlu» N Quatr. 53:11, *bir ḳırġavul-nı iskenesi* «bir sülün butu» B 2b:1, *yıġlamaḳıñg-nı sebebi* «(senin) ağlamanın sebebi» H 57b:5. Kısaltılmış genitif eki, şeklen *-nı / -ni* akkuzatif eki ile aynılık taşıdığı için, *-n* ve (üçüncü şahıs iyelik ekinden sonra kullanılan) *-n* akkuzatif ekleri, bazen, üçüncü şahıs iyelik ekinden sonra *-nıñg / -niñg* genitif eki fonksiyonunda ortaya çıkar; yani, *-ı-n(ı) / -i-n(i) = -ı-nıñg / -i-niñg : yarar bu ḫasta köñgül derdiġa*

oḳı-n (oḳı-nıñ yerine) *yarası* «bu hastanın gönül derdini (senin) okunun yarası iyileştirir» B Sam. 3:11, *pâdşâhnıñ köñgli-n (köñgli-niñ* yerine) *ḳuşın ṣayd ḳıldılar* «padişahın gönül kuşunu avladılar» Küll. S 748a:15, *'izârı-n ('izârı-nıñ* yerine) *'aksidin kün ḫîre bolur* «(onun) yüzünün aksinden güneş tutulur» GN 60b:11, *Mıṣr ulusı-n (ulusı-nıñ* yerine) *barı* «Mısır ulusunun hepsi» H 37b:6, *aġaları-n (aġaları-nıñ* yerine) *ḳatıda* «ağalarının yanında» H 59a:15, *kişileri-niñ atı-nı (atı-nıñ* yerine) *tavuşı* «(onun) kullarının atının gürültüsü» B 119a:3, *bégler ve bahâdurlar-nıñ barça-nı* (aynen., *barçası-nıñ* yerine) *köñgli bir érdi* «beyler ve yiğitlerin gönlü bir idi» Z 41b:9.

b. Genitif eki, Çağataycada, bugünkü Türkiye Türkçesinden daha az kullanılmıştır; bilhassa şiirde sık sık düşürülmüştür: *atası (atası-nıñ* yerine) *atı Ferruḫ* «babasının adı Ferruh(tur) GN 63b: 6, *ġâfil édi râst bular (bular-nıñ* yerine) *mekridin* «bunların hîlesinden tamamen gafil idi» H 5a:15, *turmadı ten (ten-niñ* yerine) *çâk çâk öyide köñgül* «vücudun paramparça evinde gönül durmadı» FK 63b:2; hatta nesirde: *'Alî Celâyir (Celâyir-niñ* yerine) *oġludur* «(o) Ali Celayir'in oğludur» Mec. 93a:1.

c. İki zincirleme genitiften biri veya her ikisi ek alabilir: *köñglüm (köñglüm-nüñ* yerine) *öyi-niñ éşiki* «gönlümün evinin eşiği» 'Ata'î 267:17, *çâbüküm-nüñ raḫşı-nıñ tuynaġı* «hızlı (süvari)-min atının toynağı» FK 72a:6. Bazen her iki genitif de eksizdir: *Yûsuf (Yûsuf-nıñ* yerine) *anası (anası-nıñ* yerine) *ḳabridin* «Yusuf'un anasının kabrinden» H 12b:10.

d. İlk kelime olarak genitif, tabii olarak, üçüncü şahıs iyelik eklerini alan isimden önce gelir (bak. 32. bölüm): *Ḥüseyn 'Alî Béginiñ ini-si* «Hüseyin Ali Bey'in küçük kardeşi» Mec. 93a:2. Genitif, bazen başka kelimelerle iyelikli isimden ayrılır: *tüşnüñ alar bilmedi ta'bîrini* «onlar rüyanın tabirini bilmediler» H 33b:9.

37. Genitif şunlara işâret edebilir :

a. Sahiplik, aitlik veya yakın münâsebet (iyelik genitifi): *ḳoyçınıñ iti* «çobanın köpeği» Küll. S 727b:15, *köñglümnüñ ḳuşı* «gönlümün kuşu» L Div. 71:7, *türk tiliniñ ölgen cesediġa rûḥ kivürdi* «Türk dilinin ölü vücuduna yeni bir ruh yerleştirdi» Bayk. R 6a:1,

ḳardaşınıñg oġlı «kardeşinin oğlu» N Quatr. 43:2, *Seyyid Şerîfniñg şâgirdi érdi* «Seyyit Şerif'in talebesi idi» Küll. R 664a:11, *anıñg mülkiniñg büzürgzâdeleri* «onun mülkünün ilerigelenleri» Küll. S 727b: 12, *salṭanatınıñg zamânı* «sultanlığının devri» N Quatr. 43:16, *öziniñg meşnevîleridin* «kendisinin mesnevilerinden» Bayk. R 6a:7, *'adliniñg âvâzesi* «adâletinin şöhreti» H 50a:4.

b. Bir olma veya yapmanın fâili (fâil genitifi): *atınıñg yürüşige baḳtım* «atının yürüyüşüne baktım» OY 314a:7, *kâmil mürşidniñg irşâdı* «olgun mürşidin yol göstermesi» Mahb. 184:21, *ḳamuḳ şâ'irlerniñg memdûḥı oldur* «bütün şairlerin övdüğü odur» LN 145a: 9, *oḳ yaynıñg münâẓarası* «ok ve yayın münazarası» OY 321a:10, *suyınıñg azı* «suyunun azlığı» B 325b:11. Şu da bir fail genitifidir: *ġamzesiniñg zaḫmı* «gamzesinin açtığı yara» L Div. 71: sayfa kenarı.

c. Bir hareketin nesnesi (nesne genitifi): *seniñg téñgriñgniñg 'ibâdetin ḳılalıñg* «senin tanrına ibadet edelim» TŞ II 306a:10, *alarnıñg ḳatli fikride bolmış* «onları öldürme düşüncesinde olmuş» Küll. S 727b:13, *Kelâmu'llâhnıñg tekrârı* «Allah sözünün tekrarı» Küll. R 153a:25, *tüşniiñg ta'bîri* «rüyanın yorumu» H 33b:9, *anıñg ḫidmetidin biz melûl* «biz onun hizmetinden usandık» H 11b:9.

d. Bir kısma işâret eden kelimelerle bütünü (kısım genitifi): *élniñg uluġ kiçigi* «halkın büyüğü ve küçüğü» Z 49b:3, *Hindistân élíniñg köpreki* «Hindistan halkının çoğu» B 290a:12, *âdemîniñg yaḫşırağı* «insanın iyisi» Mahb. 189:2.

e. Genitif, yüklem kullanılışında da görülebilir (yüklem genitifi): *bu maṭla' ḫôcanıñgdur* «bu matla hocanındır» Mec. 9a:9.

Datif

38. Datif ekleri : Vokallerden sonra *-ġa / -ge;* sedâlı konsonatlardan sonra umûmiyetle *-ġa / -ge,* fakat *b* ve *d*'den sonra bazen de *-ḳa / -ke;* sedâsız konsonantlardan sonra umûmiyetle *-ḳa / -ke,* bazen de *-ġa / -ge* : *sâḳî-ġa* «sâkiye», *su-ġa* «suya», *kişi-ge* «kişiye»; *'arab-ġa* «Arab'a», *Efrâṣiyâb-ḳa* «Efrasyap'a», *derd-ġa* «derde», *maḳṣad-ḳa* «maksada», *yol-ġa* «yola», *'âlem-ġa* «aleme», *Şîrîn-ge* «Şirin'e», *tañg-ġa-ça* «tan vaktine kadar», *şeher-ġa* «şehre», *körer-ge* «görmeye», *ay-ġa* «aya», *aġız-ġa* «ağıza», *köz-ge* «göze»; *çâh-ḳa* «ku-

yuya», *şâh-ġa* «şaha», *dûzaḫ-ḳa* «cehenneme», *kök-ke* «göğe», *ḳulaḳ-ḳa* «kulağa», *'ışḳ-ġa* «aşka», *ulus-ḳa* «ulusa», *ḳuyaş-ḳa / -ġa* «güneşe», *tüş-ke* «düşe», *ot-ḳa / -ġa* «ateşe».

İyelik eklerinden sonra: *-ġa / -ge,* şiirde *-ġa / -ge* yanında *-a / -e,* üçüncü şahısta *-na / -ne* : *başım-ġa* «başıma», *boyuñg-ġa* «(senin) boyuna», *ayaġı-ġa* «ayağına», *'arab tili-ge* «Arap diline», *ḳulumız-ġa* «kulumuza», *ḫüsnüñgiz-ġa* «güzelliğinize»; *başım-a, kirpikleriñg-e* «(senin) kirpiklerine», *ayaġı-na* «ayağına», *sözümiz-e* «sözümüze», *ḳavluñgız-a* «kavlinize».

39. Datifin kullanılışları.

a. Bir çok isim veya fiil, vâsıta ve gâye ifâdesi için datif eki alırlar (dolaylı nesne datifi): *ol kentni Ḫâcî Bégniñg vârişleri-ġa bérdi* «o şehri Hacı Bey'in vârislerine verdi» Z 15b:5, *éyesige ḳaytardum eşyâsını* «eşyasını kendisine iâde ettim» İsk. 211a:3, *Ḫażret-i Ṣâḥib Ḳırânġa ḫaber boldı* «Hazret-i Sahibkırana (Timur'a) haber ulaştı» Z 38b:9.

Dolaylı nesne olarak datif, bilhassa, rağbet, güvenme, yaklaşma, benzeyiş gibi ifâdeler taşıyan isim ve fiillerle tesis edilir: *Şîrînge 'âşıḳ boldı* «Şirin'e aşık oldu» N Quatr. 100:13, *kenîzige şâh ġażab étti* «şah, câriyesine öfkelendi» SS 183:317, *bu sözge büt* «bu söze inan» FK 24a:13, *Téñgrige saġın* «Tanrı'yı düşün» H 12b:16, *biziñg téñgrilerimizge tapınġıl* «bizim tanrılarımıza tap» TŞ II 360a:10, *cihân firîbiġa bakma* «cihanın aldatıcılığına bakma» 'Ub. Ü 35b:10, *ḫayrât ehliġa özümni ḳattım* «kendimi cömertler arasına kattım» Mahb. 7:17, *uçramadım yaḫşı közige* «(onun) güzel gözlerine (hiç) rastlamadım» L Div. 8:2, *ḳıl anı nâtüvânlıḳḳa* «onu zayıflığa tut» SS 187:36, *şekliñg taġı éşek tézeki-ge oḫşar* «(senin) şeklin, eşek tezeğine benziyor» Beng. 335a:9, *toy tertîbiġa boldı* «toy düzenlemekle meşgul oldu» Z 12b:19, *ġamıñga örgendim* «üzüntünü öğrendim» FK 15b:3, *bu münâzara taşnîfine şürû' ḳıldım* «bu münâzarayı düzenlemeye başladım» OY 314b:5.

b. *Kérek* kelimesi, «ihtiyaç duyulan, muhtaç olunan» bir şeyin yalın hali ile bir şahsın datifini alır: *ṭabîbġa öz fennide ḫażâḳat kérek* «tabibe kendi feninde ustalık gerekir» Mahb. 29:8.

c. Hareket ifâde eden fiillerle kullanılan datif, hareketin yöneldiği yeri ifâde eder (yer datifi, lative): *Belḫ̇a bardı* «Belh'e vardı» Z 29b:6, *Herîge kéldi* «Herat'a geldi» Mec. 11a:9, *öz vilâyetiġa mürâca'at ḳıldı* «kendi vilâyetine döndü» B 17b:5.

Hareket ifâde eden fiiller ile datif yerine, bazen yalın hal kullanılır: *Semerḳand bardı* «Semerkand'a vardı» B 38b:2, *andın Şîrâz kéldi* «oradan Şiraz'a geldi» B 10a:7.

d. Datif, sık sık, *bar, yoḳ, -dur/-dür, érür* ve sahiplik ifâde eden benzer kelimelerle kullanılır (iyelik datifi): *Sîstân dârûġasıġa ol miḳdâr cür'et yoḳ érdi* «Sistân valisinin o kadar cesareti yoktu» Z 19a:17, *'ışḳġa merâtibler turur* «aşkın mertebeleridir» Mahb. 110:8, *Ḫan Ebül-Ḫayrġa ferzend érür* «(o), Ebülhayr Han'ın oğludur» Şeyb. Vamb. 36:20, *ol daġı aña ḳarındaş érdi* «o da onun kardeşi idi» Şeyb. Vamb. 46:9, *ḥüsn éline şâh* «güzellik ülkesinin şahı» G Örn. XII, 7. Aşağıdaki misalde, sahip olunanın ismi iyelik eki almıştır: *Ḥażret-i Ya'ḳûbġa evlâdı biz* «biz Hz. Yakub'un evladıyız» H 52b:7.

e. Bazen datif, meçhul bir fiilin fâiline işâret etmek için kullanılır (fâil datifi): *ol hem atasınıñ ḳâtiliġa maḳtûl boldı* «o da babasının katili tarafından öldürüldü» Küll. S 66a:21, *felek dîvge ḳıldı anı ḳatîl* «felek onu deve öldürttü» N Quatr. 42:7, *şu'ârâġa memdûḥ boluptur* «şairlerin övdüğü olmuştur» Küll. S 666b:4.

Fâil datifi, esas fiilin nesnesini ifâdede, ettirgen fiille birliktedir: *barçasıġa vaṣl şarâbın içür* «hepsine kavuşmanın şarabını içir» H 72b:15.

f. Datif, kazancı bulunan veya zarara uğrayan şahıs veya nesneye işâret edebilir (kazanç veya zarar datifi): *aġalarıñ yazuġını mañga bağışla* «(senin) ağalarının suçlarını benim hatırıma bağışla» H 71b:5, *mañga yazıñ duʿâ* «benim için duâ yazın» N Örn. XIV, 4, *özgege saġınma ziyân, özüñge sûd* «başkasına kötüyü, kendine iyiyi düşünme» Mahz. 125b:3, *yaḫşı libâs tenġa ârâyiş, yaḫşı ḳoldaş cânġa âsâyiş* «güzel giyecek vücuda süs, iyi arkadaş cana huzur(dur)» Mahb. 191:11-12, *köñgül iginge bal érning devâdur* «bal dudakların, gönül hastalığına devâdır» LN 153a:3, *Nevâyî cânġa vây* «Nevâyî' nin canına yazık» Mahb. 14:17.

g. Datif, bir şahsın bakış açısına işâret edebilir: *ḥükm ḳılurda âşnâ vü bîgâne añga 'alâ's-seviyye* «hüküm verirken, tanıdık ve tanımadıklar, onun için aynı seviyededir» Mahb. 25:12, *kûyıdın kétmek ve ölmek mañga téñ bolsa né tañ* «(onun) semtinden gitmek, benim için ölmeğe eş ise, bunda şaşılacak ne var?» FK 15b:13.

h. Datif, bazen, mevcut bir husûsiyetle münâsebeti olanı belirtmek için kullanılır (münâsebet veya belirtme datifi): *körkke bay* «güzellikte zengin» G Div. 98a:9, TN 275b:5, *ḳılıçḳa merdânî kişi érdi* «kılıçta yiğit kişiydi» B 192b:3, *Çaġatay ulusınıñ 'âlî-miḳdâr bégleri olça yaşḳa ve yolġa alardın uluġ érdiler* «Çağatay ulusunun pek çok beyleri, rütbece ve yaşça onlardan büyük idiler» Küll. S 748a:11, *Şeyḫ Ebû Bekr-i Ḥabbâz étmekçilikke meşhûrdur* «Şeyh Ebubekir Habbaz, ekmekçilikte meşhurdur» Küll. R 56b:6, *beşer cinsi bu ṣıfatġa mecbûl* «insan nesli bu vasıfta yaratılmıştır» Mahb. 118:12.

«Lâyık, uygun, yakışır» gibi sıfatlarla kullanılan datif de buraya aittir: *sa'âdet birle devletḳa sezâver* «saâdet ve devlete layık» GN 63b:3, *ḥâlleriġa yaraşa terbiyet* «(onların) hallerine yaraşan terbiye» B 51a:1.

i. Datif, bir hareketin sonucunu ifâde edebilir (sonuç datifi): *munça yılġı ġam u elem râḥat bile 'işretḳa mübeddel oldı* «bunca yıllık gam ve elem, rahat ile işrete döndü» BŞ II 324:22, *putperestlıḳḳa müncer boldı* «putperestliğe düştü» N Quatr. 42:17, *biz bu kitâbnı fârisîdin türkçe tilge évürdük* «biz bu kitabı farsçadan türkçeye çevirdik» Tezk. 13b:6.

j. Datif, amacı belirtmek için kullanılır (amaç datifi): *cünûn def'iġa ḳıldım yüzde ḳan yaşdın ta'vîz* «deliliği defetmek için, yüzümdeki kanlı göz yaşlarından bir muska yaptım» N Örn. XIV, 1, *çerig yıġılmaḳḳa fermânladı* «askerin toplanmasını emretti» Z 54a:6, *Ḥaḳ 'ibâdetiġa nidâ ḳıl-* «Allah'a ibâdet etmeye çağırmak» Mahb. 38:3, *élçilikke kél-* «elçilik için gelmek» Mec. 101a:3, *Ḥüseyn Béginiñ mededige yüridi* «Hüseyin Bey'e yardım için gitti» 13a:17, *ḳal'aġa uruşurlar* «kale için dövüşüyorlar» Z 41b:10.

k. Datif, bilhassa duygu ifâde eden fiillerle, bir şeyin olma (iç) veya yapma (dış) sebebini ifâde eder (sebep datifi): *yaşurun derdimedür eşk* «(bu) göz yaşları, gizli derdim içindir» N Örn. XIII, 4,

sarġarıp ḳaldım ḥavâdiṯ kâçiġa «havâdisin vuruşuyla sararıp kaldım» N Örn. I, 5, *küler érdim burun Ferhâd-ı miskîn dâstâmġa* «önceleri miskin Ferhad'ın destanına güler idim» BŞ I 237:8, *ol feṯḥġa şükr ḳılıp* «o fetih için şükredip» Z 38b:19, *yigitlikiñge maġrûr bolup* «gençliğinle gururlanıp» OY 315a:10.

l. Datif, «almak, satmak, vermek, değerli olmak» vs. ifâde eden fiillerle kullanılır. Bir kimsenin her hangi bir şey için verdiği fiyat veya değer, datif halinde bulunur (fiyat ve değer datifi): *dînini dünyâga satar* «dünya için dinini satar» Mahb. 27:14, *cân bérür köñlüm libâs-ı alıñga bîiḫtiyâr* «gönlüm, senin al elbisen için elinde olmaksızın can verir» 'Ub. Ü 32a:3, *bir tengege arzır* «(o), bir 'tenge' (altın) eder» Mec. 83b:2 alt.

m. Datif, bazen zaman ifâdelerinde yer alır (zaman datifi): *iki haftaġa tartmay* «iki haftayı bulmadan» Z 273b:1, *kündin künge aştı ḥayretim* «hayretim günden güne arttı» N Örn. 57:17.

n. Datif ile kullanılan *sal-* fiili, «taklit etmek, yapmacık olmak,...gibi görünmek» mânâlarına gelir: *özini télbelıḳḳa saldı* «kendisini deli gibi gösterdi» Z 32b:5.

o. Datif, üstünlük ifâde eden kelimelerle, bir şeyin karşılaştırıldığı şahıs veya nesneyi belirtmek için kullanılır (karşılaştırma datifi): *ölümni ḥayâtḳa tercîʿ ḳılġan maʿnâ* «ölümü hayata tercih eden düşünce» Mec. 113a:5, *Türk Sârtḳa fâyıḳ kéliptür* «Türkler, Sartlara üstün gelmişlerdir» ML 74:19. Bu ve benzer misallerin dışında, düzenli karşılaştırma hali, ablatiftir.

Akkuzatif

40. Akkuzatif ekleri: *-nı / -ni;* üçüncü şahıs iyelik ekinden sonra umûmiyetle *-n* ; *baş-ı* «başı», *it-ni* «iti», *su-nı* «suyu», *boġzum-nı* «boğazımı», *köñlüñ-ni* «(senin) gönlünü», *inisi-ni* «(onun) küçük kardeşini», *oḳı-n* «(onun) okunu», *suyı-nı / suyı-n* «(onun) suyunu».

41. Akkuzatifin kullanılışları :

a. Datifin uzak veya dolaylı nesneyi belirtmesine rağmen akkuzatif, yakın veya dolaysız nesne halidir. Bütün geçişli fiiller ak-

kuzatif alabilirler: *on yéti aġa inisini dağı öltürdi* «(o), onyedi büyük kardeşini de öldürdü» N Quatr. 106:11, *Iṣṭaḫarnı binâ ḳıldı* «İstahar'ı inşâ etti» N Quatr. 41:2, *bozdı köñglüm kişverin hicrân ġamı* «ayrılık üzüntüsü, gönlümün ülkesini bozdu» FK 176:10, *atası taḫtını bildi* «atasının tahtını tanıdı» N Quatr. 67:19, *oynaġuñgdur başnı* «baş(ın) ile oynuyorsun» G Örn. XLII, 1, *sorma ḥâlimni* «halimi sorma» B Sam. 10:5, *şehzâde atın ḳoydı Ferhâd* «şehzadenin adını Ferhad koydu» Küll. S 211a:4, *uyḳuçı baḫtım ḳara saçını dâyim tüş körer* «uykucu bahtım, (onun) kara saçını dâimâ düşte görür» L Div. 11: sayfa kenarı, *ḳırḳ tört yaşıda 'âlem-i fânîni vedâ' ḳıldı* «kırkdört yaşında ölümlü dünyaya vedâ etti» B 18a:9. Şiirde, birinci ve ikinci şahıs iyelik eklerinden sonra, umûmiyetle, akkuzatif eki kullanılmaz: *nigârâ, aldı köñglüm yüzüñg alı* «ey güzel, yüzünüñg al rengi gönlümü aldı» TN 277a:2, *déme kişige bu tüşüñg* «bu düşünü kimseye anlatma» H 5b:5.

b. Belirsiz olarak kullanıldığında nesne akkuzatifi hiç ek almaz: *bir köprüg dağı yasañg* «bir köprü daha inşa edin» N Quatr. 80:14, *ikkisi yâdı bile bir ḳoş tut* «ikisinin hatırı için bir çift (kadeh) sun» Küll. S 217a:8, *atḳa éger o yasadı* «ata eyer vuran odur» N Quatr. 41:16, *bir ġazel başla* «bir gazele başla» Küll. S 217a:11.

c. Çağatayca'da, edebî bir tevâzu söz konusu olduğunda, akkuzatifin, aktif bir fiilin birinci şahsı yerine, bu fiilin pasif şeklinin üçüncü şahsı ile kullanıldığını görmek, her zaman mümkündür: *bu muḫtaṣarnı alarnıñg şerîf ismi bile ibtidâ ḳılıldı (ḳıldım* yerine) «bu muhtasara onların şerefli isimleriyle başlandı (başladım)» Küll. R 660a:10, *yétti sékkiz kişini ilgeri ḫaber alġalı yiberildi (yiberdim* yerine) «yedi sekiz kişi ileri, haber almak için, gönderildi (gönderdim)» B 224b:1, *Endicânda Dôst Taġaynı ve Aḫsîde Uzun Ḥasannı ḳoyulup érdi (ḳoyup édim* yerine) «Endican'da Dost Tagay ve Aḫşi'de Uzun Hasan bırakılmış idi (bırakmış idim)» B 52b:7, *anı üç ḳısm ḳılıldı (ḳıldım* yerine) «o üç parça edildi (ettim)» Mahb. 9:6, *'Alî Buḫârîġa işâret boldı kim türkî tili bile Ẓafernâmeni évrülgey* «Ali Buharî'ye, Zafernâme'yi türk diline çevirmesi emredildi» Z 2b:2, *atın Naẓmu'l-Cevâhir ḳoyuldı (ḳoydum* yerine) «(onun) adı Nazmü'l-Cevâhir kondu (koydum)» Küll. R 11b:24.

Lokatif

42. Lokatif ekleri: *-da / -de;* sedâsız konsonantlardan *(ç, f, h, ḥ, k, ḳ, p, s, ş, t)* sonra da *-ta / -te;* şiirde, üçüncü şahıs iyelik ekinden sonra umûmiyetle, (pronominal *n* ile) *-nda / -nde* : *su-da* «suda» *kéçe-de* «gecede», *'âlem-de* «âlemde», *baş-ta* «başta», *ḫalvet-de* «halvette», *altı yaşım-da* «altı yaşımda», *köñglüm-de* «gönlümde», *suyında* «suyunda», *yolı-da* veya *yolı-nda* «yolunda».

43. Lokatifin kullanılışları :

a. Lokatif, her şeyden önce, (umûmiyetle şeklen) yer ifâde etmek için kullanılır: *ḳabri gûyâ ki Esterâbâd vilâyetidedür* «(onun) kabri, muhtemelen Esterâbât vilayetindedir» Mec. 39a:4, *tenide cânı yoḳtur* «vücudunda canı yoktur» LN 144b:6, *'ışḳ yolıda ḫaṭarlar öküş turur* «aşk yolunda tehlikeler çoktur» L Div. 114:5, *ol ḫażretniñg şehr içideki medreseside müderristür* «(o), o aziz kimsenin şehir içindeki medresesinde hocadır» Mec. 86a:12, *ol toyda Firengdin kélgen élçi ḥâzır érdi* «o toyda Firenk'ten gelen elçi hazır bulunuyordu» Z 281b:6, *ménde érür bir ḫaṭṭ-ı 'ibrî-zebân* «bende İbrânîce bir mektup vardır» H 69a:13, *Ḫażret-i Ṣâḥib-Ḳırânda iki yüz kişidin artuḳ kişi yoḳ érdi* «Hazret-i Sahipkıran (Timur)'ın yanında iki yüz kişiden fazla kimse yoktu» Z 38b:15, *Taberîde anıñg ḳatli Buyûrâstḳa mensûbdur* «Taberî'de, onun katli Buyurast'a nisbet edilir» N Quatr. 44:2, *bu faḳîr 'arûż fennide Mevlânânıñg şâgirdi mén* «ben, aruz feninde Mevlânâ'nın talebesiyim» Mec. 10a:7, *türkçede ol ma'nâda bu maṭla' bar* «Türkçede o mânâda bu matla vardır» ML 78:1, *üç yüz ve toḳuz yıl uyḳuda ḳaldılar* «(onlar), üç yüz dokuz yıl uykuda kaldılar» TŞ I 296b:14, *tefekkürde turur érdim* «düşünceye dalmıştım» LN 144b:3.

b. Hareket ifâde eden fiillerle lokatif, hareketin sonuna da (bilhassa şeklen) işâret edebilir: *Kâbilde kéldi* «Kabil'e geldi» B 126b:8, *Gül ḫażretinde bardı Sûsen* «Susen, Gül'e vardı» GN 63b:8, *Belḫ çelgeside kirdiler* «Belh ovasına girdiler» Z 21a:7, *ḳoydı ġâr aġzıda bir aġır taş* «(o), mağaranın ağzına ağır bir taş koydu» SS 122:346, *soñgra anı çâh içide saldılar* «sonra onu kuyunun içine bıraktılar» H 8a:8, *yéttiler ol yérde* «o yere ulaştılar» H 39a:14, *âḫiride Ḫaż-*

ret-i Ṣâḥib-Ḳırân oḳ yay éligide aldı «sonunda, Hazret-i Sahipkıran (Timur), eline ok ve yay aldı» Z 17a:14, *'âlemde anıñ âvâzesi toldı* «onun şöhreti, dünyayı kapladı» Z 49b:18, *köñglide tüşti* «(o), (onun) gönlüne düştü» Z 45a:2. Hareket ifâde eden fiiller, datif ile de kullanılabilirler (bak. 39 c bölümü).

c. Lokatif, çeşitli zaman ifâdelerinde kullanılır (zaman lokatifi): *kéçede* «geceleyin» Z 33b:5, *yarım kéçede* «gece yarısında» B 118a:1, *her ḳarañġu tünde* «her karanlık gecede» L Div. 18: sayfa kenarı, *seherde* «seherde» LN 144a:3, *seher vaḳtinde* «seher vaktinde» LN 144a:8, *az vaḳitde* «kısa zamanda» GS Nur. 2b:11, *ḳavun maḥallide* «kavun mevsiminde» B 2a:7, *şürb maḥalleride* «(içki) içme zamanlarında» B 18b:14, *uşbu yılıñ küzide* «işbu yılın güzünde» Z 50a:9, *uşol ḳışta* «işte o kış» Z 30a:16, *uluḳ künde* «ulu günde; kıyâmet gününde» LN 144a:3, *atası tirigide* «babasının sağlığında» Z 9a:19, *sén barıñgda* «sen var oldukça» 'Ub. Ü 7a, *kiçilikte öldi* «küçük yaşta öldü» B 12b:5, *kiçik yaşıda fevt boluptur* «küçük yaşında ölmüştür» Mec. 43a:8, *on iki yaşta pâdşâh boldum* «oniki yaşında padişah oldum» B 1b:3, *taḫmînen altı yaşımda bolġay érdim* «tahminen altı yaşımda olmalıydım» Mec. 19a:12, *yaşı on altıda érdi* «yaşı onaltıda idi» Z 47a:8.

d. Lokatif, etrafında bir düşüncenin toplandığı nesneye işâret eder (konu lokatifi): *törtünçi meclis 'aṣr füżelâsı ẕikride* «dördüncü bölüm, devrin faziletli kimseleri husûsunda(dır)» Mec. 70a:8, *Leylânıñ ḫastalıġıda bu beyt hem anıñdur* «Leyla'nın hastalığı husûsundaki bu beyit de onundur» Mec. 49a:12.

e. Lokatif, bazen iç sebebin ifâdesi için kullanılır (sebep lokatifi): *ḫalḳ alar ḥâlıda ḫayrân édi* «halk, onların hali yüzünden şaşkındı» H 77b:4, *öledür mén firâḳıñgda* «(senin) ayrılığın yüzünden ölüyorum» LN 152a:3, *'ışḳ otıda Luṭfî yıġlama köp* «Lutfi, aşk ateşi yüzünden (bu kadar) çok ağlama» L Div. 118:5, *köz néçe kün ġamıda yapmadılar* «(onun) üzüntüsüyle nice günler göz yummadılar (uyumadılar)» SS 135:278.

f. Bazen lokatif, bir hareketin şekline işâret eder (hareket tarzı lokatifi): *hîç yoḳ yérde* «hiç yoktan» SS 67:41, *kelâmların bu üslûbda merbûṭ aytıpturlar* «(onlar) sözlerini bu şekilde râbıtalı olarak söylemişlerdir» Mahb. 31:20.

g. Lokatif, ifâde edilen şey husûsundaki husûsî bakış açısını ifâde edebilir (görüş lokatifi): *ḥüsn-i ḫulḳda naẓîri yoḳtur* «yaradılış güzelliğinde benzeri yoktur» Mec. 83b:3, *barça yamanlıḳ içide taḳ érür* «bütün kötülüklerde tektir» H 11b:7, *dilrübâlıḳta sizińg dék şûḫ-ı raʿnâ körmedük* «gönül alıcılıkta senin kadar güzel cilvelisini görmedik» Ataʿî 271, No. 109:13.

Ablatif

44. Ablatif ekleri: *-dın / -din, -tın / -tin;* şiirde, üçüncü şahıs iyelik ekinden sonra (bak. Lokatif), umûmiyetle, *-ndın / -ndin: meyḫânedin* «meyhaneden», *Herî-din* «Herat'tan», *yâr-dın* «yardan», *at-dın* «attan», *ot-tın* «ateşten», *susalıḳ-tın* «susuzluktan», *yüzi-din* veya *yüzi-ndin* «(onun) yüzünden».

Şeybanî Han divanında, düzenli ablatif eki *-dın / -din* dışında, *-dan / -den* (دان yazılan) eki ile de sık sık karşılaşırız: *ḳudreti-nden* «(onun) kudretinden» 3a:9. *-dan / -den* (دان) eki, Memlük Kıpçakçasının husûsiyetidir.

45. Ablatifin kullanılışları :

a. Hareket ifâde eden fiillerle kullanıldığında ablatifin fonksiyonu yer bildirmektir (yer ablatifi): *kémedin çıḳtılar* «gemiden çıktılar» SS 139:385, *kéldi cennet ravżasından âb-ı Kevṯer sarı ḥûr* «cennet bahçesinden Kevser suyuna doğru bir hûrî geldi» Ataʿî 270: 11, *tévedin özini revân taşladı* «(o), kendisini deveden hemen uzaklaştırdı» H 12b:1, *şebistânġa kirdi tüşüp taḫtıdın* «tahtından düşüp yatak odasına (karanlığa) girdi» İsk. 209b:4, *atdın tüşüp yaman ḫasta boldı* «attan düşüp ciddî şekilde hasta oldu» Z 41:b7.

Deyimlik kullanışlar: *ʿâlemdin öt-* «hayattan geçmek, ölmek» Mec. 13b:5, *ʿâḳlındın két-* «aklı gitmek, delirmek» L Div. P 99a:14, *ayaḳtın tüş-* «kuvvetten düşmek», *ḳolıdın bar-* «kolunu kaybetmek» SS 134:243.

Hareketin gerçekleştiği yolu ifâde eden kelime, ablatif haline sokulur: *baḥr yolıdın ḥacġa bardı* «deniz yoluyla hacca gitti» Küll. S 161a:10, *Ḫûcend suyıdın kéçip Taşkendde tüştiler* «Hocent suyunu

geçip Taşkent'te kaldılar» Z 26a:9, *éşiktin kir-* «eşikten girmek» LN 144b:3, *Dicle ḳıraġıdın öter érdim* «Dicle kıyısından geçiyor idim» Küll. S 137b:19, *ḳuş uça almas carlarıdın* «yakınından kuş uçamaz» Şeyb. Vamb. 86:11, *yalġuz bâġ yolıdın yüridi ve néçe kişini yoḳarı yoldın yiberdi* «yalnız olarak bağ yolundan yürüdü ve nice kişiyi yukarı yoldan gönderdi» Z 38b:10.

Başlama noktası: *Ḫucendtin Semerḳand yigirme béş yıġaç yoldur* «Hocent'ten Semerkant'a yirmibeş yığaçlık yol vardır» B 4a:3, *Kéşdin Ceyḥûnġaça* «Keş'ten Ceyhun'a kadar» Z 12a:10, *méndin ibtidâ ḳılıñız* «benden başlayınız» N Örn. XII, 5. Zaman ifâdelerinde de: *bu vilâyetler ḳadîmdin türkke ta'alluḳ bola kélgendür* «bu vilayetler eskiden beri türklere ait ola gelmiştir» B 224a:12, *tañgdın aḳşamġaça* «tan vaktinden akşama kadar» Mahb. 49:16.

b. Ayrılma ifâde eden fiiller, ablatif ile kullanılır (ayrılma ablatifi): *dôsttın ayırdı bu çarḫ-ı cefâger* «dosttan ayırdı bu zalim felek» G Div. 97b:4, *élindin âvâre bolġan* «ilinden ayrı olan» LN 144b:4, *yoldın azdı miskîn köñgül* «yoldan çıktı miskin gönül» L Div. 101: sayfa kenarı, *bednâmlıġdın ḫalâṣ boldı* «adı kötüye çıkmışlıktan kurtuldu» B 20b:5, *dıraḫtnı tübidin ḳoñgarmaḳ* «ağacı dibinden koparmak» Küll. R 50a:25, *âb-ı ḥayvân dék lebidin üz ümîd* «(onun) hayat suyu gibi olan dudaklarından ümidini kes» FK 42a:11, *bulut içre yaşunur ay yüzüñgdin* «ay, senin yüzünden (utanarak) buluta girer» LN 145b:11.

Çekinmek, terketmek, reddetmek, vs. ifâde eden fiiller, ayrılma ablatifi alırlar: *hîç némesin bulardın ayamas érdi* «hiç bir şeyini bunlardan esirgemez idi» Mec. 24b:8, *élig yudum cândın* «canımdan el çektim; hayattan vazgeçtim» SS 116:177, *ol teklîfdin kéçti* «o, tekliften vaz geçti» N Quatr. 56:5, *mümkin érmes her kişige ötmek öz mu'tâdıdın* «kendi alışkanlığından vaz geçmek, herkes için mümkün değildir» Bayḳ. Div. 255:6, *sözüñgdin tana sén* «sözünden dönersin» G Div. 107b:5.

Korunmak, sakınmak fiilleri: *ḫazândın asraġıl ol tâze gülni* «hazandan koru o taze gülü» GN 61a:2, *muḫteriz bol şu'le-i âhımdın* «âhımın alevinden sakın» FK 59a:4.

Serbest, ayrı, mahrum, âciz, câhil mânâlı sıfatlar (*-sız / -siz, bî-, -nâ* gibi olumsuzluk ekleriyle teşkil edilmiş pek çok sıfat): *til*

anıñg vaṣfıdın érür ʿâciz «dil, onu vasfetmekte âcizdir» SS 200:57, *belâgat hilyesidin ʿârî* «belâgat süsünden uzak» ML 74:2, *yollar ḳarakçıdın ḫâlî* «yollar hayduttan uzak» Mahb. 10:14, *érmes mén efgândın yıraḳ* «ben, feryattan ırak değilim» L Liv. 96: sayfa kenarı, *bu ḥallerdin ḫabersiz* «bu hallerden habersiz» Mahb. 8:8, *ʿıyşdın bîgâne boldum* «işretle kendimden geçtim» G Div. 101b:1, *bolma anıñg raḥmetidin nâümîd* «onun rahmetinden ümidini kesme» H 71b:6.

c. Ablatif, her hangi bir şeyin türediği öz veya kaynağı ifâde eder (öz veya kaynak ablatifi): *andın toġar ferzend* «ondan doğan çocuk» N Quatr. 58:9, *Mevlânâ Ḫayâlî Buḫârâdındur* «Mevlânâ Hayâlî, Buhara'dandır» Mec. 9a:12, *bu beyt andındur* «bu beyit ondandır» Mec. 35a:4, *ʿâdil pâdşâh Ḥaḳdın ḫalâyıḳḳa raḥmetdür* «adâletli padişah, Hak'tan halka rahmettir» Mahb. 10:4.

Öğrenme, işitme, isteme, vs. fiilleriyle: *öz târiḫidin bile alur* «(bunu) kendi tarihinden bilebilir» Mec. 24a:13, *andın kişi né kim éşitür yâ ki örgenür, bolġay Ḫudây sözi* «kişinin ondan işittiği veya öğrendiği her söz, Allah sözüdür» Mahb. 39:4-5, *körmedim bir kün vefâ ol nevbahârımdın* «o ilk baharımdan bir gün vefâ görmedim» G Örn. XXVII, 2, *ol perîveşdin vefâ köz tutmaġıl* «o peri yüzlüden vefâ bekleme» FK 75a:7, *sorar érdi méni her kişidin* «Beni herkesten sorardı» G Örn. XXI, 7, *tiler mén séndin* «(onu) senden dilerim» LN 144b:10.

d. Ablatif, her hangi bir şeyin yapıldığı malzemeye işâret etmek için kullanılır (malzeme ablatifi): *özgelerge yıġaçdındur taḫt* «başkalarının tahtı ağaçtandır» SS 99:20, *biri ottın yaratıldı ve biri tofraġdın* «biri ateşten yaratıldı ve biri topraktan» Mahb. 193:20, *Téñgri kâʾinâtnı ʿademdin vücûdġa kéltürdi* «Tanrı kâinatı yoktan var etti» Bayk. R 16:12.

e. Ablatif, sık sık, sebep ifâde etmek için kullanılır (sebep ablatifi): *yazı ḳıpḳızıl boldı ḳan cûşıdın* «yazı, kan selinden kıpkızıl oldu» Z 25v:13, *żarûretdin anı pâdşâh ḳıldılar* «zarûretten onu padişah yaptılar» N Quatr. 106:18, *bu miskîn kélmek u barmaḳdın ardı* «bu miskin, gelmek ve gitmekten zayıf düştü» TN 284b:9, *anıñg tilidin ḳorḳup* «onun dilinden korkup» Mec. 14b:10, *lebiñgdin uftanur laʿl-i Bedaḫşân* «Bedahşan incisi (senin) dudaklarından utanır» LN

147a:3, *Behrâmdın şikâyet ḳıla başladı* «Behram'dan şikâyet etmeğe başladı» Z 221b:2, *barçadın şâh olup édi memnûn* «şah herkesten memnun olmuştu» SS 133:212.

f. Fâil ablatifi : *ġam ḫazânı yélidin savruldı ṣabrım ḫırmeni* «sabrımın harmanı, gam hazanının yeliyle savruldu» Küll. S 690a:4.

g. Karşılaştırma sıfat ve zarfları ile veya bir karşılaştırma duygusu uyandıran kelimelerle kullanıldığında ablatif, kendisiyle karşılaştırma yapılan şeyi bildirir (karşılaştırma ablatifi) : *süçügrekdür sözüñg şehd ü şekerdin* «senin sözlerin bal ve şekerden daha tatlıdır» Şeyb. Div. 121a:2, *bu faḳîr Türk ve Sart arasında andın tamâmraḳ kişi körmeydür* «ben fakir, türkler ve sartlar arasında ondan mükemmel kimse görmedim» Mec. 46b:11. Karşılaştırma eki düşürülebilir: *ḫamrdın yaḫşı yoḳ cihânda naʿîm* «dünyada şaraptan daha güzel bir nimet yok(tur)» G Örn. XLIX, 5.

Hiç karşılaştırma eki almamış, sayı veya ölçü ifâde eden bir kelimeyle yapılan karşılaştırmalardan sonra: *méndin ikki yaş kiçik édi* «(o), benden iki yaş küçük idi» B 8b:6, *sâyir atlardın tört ḳarış béyikrek érdi* «diğer atlardan dört karış daha büyük idi» N Quatr. 103:10.

Özge ile: *Ḫorâsândın özge memâlik füzelâ vü şuʿarâsı* «Horasan'dan başka memleketlerin âlim ve şâirleri» Mec. 94b:1.

«Geçmek, aşmak» ifâdeli fiiller ile: *Nûḥ ṭûfânındın aştı közlerimniñg seyli* «gözlerimin seli, Nuh tûfânını aştı» G Div. 101b:4.

h. Parça ifâde eden kelimelerle, ablatif, parçanın âit olduğu bütünü belirtmek için kullanılır (kısım ifâdeli ablatif) : *yüz diremdin béş direm* «yüz dirhemdin beş dirhem(i)» Küll. R 57a:7, *yüz sözümdin birige bérmes cevâb* «(o), yüz sözümden birine cevap vermez» N Div. 33a:5, *ol raḳam bolġan yarmaḳdın üç miñg altun éksük boldı* «yazılan fiyattan üç bin altın eksik oldu» Z 30b:19, *cândın ramaḳî ḳaldı Gedâniñg bedeninde* «Gedâ'nın, bedeninde pek az canı kaldı» G Örn. L, 9, *ol ikkidin nümûne bu yaġlıḳdur* «o iki şeyin nümûnesi, bu mendildir» BŞ II 325:6, *ḫusrev érdi, şâhlardın taḳ* «şahların eşsiz olanı, Husrev idi» SS 126:2.

Kısım ifâde eden kelime kullanılmayabilir: *anı Nûḥ evlâdıdın dépdürler* «onun Nuh'un evlâdı olduğunu söylerler» N Quatr. 7, *vefâ*

câmı meyidin hem tat «vefâ kadehinin şarabından da tat» Ata'î 271: 6, *bu tercümedin öksüttüm* «(...) bu tercümeden eksilttim» Küll. R 56a:3.

Paylaştırma ifâde eden fiil ve sıfatlar, kısım ablatifi alırlar: *sâḳî ve muṭrib bezm ve semâ'ıdın behre aldım* «sâkinin bezminden ve mutribin semâ'ından nasibimi aldım» Mahb. 7:13, *müfîd muṣannefâtı bar, kim 'ulemâ andın behremenddürler* «faydalı kitapları var ki âlimler onlardan nasiplenmişlerdir» Mec. 88b:7.

Kısım ablatifi, dokunulan parçayı ifâde eder: *élgimdin ḳoldap* «elimden tutarak» B 108b:9, *öpti yüzidin* «(o, onu) yüzünden öptü» Şeyb. Vâmb. 58:55.

i. Ablatif, bazen, bir hareketin vâsıta veya âletini ifâde için kullanılır (vâsıta veya âlet ablatifi): *bir şâgirdidin viṣâḳımġa yiberip érdi* «buluşmamıza talebelerinden birini göndermiş idi» Küll. R 664a:20, *yarattı ḳudretidin şehd ü 'asel* «(Allah), kudretinden şeker ve balı yarattı» LN 142b:9, *'âlemni cemâlıdın yaruḳ ḳıldı* «(Allah), âlemi cemâlinden parlak yarattı» Z 21b:7, *Sûsen tilindin 'özr ḳoldı* «Sûsen'in dilinden özür diledi» GN 65a:7.

Doymak, dolmak, vs. ifâde eden fiil ve sıfatlar ile: *bağrım ḳanıdın köz toldı* «bağrımın kanıyla gözlerim doldu» TN 285b:5 *(tol-*, daha çok yalın hal ile kullanılır), *sandal yıġaçıdın tola yük* «sandal ağacı ile dolu yük» SS 167:238, *yüz tümen fâyidelerdin memlû* «sayısız faydalarla dolu» FK 214a:9, *ḫân-ı ḥayâtdın toḳ sén* «hayat sofrasında doymuşsun» SS 183:332.

Kap, vs. isimleri, içme, atma, vs. fiilleri ile kullanıldıklarında, ablatif halinde bulunurlar: *tiler mén séndin ki muḥabbet câmıdın içseñg şarâbı* «şarabı aşk kadehinden içmeni dilerim» LN 144b:11, *közidin tökti yaş* «gözünden yaş döktü» H 31a:9, *ġamzeñg ḳaçan ki ḳaş yasıdın nâvekî atar* «gamzen ne zaman ki kaşının yayından bir ok atar» G Div. 110a:10, *yaş ornıda ḳan saçtı ḳaraḳdın* «gözlerinden yaş yerine kan saçtı» GN 63b:10.

Vâsıta ablatifi, maksat, amaç bildiren kelimelerle birlikte bulunur: *barı âferînişdin maḳṣûd insân érdi* «bütün yaratılmışlardan maksat, insan idi» Bayk. R 2a:1, *elfâẓ u 'ibâretdin murâd ma'nâdur* «söz ve ibârelerden maksat, mânâdır» N Quatr. 3:10, *élge luṭf ét-*

mekdin er cânım almaḳdur ġaraż «ele lutfetmekten maksadı, bir an önce canımı almaktır» Bayk. Div. 210:10.

j. Bazen ablatif, hareket tarzını belirtir (tarz ablatifi) : *yaṅgı baştın yana şart eylediler* «yeni baştan yine şart koştular» Şeyb. Vámb. 131, XXXVII, 2, *köyse ḫâşâk yalındın, né ʿaceb* «çöpler alevden yansa şaşılır mı?» FK 15a:12.

k. Demek, söylemek ve benzeri ifâdeli fiiller ile ablatif, fâile veya söz konusuna işâret etmek için kullanılır (konu ablatifi): *ayttıṅg munça dâstân méndin* «benden bunca destan söyledin» SS 201:79, *ölümdin émdi démeṅgiz* «şimdi ölümden bahsetmeyiniz» ʿUb. Ü 36b:5, *andın ḫaber bérür* «ondan haber verir» Mahb. 10:2, *alarnı bu ḥâletdin âgâh ḳılmaḳ vâcib köründi* «onları bu durumdan haberdar etmek gerekli göründü» Mahb. 8:16, *sorsaṅg Atâʿî ḥâlıdın* «Ataî' nin halinden sorsan» Ata'î 269:13, *Ḥaḳ sözlerindin yâd ḳıl* «hakk'ın sözlerini hatırla» Şeyb. Div. 2b:3.

Eşitlik

46. Eşitlik ekleri: *-ça / -çe*; şiirde, üçüncü şahıs iyelik ekinden sonra, ayrıca *-nça / -nçe* : *tofraġ-ça* «toprak gibi», *it-çe* «köpek gibi», *barı-nça* «var olduğu kadar».

47. Eşitlik halinin kullanılışları :

a. Eşitlik, Çağatayca'da sık kullanılan bir hal değildir. Hem nitelik hem nicelik bakımından, hal, zaman, vs. eşitliklerini ifâde eder: *ḳılça béliṅg* «kıl kadar belin», L Div. 74:6, *her biri bir çupçuḳ yumurtasıça* «her biri, bir serçe yumurtası kadar» N Quatr. 103:4, *éşikiṅgde itçe hem bolmadı bizge iʿtibâr* «(senin) eşiğinde, köpek kadar itibar görmedik» L Div. 79:8, *rubʿ-ı meskûnda Semerḳandça laṭîf şehir kemraḳdur* «dünyada Semerkant kadar latif şehir azdır» B 44b:4, *özge şâhlarnıṅg atıça aṅga pîl* «(o), başka padişahların atları kadar fil (sahibiydi)» SS 126:4, *selâṭîn resmiçe* «sultan âdâbı gibi» GN 96a:3, *imkânı barıça* «imkânı olduğu kadar» B 60a:3, *duʿâçı mén tenim barınça sizge* «yaşadığım sürece ben, senin duâcınım» LN 155b:10, *cân barınça* «yaşadıkça» L Div. 104:1, *cânımız barınça* «biz yaşadıkça» Şeyb. Vámb. 106:12, *bu dehr barıça* «bu

dünya var oldukça» BŞ II 327:10, *kéyniçe yét-* «ardınca gitmek, takip etmek» Küll. R 204a:3, *özgeçe* «başkaca, ayrıca»: *bolsa ḥâlim özgeçe ʿayb étmeñgiz* «hallerim başkaca olursa, beni ayıplamayınız» Bayk. Div. 141:8. Ek, *barça* «bütün, hep» kelimesinde kalıplaşmıştır.

b. Sayı isimlerine getirilmiş olan eşitlik eki, yaklaşık bir sayıyı ifâde eder: *iki miñgçe nökeri bar édi* «iki bin kadar askeri var idi» Şeyb. Vámb. 176:19. Ek, sayıdan sonra gelen isme de eklenebilir: *on künçe* «on gün kadar» GN 89b:7, *tört kündeçe* «dört gün kadar bir zamanda» B 13a:9.

c. Eşitlik eki, bir hareketin vesile olduğu sonuç veya hedefe işâret için, sık sık datif ekinden sonra getirilir (sınırlayıcı): *yarım küngeçe* «yarım güne kadar» İsk. 209b:19, *otuz yaşḳa yaḳınġaça nażm étmeydür érdi* «otuz yaşlarına kadar şiir yazmamış idi» Mec. 60b:3, *ḳıyâmetġaça* «kıyamete kadar» Mec. 36:2, *yol yürüp kéçe ṣubḥ çaġıġaça yéttiler şehriñ ḳıraġıġaça* «gece yol yürüyüp sabaha doğru şehrin kıyısına kadar ulaştılar» SS 139:387.

Vâsıta Hali

48. Vâsıta hali ekleri :

a. *-n, -ın / -in / -un / -ün* (kalıplaşmış): *barçaların ḳaçtı* «hepsi kaçtı» H 64b:3, *boldı bu sözdin barısın şâdmân* «bu sözden hepsi memnun kaldı» H 78b:6, *birin birin, birin ikin* (57 c bölümü), *ikevlen* (56 c bölümü), *köñlüm tilerin ḥaḳḳın edâ ḳılġay sén* «gönlümün dileğini hakkıyla yerine getireceksin» BŞ II 318:17, *töben ḳara yérge kirdi* «(ok), dip tarafı ile kara yere girdi» OY 320b:10, *baş töben* «baş aşağıya» Küll. S 180b:5, *Çîn sipâhın yalġuzun bozdum* «Çin askerini yalnız başıma bozdum» SS 68:65, *aldıñ köñlümni baḳıp oġrın* «hırsızlama bakışınla gönlümü çaldın» L Div. 107:3. Eşitlik ekine eklenmiş olarak: *köñlekçen ḳopup* «gömlek ile çıkarak» B 110a:7. Olumsuzluk ekine eklenmiş olarak: *ḳulsızın sulṭân ḫôş érmes* «kulsuz sultanlık hoş değildir» TN 283a:3, *susızın öl-* «susuzluktan ölmek» L Div. 50b:8, *şeksizin* «şüphesiz olarak» G Div. 107a:11, *hîç şeksizin* «hiç şüphesiz olarak» SS III:41.

b. *-la / -le* (kalıplaşmış; nâdiren kullanılır): *bu kün tañgla* «bugün veya yarın» Bayk. Div. 115:6, *miñ ḳurla* «binlerce vakit» Sek. Div. 6a:9.

Yön Hali

49. Yön hali ekleri: -ra / -re, -ġ / ḳarı / -g / keri (kalıplaşmış; nâdiren kullanılır): *soñgra* «sonra», *ilgeri* «ileri», *taşra* «dışarı», *yoḳḳarı / yoḳarı* «yukarı».

Farsça Çekim Unsurları

50. *Yâ-i vaḥdet* ve *yâ-i işâret* gibi Farsça isim çekimi unsurları, bazen Türkçe kelimelere eklenir: *tuttı Ḫudây oġlî* «Allah kendisini bir çocuk kabul etti» TŞ I 296a:16, *bir ḳuyaşîdür Hüseynî ʿışḳı* «Hüseyin'in aşkı, bir güneştir» Bayk. Div. 197:121, *her ḳuşî ʿAnḳâ dégüldür* «Her bir kuş Ankâ değildir» G Örn. XX, 3, *her oḳî, kim alar sarı attı* «onlara doğru attığı her bir ok» SS 146:52.

51. İzâfet, nâdiren Türkçe bir kelimeye eklenir: *yarlıġ-i ʿışḳıñ bile sulṭân-ı ʿâlem mén* «(senin) aşk fermanın ile dünya sultanıyım» G Örn. XLVIII, 8. Diğer taraftan, ikinci unsuru bir Türkçe kelime olan izâfetler umumîdir: *kişver-i körk* «güzellik ülkesi» G Div. 99a: 11, *âvâre-i yazı* «ovanın âvâresi» BŞ II 325:19.

Sıfat

52. Çekim.

Sıfatların, yalnızca, isim olarak kullandıkları zaman çekimleri yapılır: *az ve köpniñ tefâvüti* «az ve çoğun farkı» Küll. S. 746b:7, *vaḥşet ve muḥâlefet açıḳını ṣulḥnuñ şerbeti bile çüçüg ḳıldılar* «vahşet ve muhâlefet acısını sulh şerbeti ile tatlandırdılar» Z 22a:15, *yolnıñ yıraḳ yavuġını bilmey* «yolun uzak ve yakınını bilmeden» B 150a:8.

53. Karşılaştırma.

a. Karşılaştırma, *-raḳ / -raġ / -rek* ekinin sıfata eklenmesiyle yapılır: *az-raḳ* «daha az, azıcık», *köp-rek* «daha çok», *kiçig-rek* «daha küçük», *savuġ-raḳ* «daha soğuk». Karşılaştırma eki, Arapça ve Farsça karşılaştırmalara da eklenebilir: *efzûn-raḳ* veya *füzûn-raḳ* «daha, daha çok» (Fars. *efzûn, füzûn* «daha, daha çok», *eṣaḥ-raḳ* «daha doğru, daha sahîh» (Ar. *eṣaḥḥ* «daha doğru, daha sahih»), *better-raḳ* «daha kötü» (Fars. *bedter* «daha kötü»»),*bih-rek* «daha iyi» (Fars. *bih* «daha iyi»).

Karşılaştırmalarda, karşılaştırılan ablatif haline konulur: *aḳraḳ ḳardın* «kardan daha ak» TŞ II 305b:25, *ḫôşbûyraḳ ıpardın* «miskten daha güzel kokulu» TŞ II 305b:25, *müşükdin uluḳraḳ* «kediden daha büyük» B 135a:8, *Şâh Ḳâsımdın köp yaḫşıraḳdur* «(o), Şah Kasım'dan daha iyidir» Mec. 78b:4. Karşılaştırma eki düşürülebilir: *'âşıḳlarġa viṣâldın yaḫşı hicrân* «âşıklar için ayrılık, kavuşmadan daha iyidir» LN 149a:6.

Bazen sıfattan önce gelen zarf, karşılaştırma eki alır: *köprek muḥtâclar* «daha çok muhtaç olanlar» N Quatr. 91:19.

Karşılaştırma, bazen 'daha' veya 'çok' mânâlarına gelir: *ḫayâsı kemrek érdi* «(onun) utanma duygusu, çok az idi» B 26a:9. *-ça / -çe* eki de ilâve edilebilir: *azraḳça toḫtadılar* «çok az bir zaman için alıkoydular» B 105a:4.

Bégrek, Uygurca'da *(begrek,* von Gabain, ATG, s. 302) olduğu gibi «Rab» mânâsına gelir: *Bégrek istese* «Allah istese» Bayk. Div. 274:4.

b. En üstünlük, dolaylı olarak ifâde edilir: *éñg maḥbûbuñġa nezâre ḳıl* «en çok sevdiğine bak» Küll. S 55b:1 altta, *âdemîniñg yaḫşıraġı* «insanın en iyisi» Mahb. 189:12, *barı oġlanlarıdın uluġı* «(onun) oğlanlarının en büyüğü» B 18a:11, *barıdın kiçik ḳız* «hepsinden küçük olan kız» B 20a:9.

c. Kuvvetlendirici tekrar: *ap-açuḳ* «apaçık» N Quatr. 18:18, *ap-aḳ* «apak» N Quatr. 18:17, *bom-boz* «bomboz» N Quatr. 18:19, *çup-çuḳur* «çupçukur» N Quatr. 18:18, *köm-kök* «gömgök» N Quatr. 18:19, *ḳap-ḳara* «kapkara» Meb. 83:4, *ḳıp-ḳırmızı* «kıpkırmızı» Meb. 83:4, *ḳıp-ḳızıl* «kıpkızıl» Z 25b:13, *sap-saġ* «sapsağ; sapasağlam»

Meb. 83:8, *sap-sarıġ* «sapsarı» N Quatr. 18:17, *sap-savuḳ* «sopsoğuk, somsoğuk» GN 32a:8, *tip-tik* «dimdik» M 83:7, *top-toġrı* «dopdoğru» B 107b:7, *top-tola* «dopdolu» Şeyb. Bahr. 3a:5, Şeyb. Vámb. 80:16, *tüp-tüz* «dümdüz» B 106b:5, Z 48b:14, *yap-yassı* «yamyassı» N Quatr. 18:18, *yap-yaşıl* «yemyeşil» Meb. 83:5, *yup-yumalak* «yusyuvarlak» N Quatr. 18:18, *yus-yumru* «yusyumru» Seng. 343a:21.

Sayılar

54. Asıl sayılar.

a. 1'den 90'a kadar olan asıl sayı isimleri şöyledir :

1 *bir*	10 *on*
2 *iki, ikki*	20 *yigirmi, yigirme*
3 *üç*	30 *otuz, ottuz*
4 *tört*	40 *ḳırḳ*
5 *béş*	50 *éllig/ḳ*
6 *altı*	60 *altmış, altımış*
7 *yéti, yétti*	70 *yétmiş, yétimiş*
8 *sékiz, sékkiz*	80 *séksen*
9 *toḳuz, toḳḳuz*	90 *toḳsan*

Yüzler ve binler şöyledir: 100 *yüz,* nâdiren *üz* (krş. Meb. 108:10), 300 *üç yüz,* nâdiren *üç üz* (krş. Meb. 108:21), 1000 *miñg,* bilhassa şiirde hezâr (<Fars.), 18.000 *on sékiz miñg,* 100.000 *yüz miñg, on tümen,* bilhassa şiirde (<Fars.), 18.000 *on sékiz miñg,* 100.000 *yüz miñg, on tümen,* bilhassa şiirde *ṣad hezâr* (<Fars.), 300.000 *üççüz miñg* H 37a:2, 1.000.000 *yüz tümen, on lek,* 1.000.000.000 *yüz miñg tümen. Yüz miñg, yüz tümen, yüz miñg tümen* sayıları, daha çok şiirde, «sonsuz, sayısız» mânâlarıyla kullanılır: *yüz miñg ġam u endûh* «sayısız acı ve üzüntü», *yüz tümen miḥnet* «sayısız mihnet», *yüz miñg tümen elem* «sonsuz acı», vs.

Birleşik sayı isimleri, en büyük sayı ile başlar, daha küçüğe doğru azalan sayı isimlerinin her biri, yalın olarak sıralanır: *on iki* «12», *miñg béş yüz séksen tört* «1.584» B 47a:1, *yigirmi ikki miñg*

tört yüz séksen béş «22.485» Mec. 97a:12. Birleşik sayılarda yer alan birlikler, bazen *ve* «ve» ile bağlanır: *üç yüz ve toḳuz* «309» TŞ I 296b:14, *ḳırḳ ve yéti* «47» N Quatr. 68:16.

b. Asıl sayılar, isim olarak kullanıldıkları zaman, iyelik ve hal ekleri alırlar: *çérigniñ şevket ve cür'etleri biri miñ boldı* «her bir asker, büyüklük ve cesaretiyle bin asker oldu» Z 23b:18, *beyti béş miñgge tarttı* «beyti beş bini buldu» SS 208:94.

c. Sayı, umûmiyetle teklik halinde bulunan sayılan isimden önce gelir: *yétti sémiz uy dédi bar yétti yıl* «(o), yedi semiz inek, dedi (ki) yedi yıl (ifâde) eder» H 34b:8, *üç yüz Özbekni iyiberdi sulṭân* «üç yüz Özbeği gönderdi sultan» Şeyb. Vámb. 56:23. Sayılardan sonraki çokluk eki, çokluk vurgulanmak istendiğinde kullanılır: *iki aġalarından anı köprek séver édi* «(o), onu, iki ağabeyinden daha çok sever idi» N Quatr. 46:11.

d. Yaklaşık ifâdeler şöyledir :

(1) Sadece iki sayıyı yan yana koyarak: *bir ikki kün* «bir iki gün» N Div. 26b:8, *üç tört yıl mundın burunraḳ* «bundan üç dört yıl önce» B 17a:2, *ṭûlî taḫmînen on tört on béş ḳarı bolġay* «uzunluk olarak ondört veya onbeş arşın olacak» B 47a:11, *tört béş miñ kişi birle Bâḳî kéldi* «dört beş bin kişi ile Bâkî geldi» Şeyb. Vámb. 56: 22; bâzen İngilizcedeki *or* «veya» gibi *yâ* kullanılır: *tört yâ béş yaşlarıda* «dört veya beş yaşlarında» Küll. R 759a:21.

(2) Sayılara *-ça / -çe eki* getirilerek: *ikki yüzçe âbdân yigitler* «iki yüz civârındaki yakışıklı yiğit» B 110:4; veya *-ça / -çe çaġlıḳ* ile: *yüzçe çaġlıḳ kişi* «yüz kişi civârında» B 106b:14.

(3) Sayı datifinden sonra getirilmiş *yavuḳ* veya *yavuḳça* «yakın» kelimesi ile: *üç yüz miñgge yavuḳ* «üç yüz bine yakın» B 12a: 12, *ikki yılġa yavuḳça pâdşâhlıḳ ḳıldı* «iki yıla yakın padişahlık etti» B 50b:4, *miñgge yavuḳça kişi* «bine yakın kişi» B 52a:3.

(4) *Bir néme* «bir nesne, bir şey» ile *Şâpûrnıñ salṭanatı béş yıl ve bir néme érdi* «Şapur'un saltanatı, beş yıl ve biraz daha idi» N Quatr. 85:4.

(5) *Néçe* «nice» ile: *néçe miñ çérig ḳaçtı* «nice bin asker kaçtı» Z 24a:11.

e. Bir kelimesi şu mânâlarda kullanılır :

(1) «bir»: *öyge ḳaçan ḥâmil érür bir sütûn* «eve bir sütun destek oldukça» Küll. S 184a:12.

(2) Belirsizlik sıfatı: *bar édi bir bîşede bir tünd şîr* «bir ormanda vahşi bir arslan var idi» Küll. S 187a:27.

(3) «ilk olarak» ... «ikinci olarak» (saymada): *bir bu ki tüz bolsa kişiniñg sözi, bir bu ki yalġanġa taʿassüf bile toġrı dégey* «birincisi, kişinin sözü doğru olmalı; ikincisi, yalanından pişmanlık duymalı ve doğruyu söylemeli» Küll. S 187a: 2-3.

(4) «bir defa»: *közüñg ger bir ḳıya baḳsa, ḫalâyıḳnı ḳırar ġamzeñg* «közün eğer yan bakışıyla bir defa baksa, yaratılmışları kırar geçirir bu yan bakışın» G Div. 108a:10; ayrıca bir hikayenin başlangıcında: *dédi: bir bar érdi vü bir yoḳ édi* «dedi: bir varmış ve bir yokmuş» SS 79:29.

f. Tarihlendirmede, günler ve yıllar sayılarla ifâde edilir: *muḥarrem ayınıñg törtide* «Muharrem ayının dördünde» B 216b:12, *târîḫ toḳḳuz yüz on birde* «911 yılında» B 11a:5, *şişenbe küni ramażân ayını (=ayınıñg) béşide târîḫ seḳkiz yüz toḳsan toḳḳuzda* «899 yılı Ramazan ayının beşinde çarşamba günü» B 1b:5; ay başı, *evvel* (<Arab). kelimesiyle ifâde edilir: *bu vâḳıʿa ramażânnıñg evvelide târîḫ yétti yüz altmış ve altıda yılan yılda vâḳiʿ boldı* «bu hâdise Ramazan başında, 766'da, yılan yılında oldu» Z 29a:8.

g. Kesirler, sayılarla ifâde edilir: payda, lokatif veya ablatif halindedir, pay üçüncü şahıs iyelik ekini alır: *néçe ögsem, ayıtman miñgde birin* «ne kadar övsem, binde birini söylemiş olmam» GN 75a:2, *vaṣfınıñg miñgdin biri aytılmaġay* «(onun) vasıflarının binde biri söylenmeyecek» Küll. R 54a:21; kesirler, sayı + *ülüş* «pay, parça» şeklinde de ifâde edilir: bu *ümmetniñg tört ülüşidin bir ülüşi* «bu ümmetin dört parçasından bir parçası» Küll. R 63a:11. *Yarım* «yarım» kelimesini de kaydedelim: *bir yarım yıldın soñg* «bir yarım yıldan sonra» B 12b:5.

h. Çarpma, *ḳatla* (*ḳat* «kat, tabaka»), *mertebe* (Arab. «adım; derece»), *nevbet* (Arab. «çağ, zaman, devir») kelimeleriyle ifâde edilir: *üç ḳatla* «üç defa», *béş mertebe* «beş defa», *tört nevbet* «dört defa». Aynı şekilde: *ikinci nevbet* «ikinci defa», *néçe nevbet* «nice

defa», *âḫir / soñgı nevbet* «son defa, son zaman». Nâdiren, *tâ* veya *te* (Fars. *tâ* «kat, kıvrım, büklüm» 'den) de arttırıcı mânâda kullanılır: *kişi ölgenge tîg-i kîn sürmes, bir ölügni iki te öltürmes* «insan ölüye kılıç çekmez, bir ölüyü iki defa öldürmez» SS 183:320. *Birte, nâr* «biricik nar» Şeyb. Vâmb. 118:4.

55. Sıra sayıları :

a. Sıra sayıları, *-(ı/u)nçı / -(i/ü)nçi* veya *-lanç / -lenç* ekleriyle oluşturulur :

birinçi veya *evvel, evvelġı, burunġı*	birinci
ikinçi, ikkinçi	ikinci
üçünci	üçüncü
törtünçi	dördüncü
béşinci, béşilençi (Ebü'l-Gâzî, yay. Kononov, s. 134)	beşinci
altınçı, altılançı (Mahb. Ü 569a:10)	altıncı
yétinçi, yéttinçi, yétilençi (Ebü'l-Gâzî, a.g.e. ve y.)	yedinci
sékizinçi, sékkizinçi, sékizlençi (Mahb. Ü 570a:14)	sekizinci
toḳuzunçı, toḳḳuzunçı, toḳuzlançı (Ebü'l-Gâzî, a.g.e. ve y.)	dokuzuncu
onunçı, onlançı (Mahb. 599b:11)	onuncu
on birinçi, on birlençi (Mahb. Ü 571a:16)	onbirinci
on ikinçi, on ikilençi (Mahb. Ü 571b:6)	otuzikinci
yigirmelençi (Mahb. 38:1)	yirminci
yigirme birinçi (Mahb. 39:1)	yirmibirinci
otuzunçı (Mahb. 50:5), *otuzlançı* (Mahb. Ü. 580a:10)	otuzuncu
otuz birinçi (Mahb. 52:1)	otuzbirinci
otuz ikinçi (Mahb. 54:5)	onikinci
otuz sékizlençi (Mahb. Ü 586a:6 alt)	otuzsekizinci
ḳırḳınçı (Mahb. 70:16), *ḳırḳlançı* (Mahb. 587:7)	kırkıncı

Aynı şekilde: *ortançı* «orta, ortanca»: *anıñg üç oġlı bar érdi ... ortançısı Tûr* «onun üç oğlu var idi: ... ortancası Tur(dur)» N Quatr. 46:7.

Evvelgı ve *burungı*, sıra sayı isimleri, *birinçi*'den daha çok kullanılır: *evvelgı bâb* «birinci bölüm» Mahb. 73:4, *evvelgı faṣl* «birinci bölüm» Mahb. 9:17, *evvelgı ḳısm* «birinci kısım» Mahb. 9:7, *Erdeşir Bâbek Sâmânîlerniñ evvelgı pâdşâhıdur* «Erdeşir Babek, Sâmânîlerin ilk padişahıdır» N Quatr. 71:70, *Fürs selâṭînini tört ṭabaḳa ḳılıpdurlar: burungı ṭabaḳa Pîşdâdîlerdür* «Fars sultanlarını dört tabakaya ayırmışlardır: birinci tabaka, Pişdadîlerdir» N Quatr. 40:2.

b. Aşağıdaki sıra sayı isimleri, yalnız *Bâburnâme*'de bulunmaktadır: (yay. Ilminski, s. 504:20-22): *ikimçisi, üçümçisi, törtümçisi, béşümçisi, yétimçisi, sékizimçisi.*

56. Topluluk sayıları şöyle oluşturulur :

a. *-av / -ev (<-agu / -egü)* ile: *birev* «her bir» olumsuz cümlelerde «hiç kimse, hiç bir»: *uşbu dem kéldi birev ḫan ḳatıġa* «her biri, han katına işte bu zamanda geldi» Şeyb. Vámb. 56:29, *ol kelâgpâlarnı birev oḳumas* «o karga ayaklarını (karga ayağına benzer yazıları) hiç kimse okumaz» N Quatr. 5:15; *ikev* «her iki, her ikisi»: *ikev ḳaçıp Ḳazvînga kéldiler* «her ikisi kaçıp Kazvin'e geldiler» N Quatr. 82:11, *siz ikev bir atanıñ oġlı siz* «siz her ikiniz, bir babanın oğlusunuz» Şeyb. Vámb. 180-49; *üçev* «her üç, her üçü»: *memâlikin üçevge ḳısmet ḳıldı* «memleketini her üçüne paylaştırdı» N Quatr. 4b:7.

b. *-la(sı) / -le(si)* veya *-ele(si)* ile: *ikelesi* «her ikisi»: *uluḳ ḳardaş ve kiçik ḳardaşnı ikelesin birâder dérler* «büyük kardeş ve küçük kardeşin her ikisine de 'birâder' derler» N Quatr. 14:18; *törtele* «dördü birlikte, her dördü»: *her rubâ'îniñ törtele mıṣrâ'ı* «her rubâinin her dört mısrâı» Küll. R 11b:20.

c. *-avla(n) / -evla(n)* ile: *ikevle(n)* «her iki, her ikisi»: *kémege ḳoydılar ikevle ḳadem* «her ikisi gemiye ayak bastılar» SS 167:236, *ikevlen aşar érdi ṭa'âm* «ikisi birlikte yemek yer idi» H 57b:14.

57. Üleştirme sayıları şöyle oluşturulur :

a. Konsonantla biten sayı isimlerine *-ar / -er* veya *iki* kelimesi hariç, vokalle bitenlere *-şar / -şer* ekleri getirilerek: *birer* «birer», *ikirer (birer* kelimesine benzetilerek) «*ikişer*» B 94b:9 veya *ikiler*

B 51a:11, *üçer* «üçer», *béşer* «beşer», *altışar* «altışar», *yétişer* «yedişer» *yigirmişer* «yirmişer», *altmışar* «altmışar», *yüzer* «yüzer»; *ol furṣatlarda birer ikirer beyt aytur édim* «o fırsatlarda birer ikişer beyit söyler idim» B 87a:11, *birer ikiler ḳaçmaḳḳa yüz ḳoydılar* «birer ikişer kaçmağa başladılar» B 57a:11.

b. Sayıyı tekrar ederek: *bir bir varaḳ müṭâla'a ḳıldı Gedâ barın: dîvân-ı körk içinde séni taptı intiḫâb* «Gedâ, yaprakların hepsini birer birer inceledi: güzellik divanı içinde seni seçti» G Div. 104a:5.

c. Sayı isminin vâsıta haliyle: *Moġulnıñ çapḳunçısı birin ikin çérigniñ kéynidin kélip* «Moğol çapulcuları, askerin ardından birer ikişer gelerek» B 19b:1, *ba'zılarını birin birin vilâyetḳa perîşân ḳıldı* «bazılarını birer birer vilayette perişan kıldı» B 10a:3.

58. Belirsizlik sayıları: *az* «az», *barça* «bütün, hep», *barı* «bütün, hep», *(bir néçe* «bir nice, bir kaç», *cemî'* «bütün, hep», *cümle* «bütün, hep», *çoḳ / çoḫ* (<Azerîce. yalnız şiirde) «çok, fazla», *ḫamusı* (arkaik) «hepsi», köp «çok, fazla», *öküş* «çok, fazla», *ḳalın* «çok, sayısız» (*ḳalın kişisini Belḫḳa yiberdi* «pek çok adamını Belh'e gönderdi» Z 57a:1 altta), *ḳamuḳ/ġ* (Nevayi'den önce) «bütün», *tamâm* «bütün», *tükel* (nâdir) «bütün».

Zamirler

Şahıs Zamirleri

59. Birinci ve ikinci şahısları ifâde eden şahıs zamirleri şöyledir :

	Teklik	Çokluk
Yalın	*mén* «ben»	*biz, bizler* «biz»
Genitif	*meniñ, méniñ* «benim»	*biz(n)iñ* «bizim»
Datif	*mañga* «bana»	*bizge* «bize»
Akkuzatif	*méni* «beni»	*bizni* «bizi»
Lokatif	*ménde* «bende»	*bizde* «bizde»
Ablatif	*méndin* «benden»	*bizdin* «bizden»

	Teklik	Çokluk
Yalın	*sén* «sen»	*siz, sizler* «siz»
Genitif	*seniñg, séniñg* «senin»	*siz(n)iñg* «sizin»
Datif	*sañga* «sana»	*sizge* «size»
Akkuzatif	*séni* «seni»	*sizni* «sizi»
Lokatif	*sénde* «sende»	*sizde* «sizde»
Ablatif	*séndin* «senden»	*sizdin* «sizden»

Çağatayca'da, üçüncü şahsı ifâde eden şahıs zamiri yoktur; yerine işâret zamiri *ol* kullanılmaktadır.

Biz ve *bizler* arasında mânâ farkı yoktur. *Siz* ve *sizler* de aynıdır: *siz* «siz» (1. nezâket çokluğu, 2. normal çokluk).

Bazen genitif, *méni* ve *séni* şekillerinde de kullanılır: *méni bağrım* «benim bağrım» H 9b:2, *Resûluñg séni* «senin Resûlün» H 13a: 15.

Ménçe / méniñgçe «bence» ve *sénçe / séniñgçe* «sence» eşitlik şekilleri nâdirdir; yerlerini *deḳ, kibi, yañglıġ* «gibi» ile teşkil edilen yapılar almıştır: *mén déḳ* «benim gibi», *méniñg kibi* «benim gibi», *sén yañglıġ* «senin gibi», *siz kibi* «sizin gibi».

Olumsuzluk: *ménsiz(in)* «bensiz olarak», *sénsiz(in)* «sensiz olarak», *sizsiz(in)* «sizsiz olarak».

Nezâket dilindeki *bende* «köle», *faḳîr* «fakir», *ḥaḳîr* «aşağılık», *bu faḳîr-i ḥaḳîr* «bu aşağılık fakir», vs., birinci şahıs zamirine eştir («ben» veya «senin aşağılık kulun»): *bende ḫan alıda érdim* «ben, hanın yanında idim» Şeyb. Vámb. 48:29, *faḳîr éşitip mén* «ben işittim» Mec. 3b:3, *bu ḥaḳîr bu kitâbnı Türk tilige terceme ḳıla algaymu mén* «ben, bu kitabı Türk diline tercüme edebilecek miyim?» Küll. S 52b:13.

İşâret Zamirleri

60. Asıl işâret zamirleri, *bu* «bu», *ol* «o» 'dur ve şöyle çekilirler :

	Teklik	Çokluk
Yalın	*bu*	*bular*
Genitif	*munıñg, munuñg*	*bularnıñg*
Datif	*muñga*	*bularġa*
Akkuzatif	*munı*	*bularnı*
Lokatif	*munda*	*bularda*
Ablatif	*mundın*	*bulardın*
Yalın	*ol*	*alar* (Nevâyî'den önce *olar*)
Genitif	*anıñg*	*alarnıñg*
Datif	*añga*	*alarġa*
Akkuzatif	*anı*	*alarnı*
Lokatif	*anda*	*alarda*
Ablatif	*andın*	*alardın*

Yukarıda ifâde edildiği gibi, *ol*, üçüncü şahsın şahıs zamiri yerine geçer : *perî vü âdemîġa ol bérür ḳut* «periye ve insana o saâdet verir» LN 142b:8.

Şahıs isimlerinden önce kullanılan *bu* ve *ol*, belirtici bir iş görürler: *yüzlen bu Zelîḫâ sarı* «Zeliha'ya doğru dön!» H 44a:16, *boldı bu Ken'ân sarı Şem'ûn revân* «Şemûn, Kenan'a doğru gitmeğe başladı» H 67b:2, *Mıṣr şâhı bolmasun ol Yûsufum* «Mısır padişahı, Yusufum olmasın?» H 67b:11.

Bu, sık sık şu husûslara işâret eder: *faḳirniñg bu maṭla'ı meşhûrdur kim* : ... «benim şu matlaım meşhurdur : ...» N Quatr. 10:5, *bizlerge maṣlaḥat bu turur, kim şehrimizni saḳlaġay biz* «bizlere (düşen) iş budur ki şehrimizi müdâfaa edeceğiz» Z 39a:15.

Ol'un genitifi, bazen *anı* (krş. 36a bölümü) şeklinde bulunur: *anı* (*anıñg* yerine) *bilen* «onun ile» Z 40a:2.

Lokatif: *munda*, «burada» mânâsına da gelir: *munda kélip siz* «buraya gelmişsiniz» H 54b:11, *anda* «orada; sonra, zamanında» mânâsına da gelir: *her müsâfir kélse, anda istirâḥat ḳılur* «gelen her misafir, orada dinlenir» B 3a:7, *Yûsuf Peyġâmber anda mütevellid boldı* «Yusuf peygamber o zaman doğdu» N Quatr. 44:19.

Ablatif: *mundın,* «buradan» ve *andın,* «oradan» mânâlarına da gelirler: *hemîşe mundın yél barur* «dâimâ buradan yer geçer» B 4b:4, *andın kélür mén* «oradan geliyorum» GN 55b:7.

Vâsıta Hali (nâdiren): *anın* «bu sebeple» Seng. 52:15.

Eşitlik Hali: *munça* (bu/bunlar için) «bunca; bu kadar çok», *ança* (şu/şunlar için) «onca; o kadar çok, şu kadar çok», *mundağ/ḳ* «böyle, bunun gibi, bu şekilde», *andağ/ḳ* «şöyle, şunun gibi, şu şekilde». İsimleştirilmiş *-ça*'lı eşitlik şekilleri de diğer hal eklerini alabilirler: *arzımas munçağa ʿâlem* «dünya bu fiyata değmez» FK 10a:12.

Olumsuz: *munsız(ın)* «bunsuz (olarak)», *ansız(ın)* «onsuz, şunsuz (olarak)».

61. Diğer işâret zamirleri şunlardır:

uşbu «(tam) bu» ve *uşal, uşol* «(tam) şu» (*uş* gösterme edatının yalın haliyle teşkil edilmiş): *uşbu maraż ʿilâcını sén né bilür sén éy ṭabîb* «bu hastalığın ilacını sen ne bilirsin, ey doktor!» G Örn. XLV, 4, *uşbu né zîbâ cemâl érür* «şu, ne güzel bir yüzdür!» G Örn. XVIII, 1, *kördüm uşal Yûsuf-ı dilḫastanı* «gördüm şu gönlü hasta Yusuf'u» 22a:1, *uşol müddettin bu müddeṭḳaça* «o zamandan bu zamana» B 41a:5, *uşmunda* «tam burda», *uşanda* «tam orda», *uşandın* «tam oradan», *uşança* «tam o kadar, o kadar çok», *uşmundağ/ḳ, uşandağ/ḳ* «aynı şekilde; tam o kadar».

hembu, hemîn (< Fars.) «bu da, bunun gibi, aynı»: *hembu yérde ölgeyler* «tam bu yerde ölecekler» TŞ I 297b:18, *hemîn oḳtur mañga dünyada dilḫâh* «bana, dünyada gönül dileği tam budur» G Div. 149a:5.

hemol (krş. Fars. *hemân*) «şu bile, şu da, aynı»: *hemol dem* «tam o zaman» SS 119:273.

bu biri «bu biri», *ol biri* «öbürü»: *bu biri öz ḫâlıġa mâtem tutup, ol biri terk-i barı ʿâlem tutup* «biri (onun) haline mâtem tuttu, öbürü bütün dünyadan ferâgat eyledi» Küll. R 187b:20.

Dönüşlülük Zamirleri

62. Dönüşlülük zamirleri, iyelik ekleri ile *öz* «öz, kendi» kelimesinden oluşturulur :

Tekl.	1. *özüm* «kendim»	Çokl.	1. *özümiz* «kendimiz»
	2. *özüñ* «kendin»		2. *özüñgiz* «kendiniz»
	3. *özi* «kendisi»		3. *özleri, özler* «kendileri»

Özüm özümni bilmen «kendim, kendimi bilmem» Şeyb. Div. 52b:11, *yaḫşılarnıñ ḳaşıda özüñgni ḫâmûş eylegil* «iyilerin huzûrunda kendini sessiz kıl» 'Ub. Ü 34a:6, *ol Cemşîdni def' ḳılıp özi salṭanat taḫtıġa olturdı.* «o, Cemşid'i kovup kendisi saltanat tahtına oturdu» N Quatr. 44:12, *sizni tileydür bu zamân şâh özi* «bu defa şahın kendisi sizi isteyecektir» H 35a:17, *özin deryâġa saldı* «kendisini denize attı» B 29a:11, *özindin bar-* «kendinden geçmek» H 37a:10, *özige kél-* «kendisine gelmek» H 11a:8, *ḳıldılar özlerge... Ya'ḳûb sözini imâm* «kendileri, Yâkûb'un sözlerine uydular» H 56a:11.

Farsça *ḫôd,* şahıs zamirleriyle birlikte, bir dönüşlülük zamiri olarak da kullanılır: *mén ḫôd, sén ḫôd, ol ḫôd: mén ḫôd terbiyet ḳılıp édim* «ben, (onu) kendim terbiye etmiştim» B 52a:10, *méni ḫôd öltürür hecriñ* «beni, (senin) ayrılığının kendisi öldürür» G Örn. XXXVIII, 5.

Öz veya *öz ḫôd,* «kendi» mânâsına gelir: *öz ḥayâtıda* «(onun) kendi hayatında» B 50b:5, *öz ḫôd aḥvâlıġa köre* «kendi durumuna göre» N Quatr. 6:15.

Birliktelik Zamirleri

63. Birliktelik zamirleri olarak şunlar kullanılır : *biri bir* veya *bir biri* «her bir, birbiri», *birbirimiz, birbiriñgiz* :

aġa ini, ki toḳḳan érür, birbiriniñ derdiġa dermân érür «büyük ve küçük kardeşler, birbirlerinin dertlerine dermandırlar» H 59a:9, *birbiridin ḫûbraḳ tüşüptür* «birbirinden daha güzel oldular» Mec. 115a:4, *biri birin körüp* «birbirini görüp» GN 77b:9, *kö-*

rüşkeç bir birin «birbirini görünce» GN 77b:7, *birbirimiz bile eger muhâlefet ḳılsaḳ, vilâyet bozulur* «eğer birbirimize muhâlefet edersek, ülke bozulur» Z 33b:12, *bolmaġa siz birbiriñgizge ḥasûd* «birbirinize haset etmeyiniz» H 55b:14.

Soru Zamirleri

64 Soru zamirleri üç guruba ayrılabilir :

a. *kim* «kim?», *kimler* «kimler?» (çokl.), *bu dünyâda kimiñ bar andın özge* «bu dünyada ondan başka kimin var?» GN 64b:7.

b. *né* «ne?, hangi?», *néler* «neler?» (çokl.), *bu né tildür* «bu hangi dildir?» H 37a:13, *né ḳılıp* «ne yapmış» 'Ub. T 27b:9, *né yérge* «nereye», *né yérde* «nerede?», *nége* «niçin, niye?», *naġu* (Uyg. *negü*) «niçin, niye?», *nédin* «niçin, neden?», *néçe* «nice, ne kadar?», *néçe tartay mihrsiz cânân cefâsın* «sevmeyen sevgilinin cefâsını nasıl çekeyim?» 'Ub. Ü 61b:9, *néçe yıldur ki atañ fevt oldı* «baban öleli ne kadar yıl oldu?» Şeyb. Vámb. 44:2, *néçege* «ne zamana kadar?», *néçük* (< *néçe oḳ*) «nasıl?», *néçükdin* «niçin, nasıl?», *néçükdin mescidleriñgiz yıraḳ turur* «mescitleriniz niçin uzaktadır?» Mirâcnâme Fatih 12a:11, *felek néçükdin boldı ġâfil, ki tüşti ikki yâr andaḳ muḳâbil* «felek nasıl gâfil oldu da iki sevgili bu kadar karşı düştü» GN 85b:5, *nétük* (< *nété ök*) «nasıl?», *nétük mén naḳl étey Manı işidin* «Mani'nin eserinden nasıl bahsedeceğim? Dehn. 271a:4, *niçün, néçün* (Şeyb. Div. 12a:4) «niçin?».

c. *ḳa-* kökünden teşkil edilmiş sorular: *ḳay / ḳayu* «hani, hangi?», *ḳay perîpeykerge dér sén* «hangi peri yüzlüye söylüyorsun?» N Div. 24a:9, *ḳaysı bir* «hangi bir, hangi?», *ḳaysı bir derdimni aytay* «dertlerimin hangi birini söyleyeyim?» 'Ub. T 31b:8, *ḳaçan «ne zaman?»*, *ḳanı* «hani, nerede, nereye?», *âh ḳanı Yûsuf* «âh, Yusuf nerede?» H 55a:8, *ḳanda / ḳayda* «nerede?», *ḳayda kéter sén* «nereye gidiyorsun?» H 27b:15, *ḳayan / ḳayanġa «nereye?», bu yol ḳayanġa barur éken* «bu yol nereye gider acaba?» B 97b:4, *ḳandın / ḳaydın* «nereden?», *ḳay sarı* «nereye doğru, ne tarafa?», *ḳay sarıdın* «ne taraftan?».

Belirsizlik Zamirleri

65. Belirsizlik zamirleri:

a. *kimse* «kimse», (olumsuz ifâdelerde) «hiç kimse», *kimse hergiz körmedi çün ehl-i devrândan vefâ* «çünkü hiç kimse, zamâne ehlinden vefa görmedi» FK 13a:11.

b. *başḳa* «başka, diğer», *özge* «başka, diğer», *yana* «başka», diğer», *her cemâ'at elfâẓı özgeleridin müteġayyir ... dür* «her topluluğun sözleri, diğerlerininkinden farklıdır» N Quatr. 3:6, *yanalarġa kör çarḫ nétgüsidür* «bak, felek başkalarına neler edecektir» N Quatr. 65:20, *yana sarı* «başka yerde, başka yere», *baḳar yana sarı ol şûḫ* «o şûh, başka yere bakıyor» FK 53b:2.

c. *fülân* (Arab). «falan; bir, bir kimse, biri», *fülân fülânġa 'âşıḳ bolupdur* «bir kimse, diğer bir kimseye âşık olmuştur» Mahb. 110:11, *biz fülân kişiniñ nökerleridin turur biz* «biz, falan kişiniñ kullarındanız» Z 20a:8.

d. *néme / némerse* «şey, bir şey», (olumsuz ifâdelerde) «hiç bir şey», *bir néme* «bir şey», *bir néme yaḫşıraḳ boldum* «biraz daha iyi oldum» B 53a:10, *némegine* «bir parça, biraz», *némegineler dérler* «(onlar, onun hakkında) bazı şeyler anlatırlar» Mec. 71b:11, *néçe / bir néçe* «nice, biraz», *tiriglik ile nâm u nişân bir néçe kündür* «hayat ile şan ve şöhret, (yalnız) bir kaç gün içindir» 'Ub. Ü 18a:11, *bir néçe vaḳt* «bir nice vakit» Mec. 100a:1 altta, *néçeme* «ne kadar çok».

e. *her* ile yapılan tamlamalar: *her* (< Fars.) «her, her bir»: *her birisi* «her biri», *her kişi* «her kişi, herkes», *her ḳaysı* «her biri», *her ḳaysı bir tarafḳa bardılar* «her biri, (ayrı) bir tarafa gittiler» Şeyb. Ber. 3:8, *her ḳaysıġa bir vilâyet bérdi* «(onların) her birine bir vilâyet verdi» Z 49b:5, *her néme* «her şey». Aşağıdaki tamlamalar, yalnızca, yardımcı cümlelerin bağlayıcıları olarak kullanılırlar: *her kim* «her kim», *her né* «her ne», *her néçe* «her ne kadar (çok)», *her néçük* «her nasıl, her ne çeşit», *her néçük kişi* «herkes; her hangi bir kişi», *her ḳaçan* «her ne zaman», *her ḳayan* «her nereye».

f. *hîç* (< Fars.) «hiç» ile yapılan tamlamalar: *hîç kim* «hiç kimse», *yañı ékende körmedi hîç kim ay tutulġanın* «yeni iken ayın

tutulduğunu hiç kimse görmedi» L Div. 5: sayfa kenarı, *hîç kimérse* «hiç kimse», *hîç kimérse kélmegey* «hiç kimse gelmeyecek» L Div. 9:4, *hîç kişi* «hiç kimse», *hîç ḳaysı* «hiç bir, hiç biri, hiç kimse», *hîç ḳaysı ḥâżır émes édi* «hiç kimse hazır değildi» B 30a:11, *hîç ḳaysımız* «hiç birimiz» Z 31b:13, *hîç ḳaysısı* «hiç biri» B 204a:12, *hîç néme* «hiç bir şey», *hîç néme déy almadım* «hiç bir şey diyemedim» Küll. S 748:27.

Bağlama Zamirleri

66. Bağlama zamiri olarak şunlar kullanılır: *kim* (=soru zamiri) ve *ki* (< Fars.) «kim, hangi, ki o»: *mülk, kim sulṭânı yoḳ, cismî durur, kim cânı yoḳ* «sultanı olmayan mülk, canı olmayan cisim gibidir» N Örn. VI, 1, *Sarây Melek Ḫanım, ki Ḳırân Sulṭânnıñ ḳızı érdi* «Saray Melek Hanım, Kıran Sultanın kızı idi» Z 48b:8, *bu sözler, ki dédingiz, çındur* «dediğiniz bu sözler doğrudur» SS 72:40.

Zarflar

67. Zarf teşkil etmenin husûsî ekleri yoktur. Esasen zarflar, az çok kalıplaşmış isim hal ekleri ile zamirlerden veya gerundiumlardan meydana gelmişlerdir. Bir çok Arapça ve Farsça kelime de zarf olarak kullanılır.

Zarfların başlıca fonksiyonu, fiilleri, sıfatları ve diğer zarfları vasıflandırmaktır. Yer, zaman veya hareket ifâde ederler.

a. Yer zarfları: *añgaça* «ona kadar», *anda* «orada», *anda oḳ* «aynı yerde», *andın* «oradan», *munda* «burada», *mundın* «buradan», *béri* «beri, bura», *béridin* «beriden», *narı béri* «öte beri; ora bura», *kérü* «geri, geriye» *naru / narı* (*Uyg. ınaru / ıngaru*) «ora, öte», *narıdın* «oradan, o taraftan», *naruraḳ* «daha öte», *içkeri* «içeri, içeriye», *ilgeri* «ileri, öne», *ilger(i)rek* «daha ileri, daha ön», *taşḳarı* «dışarı, dışarıya», *taşḳar(ı)raḳ* «daha dışarı», *yoḳarı / yoḳḳarı* «yukarı, yukarıya», *yoḳar(ı)raḳ* «daha yukarı», *ileydin* «önden», *kin / ḳéyin* «arka, geri, art», *kindin / ḳéyindin* «arkadan, geriden», *artınça / ardınça* «(onun) peşinden, ardınca», *kéyniçe* «(onun) peşinden, ardınca» *öte* «öte, ora», *ḳoyı* «alt, aşağı», *ḳoy(ı)raḳ* «daha

alt, daha aşağı», *ḳoyıdın* «aşağıdan», *utru, utrusıġa* «karşı, (onun) karşısına», *üstün* «üstün; yukarı».

b. Zaman zarfları: *basa* «hemen, sonra», *bıltur* (< *bir yıl turur*) «geçen yıl», *burna / burun* «önce», *evvelraḳ, burnaraḳ, burunraḳ* «daha önce», *émdi* «şimdi», *érte çaġda* «çok zaman önce», *érteñg* «sabahleyin», *ḳéçḳurun* «akşamleyin», *soñgra, soñgraraḳ* «sonra, daha sonra», *tañg érte* «yarın sabah», *tañgla* «yarın», *tün kün, tüne kün* «gece gündüz», *tünle* «geceleyin», *ḳayra, yana* «tekrar, yine».

c. Hal zarfları: *asru* (Moğ. *asuru*) «çok», *beġâyet* «çok», *besî* «çok», *bat* «acele, çabuk», *bîḥad* «sınırsız», *bile / birle* «ile, birlikte», *bilesi* «beraberindeki», *bisyâr* «çok», *bir yolı* «bir defa», *eyle* «öyle, o şekilde», *ġâlibâ* «gâlibâ, muhtemelen», *ġâyet* «çok», *ḥaḳḳan* «hakikaten, gerçekten», *ḥaylî* «çok», *iñgen* (Nevâyî'den önce) «çok», *ittifâḳ* «muhtemelen», *köp* «çok, fazla», *köpdin köp* «fevkalâde», *muḥkem* «fevkalâde», (*muḥkem savuḳ* «fevkalâde soğuk» B 45b:3), *revân* «hemen», *taḥḳîḳ* «gerçekten» Z 33b:18, *tamâmî* «tamâmen», *yaḳîn bil-* «kesin olarak bilmek», Z 33b:18, *yaman ḥasta* «çok hasta» Z 41b:7, *her ayna* «her halde», *barça/her taḳdîr bile* «her halde».

Son Çekim Edatları ve Ön Çekim Edatları

68. Son çekim edatları, kendisiyle bir kelime gurubunun teşkil edildiği kelimeden sonra gelen ayrı kelimelerdir. Son çekim edatları, hal ekleri ile ifâde edilemeyen mânâların ifâdesine yararlar.

Çağatayca'daki son çekim edatları, isim veya fiil cinsinden (eksiz isimler, kalıplaşmış hal ekli şekiller, kalıplaşmış gerundiumlu şekiller) kelimelerdir. Bir kaç son çekim edatı, zarf olarak da mevcuttur. Bazı son çekim edatları ise, hal ve iyelik ekleri alabilirler.

69. Son çekim edatları, düzenli olarak, yalın (veya belirsizlik hali), datif veya ablatif halleriyle kullanılır.

a. İsimlerin yalın haliyle veya daha çok zamirlerin genitifiyle kullanılan son çekim edatları şunlardır:

ara «iç, içeri, -da / -de, içinde, arasında»: *Mışr ara* «Mısır'da» 47b:15, *mekteb-i 'ışḳ ara mén télberedim* «ben, aşk mektebinde de-

lirdim» FK 43b:8, *'âlem ü âdem ara* «dünyada ve insanlar arasında» 'Ub. T 22b:14, *téñiz ara tökülüp* «denizin içine dökülüp» SS 161:76, *deyr ara kir-* «meyhâneye girmek» FK 26b:12, *tefâvüt 'âlim ü câhil ara* «âlim ve câhil arasındaki fark» N Nur. 21a:2, *az vaḳt ara* «az vakit içinde» İsk. 206a:15, *bu furṣat ara* «bu fırsatta, bu zaman içinde» İsk. 206a:18.

bigi, bigin (kibi kelimesi ile aynı; arkaik, daha ziyâde Nevâyî' den önceki mülliflerde) «gibi, kadar» : *zülfi şâmıda yanar sén şem' bigi* «(onun) zülfünün gecesinde bir mum gibi yanıyorsun» Şeyb. Div. 12b:8, *sén bigin* «senin gibi» G Div. 98b:5, *siz bigin dânâ* «sizin gibi bilgili» LN 146a:5.

bile, birle, bilen, birlen «ile, birlikte, vâsıtasıyla» : *mén bile* «benimle» H 55b:13, *méniñg bilen bile édiler* «(onlar), benimle birlikte idiler» B 11a:4, *pîrehenin boyadılar ḳan bilen* «(onlar), (onun) gömleğini kan ile boyadılar» H 170a:13, *'ayş bile kün kéçürür érdi* «gününü eğlence ile geçirir idi» Z 29b:9, *mén kéme bile oḳ kéldim* «ben, tam gemi ile geldim» B İlm. 470:13, *Hind yolı bile müteveccih boldı* «Hint yolu ile gitti» B 13b:4, *Seyḥûn deryâsı bu vilâyetniñg içi bile ötüp ġarb sarı aḳar* «Seyhun nehri, bu şehrin içinden geçip batıya doğru akar» B 2a:2, *'İbrî tili birle* «İbrânîce ile» H 37a:12, *bu ṭarîḳ bilen* «bu yol ile» Z 49b:12, *uşbu sebeb birle inanman añga* «işte bu sebeple ona inanmam» H 69b:17, *ol üç ḳısm bile münḳasim bolur* «o, üç kısma ayrılır» Mahb. 110:9, *özüm bile dédim* «kendime dedim» Beng. 330b:4, *bir nefes özüñg bile meşġûl bol* «bir an kendin ile meşgul ol» Mahz. 137b:7, *bezl ü 'aṭâ bile meşhûr* «cömertlik ve ihsan(ı) ile tanınmış» SS 126:5, *özge ḳavller bile* «başka sözler ile» N Quatr. 40:9, *uşal müjde bilen şâdmân boldı* «bu müjde ile kutlu oldu» H 40a:7, *tün kün bile* «gece ve gündüz» Sek. Div. 3a:8, *barça molcar bilen boldı cem'* «hepsi, buluşma yerinde bir araya geldiler» H 40a:11.

çaġlıġ / ḳ (*çaġ* «ölçü») «gibi»: *Ferġâna vilâyetide Oş çaġlıġ ḳaşaba yoḳtur* «Fergana vilayetinde Oş gibi kasaba yoktur» B 3a:11, *ölüm çaġlıġ uyat* «ölüm gibi utanç; öldürücü utanma duygusu» FK 24b:10.

dék/g (Nevâyî'den önce umûmiyetle *tég,* nâdiren tégin) «gibi, kadar»: *ḳuyaş dék yüzi* «(onun) güneş gibi yüzü» H 31b:6, *sözi hem*

ḫulḳı dék édi «sözü, yaradılışı gibi idi» B İlm. 204:17, *oḳ tég boyumuz égildi ya tég* «ok gibi boyumuz, yay gibi eğildi» L Div. 148:5, *oḳ tégin ḳâmetimiz* «ok gibi boyumuz» L Div. Ü 435a:14, *siz dék perîzâd* «sizin gibi periden doğma» LN 246b:3, *sén u méniñg déklerge* «senin ve benim gibilere» N Div. 32a:10.

ésre (Eski Türk. *asra;* nâdiren) «alt, aşağı» : *kés başımnı, gûy tég ḫaylıñg adaḳı ésre sal* «kes başımı, top gibi atının ayağı altına at» L Div. 103:3.

içre «iç, içinde, altında» : *'âlem içre* «dünyada» SS 126:5, *şâhlar içre Cûna atı anıñg* «Şahlar arasında onun adı, Cuna'dır» SS 126:5, *altı ay içre altı taḫt aldım* «altı ay içinde, altı taht zabtettim» BŞ I 477:15.

ile, ilen «ile, vâsıtasıyla» : *köz ile öltür méni* «göz(lerin) ile öldür beni» L Div. 62:2.

kibi (Eski Türk. *kip* «örnek, kalıp») «gibi, kadar» : *altun kibi çihre boldı sarıġ ol sîm bigin saḳaḳıñgızdın* «(benim) çehrem, (senin) gümüş renkli şakağından, altın gibi sapsarı oldu» L Div. 148:9-10, *mén kibi* «benim gibi» 'Ub. Ü 53a:2, *siz kibi* «sizin gibi» L Div. 134:9, *séniñg kibi* «senin gibi» 'Ub. T 27a:4.

méñgizlig (*méñgiz* «yüz rengi») «gibi, kadar» : *dür méñgizlig tişleriñg* «(senin) inci gibi dişlerin» Sek. A 165:6.

miṣillig (Ar. *miṣl* «eş») «gibi, kadar» : *soñgınça sâye miṣillig bu ḫâksâr barur* «(onun) ardınca gölge gibi bu (ben) zavallı gider(im)» FK 49a:7.

sarı, sarıġa «doğru, yönünde, karşı», *sarıdın* «yönünden»: *Mıṣr sarı barça ḳoyalıñg ḳadem* «Mısır'a doğru gidelim» H 55a:12, *ittiler alarnı çü zindân sarı, ḫalḳ hücûm eyledi ol yan sarı* «(onlar), onları zindana doğru itince, halk o tarafa doğru hücum etti» H 31a:17, *ḳarıġa 'izzet yolındın oñg ḳol sarı, yigitke sol ḳol sarı, yurt bérdiler* «yaşlıya yücelik yolundan sağ tarafa doğru, gence ise sol tarafa doğru yurt verdiler» OY 314b:11, *kéterem bir sarı* «bir tarafa doğru gidiyorum» 'Ub. T 22b:9, *her biri bir sarı ḳaçtılar* «her biri, bir tarafa kaçtılar» Z 37b:3, *bu sarı* «bu tarafa» Z 27a:17, *her sarı* «her taraf, her yer» H 49a:7, *bilmedi kim, ḳaysı sarı barmaḳ kérek* «ne tarafa gitmek gerektiğini bilmedi» Z 47b:10, *ḳoyı*

sarı «aşağı doğru» Z 55b:14, *yoḳarı sarı* «yukarı doğru» Z 23a:19, *biziñg sarı kélgil* «bize doğru gel» Z 50a:17, *feṯḥ ü nuṣret siziñg sarıdur* «fetih ve zafer, sizden taraftadır» B 118b:10, *Ḥażret-i Ṣâḥib-Ḳırân sarı köp meylleri bar érdi* «(onun) Hazret-i Sahipkırana (Timur'a) doğru kuvvetli meyli vardı» Z 33b:9, *Ḥüseyn Bég ḳalın çérig yıġışturup Ḥażret-i Ṣaḥib-Ḳırân sarı müteveccih boldı* «Hüseyin Bey büyük bir ordu toplayıp Hazret-i sahipkırana (Timur'a) doğru yürüdü» Z 33b:8, *ġarb sarıġa* «batıya doğru» B 4a:2, *bu sarıdın* «bu taraftan» B İlm. 206:9.

Çağatayca'da, *-ġan / -gen* partisibi ile kullanılan *sayı, sayın, sayu* (Eski Türk. *sayu* «hep, her»): *vefâ kérek añga ḳılġan sayı cefâ maḥbûb* «cefâ eden sevgili vefâlı olmalıdır» FK 17b:2, *séni körgen sayın Allâh dér mén* «seni her görüşümde 'Allah' derim» L Div. 135:4. *-ġan / -gen*'siz (nâdir): *her tügi sayu bir ḳara ḳayġu* «(onun) her saçı için bir kara kaygı» SS 67:26.

sıñgarı (Eski Türk, *sıñar* «her bir») «gibi» (nâdiren; krş. Özb. *siñeri* «gibi»): *ḳaş u közüñg ḳara belâ sıñgarı* «kaşların ve gözlerin kara belâ gibiler» G Örn. XLIX, 3.

tapa (*tap-* «bulmak», nâdiren) «doğru, -a / -e kadar»: *kim ki ḫandeḳ tapa ḳıldı ġavġâ, ot bile tüşti revân ḫandeḳ ara* «hendeğe doğru hücum edenler, ateş yüzünden hendeğe düştüler» Şeyb. Vámb. 110:31.

üçün «için, çünkü»: *ḳara künler üçündür aḳ yarmaḳ* «ak akçe, kara gün içindir» L Div. 93: sayfa kenarı, *Aḳ Boġa Baḫâdurnı Ḥâcî Békke kömek üçün yiberdi* «(o), Ak Boğa Bahadır'ı Hacı Bey'e yardım için gönderdi» Z 45b:13, *bir Téngri üçün* «Allah aşkına» Sek. Örn. XVI. 5.

üze, üzre «üst, üste, yukarı»: *yüz üze zülfüñg érür genc üstide yatḳan yılan* «yüzünün üzerindeki zülfün, hazine üzerinde yatan yılandır» Sek. A 165:8, L Div. 145:1, *taḫt üze çıḳtı* «tahta çıktı» H 40a:16, *zevraḳ eyler érdi su üzre ḫırâm* «kayık, su üzerinde geziniyordu» SS 161:59.

yañglıġ (Uyg. *yañ* «hal, tavır») «gibi, kadar»: *rûşen yüzüñg yañglıġ* «aydınlık yüzün gibi» Sek. Örn. XVII, 1, *bu yañglıġ* «böyle, bu şekilde» FK 67b:3, *ol yañglıġ ki* «o kadar (çok) ki» FK 8b:6, *né yañglıġ* «nasıl?» SS 9:31.

Hasan Bey
TABRIZ

yosunluḳ (Moğ. *yosun* «âdet, tarz») «gibi, kadar» : *uşbu yosunluḳ* «tam böyle, işte bu şekilde» B 83a:2, *ta'rîf ḳılġan yosunluḳ* «işâret edildiği gibi» B 53b:8.

b. Datif ile kullanılan son çekim edatları:

baḳa (*baḳ-* «bakmak»'tan) «göre» : *anıñg ḳıymeti hem mertebesi nisbetiġa baḳa intişâr u iştihâr tapar* «onun (=kelimenin) kıymeti de mertebesinin nisbetine göre yaygınlık ve şöhret kazanır» N Quatr. 2:9. Belirsiz (yalın) hal ile kullanıldığında, *baḳa,* «doğru» mânâsına gelir: *su yoḳarı baḳa köçti* «su yukarıya doğru gitti» B 33a.

dégin, dégingçe, dégüngçe, tégi (Eski Türk. *tegi, teg-* «değmek, dokunmak»'tan) «kadar, tâ ki, değin» : *Tûrânnı Tibetke dégüngçe alıp* «Turan'ı Tibet'e kadar alıp» N Quatr. 56:14, *tañġa dégin* «tan vaktine kadar» G Div. 99a:13, *tañġa tégi* «tan vaktine kadar» Sek. Div. 3b:10, *ibtidâsıdın intihâsıġa dégingçe bitildi* «başından sonuna kadar yazıldı» Küll. S 16b:8.

dégrü, tégrü, tégüre (tégür- «değirmek»'ten) «kadar, tâ ki, değin» : *ḳaşları yasın ḳulaḳḳa tégüre tartar közi* «(onun) gözü, kaşlarının yayını kulağa kadar çeker» L Div. 68:5, *tañġa dégrü* «tan vaktine kadar» 'Ub. T 34b:1 altta, B Sam. 14:14, *ḳıyâmet bezmiġa tégrü* «kıyâmet toplantısına kadar» FK 75b:3.

köre (kör- «görmek»'ten) «göre» : *anıñg ḳıymeti cevherine köre ẓâhir bolur* «onun değeri, özüne göre ortaya çıkar» N Quatr. 2:7.

ḳarşu (Oğuzca'dan) «karşı» : *miḥrâbġa ḳarşu* «mihrâba karşı» L Div. 95:1.

utru (krş. Uyg. *utr-un-* «karşı koymak») «karşı, karşı karşıya, aykırı» : *közgü kéle almay cemâlıġa utru* «ayna, (onun) yüzüyle karşı karşıya gelemez» SS 39:19, *Behrâmġa utru çıḳtı* «(o), Behrâm'a karşı geldi» N Quatr. 101:3. Bu son çekim edatı, isimleştirilebilir: *bolmasa közgü, né sûd utrusı* «ayna olmasa, karşısındakine ne fayda; karşıdakini kim yansıtacaktır?» B Ris. 117:19.

c. Ablatifle kullanılan son çekim edatları:

adın (arkaizm, nâdiren) «başka, ayrı» : *ḫayâlıñgdın adın köñglümde yoḳtur* «gönlümde, (senin) hayâlinden başka (bir şey) yoktur» LN 150b:2.

béri «beri» : *ḳadîmdin béri* «eskiden beri» Z 10a:4.

burna, burun, burunraḳ (*burun* «burun»'dan) «önce» : *rezm işidin burna* «savaş meselesinden önce» Şeyb. Vámb. 154:7, *barıdın burun* «hepsinden önce» N Quatr. 41:7, *tañgdın burunraḳ* «tan vaktinden daha önce» 344a:7.

kéyin (Uyg. *kid* «son») «sonra» : *néçe kündin kéyin* «nice günden sonra» B İlm. 275:6, *andın kéyin* «ondan sonra» H 61b:12.

narı «öte» : *ḥaddın narı* «hatten öte, sınırsız», *mundın narı* «bundan öte, bundan sonra» SS 207:48, *bu sözniñg tenevvü'i ta'aḳḳuldın narı* «bu sözün çeşitleri, düşüncenin ötesindedir» N Quatr. 2:19, *sudın narı öttiler* «sudan öteye geçtiler» Z 22a:6.

ögün (krş. Eski Türk. *öñi, öñin* «başka; ayrı») «fakat, dışında, ayrıca» : *mülkniiñg mâliki yoḳ séndin ögün* «mülkün senden başka sahibi yok» Şeyb. Vámb. 130:2.

öñg (Eski Türk. *öñ* «ön; önde») «önce» : *barçadın öñg ḳılmış érdi Muṣṭafânıñg rûḥını* «hepsinden önce Mustafâ'nın ruhunu yaratmıştı» Şeyb. Bahr. 5a:6.

öte (öt- «geçmek»'ten) «öte, art»: *totḳavuldın öte* «karakoldan öte» B 107b:6.

özge (şiirde, vezin gereği, bazen öze) «başka, ayrı»: *Ḫudâydın özge üçün* «Allah'tan başka (şeyler) için» TŞ I 296a:14, *tündin öze pertev (ü) envâr yoḳ* «gece (karanlığı) dışında, aydınlık (ve) ışık yok» Ahm. 322b:3.

ḳıraḳ, ḳırıḳ (aslî mânâsı: «kıyı») «dış, dışarı» : *çıḳıp sudın ḳıraḳ* «sudan dışarı çıkıp» GN 98b:4.

ḳoyı (Eski Türk. *ḳodı*) «alt, aşağı» : *bélidin ḳoyı inçke édi* «belinden aşağısı ince idi» B İlm. 204:9.

soñg, soñgra «sonra» : *émdidin soñg* «şimdiden sonra» Şeyb. Div. 9b:5, *üç kündin soñgra* «üç günden sonra» Küll. R 63a:26, *Fergânada Endicândın soñgra mundın uluġraḳ ḳaṣaba yoḳtur* «Fergana'da, Endican'dan sonra, bundan daha büyük kasaba yoktur» B 4b:9.

taşḳarı «dışarı» : *Şâhruḫiyedin taşḳarı* «Şahrûhiye'den dışarı» B 31b:13.

70. Sahte son çekim edatları.

Sahte son çekim adatları, normal son çekim edatları yerine kullanılan kelimelerdir. Eğer mânâları böyle bir görev için uygun ise, isim veya isimleştirilmiş kelime görevi taşıyabilirler. Onların ilk kelime (kendilerinden önce gelen kelime) ile teşkil ettikleri binâ, yapıca bir iyelik gurubudur (krş. İngilizcede *before* yerine *in front of*). İlk kelime, yalın halde (belirsizlik halinde) veya daha az olarak, genitif halinde bulunur ve iyelikli sahte son çekim edatları ise, umûmiyetle lokatif veya daha az olarak datif, ablatif veya eşitlik hallerinde bulunurlar.

En çok kullanılan sahte son çekim edatları şunlardır:

al-, all-, anl- (krş. *alın* «alın») «ön, önce, huzur(-a/-da / -dan)» : *her né kélür allıġa, maḳbûl érür* «(onun) önüne her ne gelirse, makbûldür (onca makbûl karşılanır)» H 80a:6, *bir bir aytıñg, dôstlar, derdimni dildâr alıda* «dostlar, sevgilinin huzurunda, derdimi bir bir söyleyin» 'Ub. Ü 9b; T 24a, *kéldiler taḫtınıñg alıda zûd* «hemen tahtın önüne geldiler» H 77b:1, *bolmasa alımda gülruḫ sâḳî, aḥvâlim ḫarâb* «karşımda gül yanaklı sâkî olmasa, halim harap(tır)» GS Nur. 2b:10, *'ışḳ bu cân mülkide sulṭân érür; şâh u gedâ allıda yeksân érür* «aşk, bu can ülkesinin sultanıdır; (onun) katında, şah ve gedâ birdir» H 46b:5, *şûm raḳîbiñg anlıda âh ur-* «uğursuz rakibin önünde âh etmek» G Div. 101b:3, Örn. VII, 3.

ara (bak. 69a bölümü) «ara, iç orta» : *Semerḳand bile Keş arasıda bir taġ tüşüptür* «Semerkant ile Keş arasında bir dağ vardır» B 49a:4, *yaman bile yaḫşı arasıda köp farḳdur* «iyi ile kötü arasında çok fark vardır» Mahb. 193:1, *barça mehveşler arasında érür ṣâḥib-ḳırân* «(Timur), bütün ay yüzlüler arasında (bir) sahipkırandır» Bayk. Div. 109:1, *çıḳtı ḫalâyıḳ arasındın ḫurûş* «halkın arasından (bir) feryat çıktı» H 40b:5.

eşnâ (Ar. «orta, ara») «süre, müddet» : *sözniñg eşnâsıda su'âl étti* «konuşma sırasında (bir) soru sordu» SS 127:28.

ast- (×*as* «alt», krş. Eski Türk. *as-ra* «aşağı») «alt» : *at ayaġınıñg astıda* «at ayağının altında» B 30b:7, *ġam yüki astıda ḳaddim boldı ḫam* «gam yükü altında boyum eğrildi» FK 40b:12, *Seyḥûn deryâsı ḳorġanınıñg astındın aḳar* «Seyhun nehri, (onun) kalesinin altından akar» B 4b:12.

bâb (Ar. «bölüm») «dâir, hakkında»: *bir meclisde ḳarılıġnıñ meşaḳḳatleri bâbıda söz etedür érdi* «bir toplulukta yaşlılığın güçlükleri hakkında söz geçiyordu» Küll. S 749a:18, *anıñ nisbeti bâbıda iḫtilâf köptür* «onun nisbeti husûsunda uyuşmazlık çoktur» N Quatr. 40:5, *barça fünûn bâbıda ṣâḥib-kemâl* «(Zelihâ), bütün fenlerde kemâl sahibi (idi)» H 16b:15.

baş («baş») «karşı; -a / -e, -da / -de» : *birbiri bilen 'ahd ḳıldılar, kim Melik Ḥüseynniñ başıġa barġaylar* «Melik Hüseyin'e karşı hareket etmek için birbirleriyle anlaştılar» Z 10a:14-15, *dîvân başıda* «dîvanda» B 26a:9.

cenb (Ar. «taraf, yön») «yanında, ayrıca, nisbeten» : *bînîyâzlıġı cenbide çarḫ-ı nigûn bir gedâ-yı niyâzmend* «(Allah'ın) (hiç bir şeye) muhtaç olmaması yanında, ters dönmüş olan felek, yalvaran bir dilencidir» Mahb. 2:12.

cânib (Ar. «taraf, yön») «taraf, yön» : *Ḫorâsân cânibiġa müteveccih bolduḳ* «Horasan tarafına yöneldik» B 184b:3.

cihet (Ar. «taraf, yön; sebep») «yüzünden, sebeple» : *Moġul ve Özbek cihetidin bu târîḫde bozuluptur* «(Fergana vilayeti), bu tarihlerde, Moğollar ve Özbekler yüzünden bozulmuştu» B 1b:7, *bedmizâclıḳları cihetidin Ḫorâsânda tur'almay Irâḳġa bardı* «(o), kötü huyları yüzünden Horasan'da duramayıp Irak'a gitti» Mec. 53a:6.

ḥaḳḳ (Ar. «gerçek; doğru») «hak, husûs, için, dâir» : *andaḳ luṭf u merḥamet anıñ ḥaḳḳıda ḳıldı* «onun hakkında öyle (çok) lutuf ve merhamet kıldı» Z 51a:5 altta.

ḫidmet (Ar. «hizmet») «kat, huzur» : *ol müsâfirni ḫidmetimġa yétkürgil* «o misafiri huzuruma ulaştır» SS 46:44.

iç («içeri, iç taraf») «iç, içeri»: *sunıñ içige* «suyun içine» B 333a:1, *kölniñ içide* «gölün içinde» B 332:13.

iley- («ön kısım») «önde, başta»: *südrep taḫt ileyige ḳeltürdiler* «sürükleyerek tahtın önüne getirdiler» Mec. 102a:12, *köründi ileyleride téñiz* «önlerinde deniz göründü» SS 139:380, *çâresâzlıġı ileyide dehr-i bûḳalemûn bir bîçâre-i 'aczpeyvend* «(Allah'ın) yardım ediciliğinin karşısında, (bu) bukalemun(a benzeyen) dünya, acz içindeki bir zavallı(dır)» Mahb. 2:12.

kéyin, kin (krş. 69c bölümü) «art, arka, sonra» : *ba'zı yigitlerni Sulṭân Mes'ûd Mîrzâ kinige yiberdi* «(o), bazı yiğitleri Sultan Mesut Mirza'nın ardından gönderdi» B 33b:11, *perde kinige kirip* «perdenin arkasına girip» N Quatr. 60:7, *bu yarmaḳnı méniñg kéynimde yiberseñgiz, asru ḫûb bolġusı turur* «(eğer siz), bu parayı benim ardımdan gönderseniz, çok iyi olacak» Z 31a:5, *ṭurfaraḳ bu kim anıñg kéyniçe oḳ cân u köñglüm ḳuşı pervâz eylep* «daha şaşırtıcı olanı bu(dur) ki, can ve gönül kuşum onun ardınca uçmuş» FK 21a:11, *islâm çérigi alarnıñg kinleridin sürüp köp kişi tüşürüp öldürdi* «islam askeri, onların peşlerine takılarak pek çok kişiyi düşürüp öldürdü» Z 212a:2 altta.

mülâḥaẓa (Ar. «fikir, görüş») «nisbetinde» : *vücûdı mulâḥaẓasıda âferîniş nâmevcûd* «(Allah'ın) varlığı nisbetinde yaratılmış yoktur» Mahb. 2:14.

muḳâbele (Ar. «karşı taraf») «karşı, karşı karşıya, karşılık» : *çérig Belḫ muḳâbeleside yétip* «ordu, Belh karşısına ulaştı» Z 21a:2 altta, *iştiġâlleri muḳâbeleside nef' taparlar* «(onlar), uğraşmaları karşılığında fayda bulurlar» Küll. R 55b:11. Bu kelime datif ile de kullanılabilir: *Sulṭân Mes'ûd Mîrzâ hem çérig yiġıp Tirmiḏḳa muḳâbelede kélip oturdı* «Sultan Mesut Mirza da asker toplayıp Tirmiz' in karşısına gelip oturdu» B 33a:2.

orun («yer») «yerine, karşılık»: *eşk ol otḳadur su ornıġa yaġ* «göz yaşları, o ateş (aşk) için su yerine yağdır» SS 65:7, *her bir sökünçüñg ornıda yüz miñg du'â bolsun sañga* «(senin) her bir küfrüne karşılık, sana yüz bin dua olsun» Ata'î 267, No. 10, 2.

ḳarşu (krş. 69b bölümü) «karşı, karşı karşıya»: *yâr ḳarşusıda olturuban bâde içeli* «yar karşısında oturup şarap içelim» Sek. Div. 32b:7.

ḳaṣd (Ar. «kasıt, gâye») «karşı»: *Efrâsiyâb yana Tûrândın Îrân ḳaṣdıġa sipâh tartıp yürüdi* «Efrasyap, yine Turandan İran'a karşı ordu sevk edip yürüdü» N Quatr. 50:11-12, *bildi, kim anıñg ḳaṣdıda tururlar* «onun karşısında olduklarını anladı» Z 8b:5.

ḳaş («kaş») Kaşg. daha çok: «sınır») «yanına, yanında; ile, yan, önce»: *Kaşġarġa ḫan ḳaşıġa bardı* «Kaşgar'a, padişahın yanına gitti» B 11a: 12, *meniñg ḳaşımda* «benim yanımda, benimle» B 15b:2, *müdâm şavma'ada mey içer sén, éy zâhid; hemîşe él ḳaşıda pârsâlıġ*

eyler sén «ey zahit, ibâdethânede (gizlice) dâimâ şarap içersin, halkın yanında da hep sofuluk taslarsın» 'Ub. Ü 39a:1-2 altta, *Ḥüseyn Bég ḳaşıdın ḳélip édiler* «Hüseyin Bey'in yanından gelmiş idiler» Z 34b:1.

ḳat («kat, tabaka, taraf») «yanına, yanında; ile, yan»: *bardılar ata ḳatıġa şâdmân* «sevinç içinde baba yanına gittiler» H 54a:6, *ḥażret-i Yûsuf ḳatıda tüştiler* «hazreti Yusuf'un yanına düştüler (indiler)» H 36a:2, *kéltürür érdi añga vaḥy u delîl Téñgri ta'âlâ ḳatıdın Cebra'îl* «Cebrâil, ona, Allah'tan vahiy ve delil getirir idi» H 4b:7.

ḳıraḳ/ġ (krş. 69c bölümü) «yanında, yanı başında, yakınında»: *oynar édi ḳoy ḳıraġında özi* «kendisi (Yusuf), koyunun yanı başında oynar idi» H 68b:10.

ḳoyı (krş. 69c bölümü) «aşağı» : *uluġ tağnıñ ḳoyısıda vâḳi' boluptur* «(köy), ulu dağın aşağısında yer alıyordu» B İlm. 118:14.

rûberû(y) (Fars. «yüz yüze») «karşılıklı, karşı» : *Uşdın atlanıp yarım kéçe Çil-Duḫterân rûberûyıġa kéldük* «ata binerek Uş'tan çıktık, gece yarısı Çil-Duhterân'ın karşısına geldik» B 104b:4, *Sulṭân 'Alî Mîrzânıñ rûberûsıġa çérig tartıp çıktılar* «Sultan Ali Mirzâ'nın karşısına ordu sevkederek çıktılar» B 38b:12.

soñ (krş. 69c bölümü) «arka» : *Aḥmed Yûsuf méniñ soñumça édi* «Ahmet Yusuf, benim ardımda idi» B 198b:11.

tapuġ («hizmet», krş. *ḫidmet*) «huzur(-a/-da), ile» : *ḫôştab'lar tapuġıda maḳbûl bolġay* «(bu şiir), güzel yaradılışlılar katında kabul görecek» OY 314b:6.

taş («dış taraf, dış») «dış taraf» : *şehr taşıda bar édi bir deyr* «şehir dışında bir kilise var idi» SS 102:108.

tégre (krş. Kaşg. *tegirme* «değirmi, yuvarlak») «civâr, etraf» : *tégreñgde* «(senin) çevrende» FK 60b:12, *ḳuyaş tégreside néçük kim nücûm* «güneşin etrafındaki yıldızlar gibi» İsk. 209b:12.

toġrı («doğru», krş. Uyg. *'toġur-* «geçmek, aşmak») «karşıya, karşı taraf» : *Yâm toġrısıda tüştük* «Yam'ın karşısında durduk» B 39b:10, *tañglası Ḫocend suyını Ḫâṣlar toġrısıdın muz üstidin öttük* «ertesi gün, Hocent suyunu Haslar tarafından buz üzerinden geçtik» B 98a:10, *Haştyak toġrısı bile müteveccih bolduḳ* «Haştyak'a doğru yöneldik» B 98a:4.

uruş («savaş») «karşı» : *Ḥażret-i Ṣâḥib-Ḳırân ḳalın çérig yıġıştırup Ḥüseyn Béġ uruşıġa atlandı* «Hazret-i sahipkıran (Timur), büyük ordu toplayıp Hüseyin Bey'e karşı at bindi» Z 33a:5.

utru (krş. 69b bölümü) «karşı» : *çün kün çıḳsa, alarnıñ utrusıda çıḳar ve alarnıñ közleri kün sarı bolur ve biziñ sarı baḳa almaġaylar ve utrularıda bolġan kişini köre almaġaylar* «güneş çıktığı zaman, onların karşısından çıkar ve onların gözleri güneşe doğru olur ve (bu yüzden) bize doğru bakamayacaklar ve karşılarında olan kişiyi göremeyecekler» Z 7b:14-16.

üst, üstün («yukarı taraf») «karşı; üzerine, yukarı, çok, aşırı» : *Buḫâr üstige ılġadılar* «Buhâra üzerine baskın yaptılar» B 39a:2, *töşek üstide olturur édim* «döşek üzerinde oturur idim» B 34a:6, *ḳorġanı bülend cer üstide vâḳi' boluptur* «(onun) kalesi, büyük (bir) yar üzerinde bulunmaktadır» B 4b:12, *taşladı özini téve üstidin* «devenin üzerinden atladı» H 77a:17, Ḥişâr *üstidin ḳopup Ḳunduz sarı yüzlendi* «Hisar üzerinden kalkıp (kuşatmayı kaldırıp) Kunduz'a yöneldi» B 35b:12, *Gül-i miskîn yana ot üstüninde* «zavallı Gül, yine ateş üzerinde (yanıyor)» GN 62b:1.

yan («yan, taraf») «yan, yakın, hemen» : *âteşgede yanında* «ateşe topanların ibâdethâneleri yanında» N Quatr. 94:7.

71. Ön çekim edatları.

Farsça bazı ön çekim edatları ve sahte ön çekim edatları, Çağatayca'da da kullanılmıştır. En umûmî olanları şunlardır :

cüz' «başka, ayrı, dışında» : *'ömrüñgde ḳazġanmadıñ cüz' günâh* «(sen), ömründe günahtan başka (bir şey) kazanmadım» İsk. 211a:6, *né kélgey bendedin cüz' nâle vü âh* «(bir) köleden âh ve feryâttan başka ne gelir, ne çıkar?)» TN 274a:4.

çû, çûn (bilhassa, *çü / çün*) «gibi, kadar; iken» : *Yûsuf-ı ṣıddîḳ 'aleyhi's-selâm kirdi ḥarem içre çün mâh-ı tamâm* «Yusuf aleyhisselâm bir dolunay gibi hareme girdi» H 22b:14, *seḫâvet bâbıda çün Ḥâtem-i Ṭay* «cömertlik hususunda Hâtem-i Tay gibi» LN 145b:5.

ġayr-i «yanında, ayrı, dışında» : *eylemes ġayr-i semâ yâr-ı sitemkârı anıñ* «onun zâlim sevgilisi, cefâdan başka (bir şey) etmez»

'Ub. Ü 29b:6, *ġayr-i ölmek yoḳ érdi tedbîrî* «ölmekten başka bir tedbir yok idi» SS 116:178.

miṣl-i «kadar, gibi, başlıca» : *kefiñg miṣl-i seḥâb* «avcun, bulut gibi (yani, cömert)» FK 212b:13, *Kûhtan tağınıñg cenûb ṭarafıdağı vilâyât, miṣl-i Tirmiḏ ve Çağaniyân, Hindûkuş tağıġaça Sulṭân Maḥmûd Mirzânıñg taṣarrufıda édi* «Kûhtan dağının güney tarafındaki Tirmiz ve Çağaniyan gibi vilâyetler, Hindikuş dağına kadar Sultan Mahmut Mirzâ'nın tasarrufunda idi» B 26b:10-11.

tâ «kadar, zamana kadar» : *luṭfuñgnı köñgülge tâ ḳıyâmet yétkür* «(sen), kıyâmete kadar lutfunu gönüle ulaştır» 'Ub. Ü 71b:6.

ṭaraf-i «karşı» : *bu kéngeş birle yiberdi ol ḫan leşkerni ṭaraf-i Türkistân* «bu plan ile o han, askeri, Türkistan tarafına gönderdi» Şeyb. Vámb. 64:112.

Fiil Çekimi

72. Çağatayca'daki fiil işletmesi veya fiil çekimi, olumlu veya olumsuz fiil tabanlarının teklik veya çokluk şahıs, şekil, zaman, partisip ve gerundium gibi değişik çekimlerinden oluşur.

Olumsuz gövde, *-ma / -me* olumsuzluk ekinin doğrudan doğruya olumlu kök veya gövdeye getirilmesiyle teşkil edilir.

Şahıs ekleri vasıtasıyla gramatik şahıs ifâde eden fiil şekilleri, çekimsiz şekillerin aksine, çekimli şekiller (çekimli fiil) olarak adlandırılır. Çekimli şekiller, şekil ve zaman ifâdelerinin hepsini, çekimsiz şekiller ise, partisipleri ve gerundiumları kapsar.

Çekimli fiiller, (a) ya doğrudan doğruya (olumlu-olumsuz) fiil tabanlarından veya onlara bir şekil ve zaman işâreti getirerek, (b) partisiplerden, (c) gerundiumlardan teşkil edilebilir.

Partisipler

73. İsim husûsiyetleri taşıyan fiil şekillerine partisip denir. Bunlar, isimler gibi, çokluk, iyelik ve hal ekleri ile son çekim edatlarını alabilirler; fâil, nesne, sıfat, zarf niteleyicisi ve bir cümlede fiilin isim unsuru olarak kullanılabilirler. Diğer taraftan, bunlar,

zamanı belirlemede, fâil, nesne veya zarf niteleyicisi elde etmede, olumlu ve olumsuz şekilleriyle fiillerin yerini alırlar.

74. *-ġan / -gen,* (sedâsız konsonantlardan sonra daha çok *-ḳan / -ken*) Partisibi: *ḳarı-ġan* «ihtiyarlayan», *oḳu-ġan* «okuyan», *ḳaç-ḳan* «kaçan», *al-ġan* «alan», *yaşun-ġan* «gizlenen», *tap-ḳan* «bulan», *yat-ḳan* «yatan», *biti-gen* «yazan», *kél-gen* «gelen», *kör-gen* «gören», *sév-gen* «seven», *iç-ken* «içen»,, *tök-ken* «döken», *öp-ken* «öpen», *éşit-ken* «işiden».

Bu partisibin kullanılışları şunlardır:

a. Hareket ismi: *tur-ġan* «durma hareketi; durmak», *yürü-gen* «yürüme hareketi; yürümek» : *Zelîḫâ Yûsufnı ündegeni* «Zelihâ'nın Yusuf'u çağırması» H 22b:11, *'andaḳ şi'r aytḳandın aytmaġan yaḫşıraḳ* «öyle şiir söylemekten (ise), söylememek daha iyidir» B 26a:7, *éşikiñg itidin ayrılġanımnı tut ma'zûr* «(senin) eşiğinin itinden ayrılışımı bağışla» L Div. 10:4, *tañg atḳanda* «tan atışında; şafak söküşünde» B 327b:13, *Baysungur Mîrzâ pâdşâh bolġanda on sékkiz yaşar érdi* «Baysungur Mirzâ padişah oluşunda onsekiz yaşında idi» B 30a:13, *dilber ölgenimdin şâdmândur* «dilber, ölmemden sevinç duymaktadır» L Div. 85:4, *köñglüm tilegençe* «gönlümün dilemesine göre» BŞ I 473:17, *éligimdin kélgençe* «elimden geldiğince» B 200b:5, *evvel aytḳança ayta alġum yoḳ* «ilk söylediğim gibi söyleyemem» SS 42:36; son çekim edatları ile: *Buḫârġa yavuḳ yétken bile* «Buhâra'ya yaklaşmak ile» B 37b:6, *körgen sayı ḫaṭṭımnı méni yâd eyle* «mektubumu gördükçe beni hatırla» BŞ II 313:6, *séni sévgen üçün* «seni sevme(si) yüzünden» L Div. 44: sayfa kenarı, *alar yétkendin burun* «onlar ulaşmadan önce» Z 10b:17, *kündüz bolġandın soñgra* «gündüz olduktan sonra» Küll. S 56a:21.

b. Fâil ismi veya (a) devam eden ve (b) tamamlanmış fiilin hareketini ifâde eden partisip; ayrıca, geçişli fiillerde, hem aktif hem de pasif mânâya gelir: alġan (a) «alan, alıcı», (b) «almış», (c) «alınmış», *kélgen* (a) «gelen, gelici», (b) «gelmiş»; *ikki kémeniñg uçın tutḳan ġarḳdur* «iki geminin ucunu tutan, batar» Mahb. 193:2, *körgenler dédiler* «görenler (ayrıca: 'görmüşler, görmüş olanlar'), dediler» B 42a:11, *ri'âyet ḳılġan i'timâdlıḳ kişimiz* «selâm veren güvenilir adamımız» B 52:11, *bir degenni ikki demék ḫôş émes*

«bir (defa) söyleneni ikinci (defa) söylemek, hoş değildir» SS 42a:35.

Bu partisip, bir fâil de taşıyabilir: *cihân içre sén bilmegen yoḳ ʿulûm* «cihan içinde senin bilmediğin bilim yok» İsk. 209a:14, *Téñri buyurġanġa iṭâʿat üçün* «Tanrı'nın buyurduğuna itâat için» Küll. R 208b:13.

çaġda, dem, fırṣatta, fırṣatlar, maḥalde, vaḳitde, zamân kelimeleriyle, zaman ifâdeli kelime grupları yapar: *ẓâhir ʿulûmın tekmîl ḳılġan çaġda* «(o), zahirî bilimleri tamamladığı çağda» Mec. 5a:12, *mén Semerḳandġa kélgen fırṣatta* «benim Semerkant'a geldiğim sırada» B 20b:6, *Mîr ʿAlî Şîr Nevâyî Herîdin Semerḳandġa kélgen fırṣatlar Aḥmed Béġ bile bolur édi* «Mîr Ali Şîr Nevâyî Herat'tan Semerkant'a geldiği zamanlarda Ahmet Bey bile (birlikte) olurdu» B 21a:12, *kün olturġan maḥalde* «güneşin oturduğu yerde; batıda» Z 41b:4, *Yûsuf alar ḥâlin körgen zamân* «Yusuf, onların halini gördüğü zaman» H 50a:17.

75. *-ġu / -gü,* (sedâsız konsonantlardan sonra daha çok *-ḳu / -kü*) Partisibi: *yıġla-ġu* «ağlama isteği», *uruş-ġu* «vuruşma isteği», *ét-kü* «etme, yapma isteği».

Gelecek ve gereklilik ifâde eden bu partisip, islamî Orta Asya edebî Türkçesinin Çağataycadan önceki devrinde kullanılırdı (11.-14. yüzyıllar). Çağataycada daha az kullanılmıştır: *ol perîveş hecridin kim yıġladım dîvânevâr, kimse bar mı, kim añga, körgende, külgü kélmedi* «ben, o periye benzeyen sevgilinin ayrılık acısıyla deli gibi ağladım; bunu (benim bu ağlayışımı) gördüğünde gülme isteği duymayacak (hiç) kimse var mı(dır)?» N Örn. XX, 4, *yıġlaġum kélür* «ağlayacağım gelir» FK 62a:1, *özüñ öz sırrıñgı asray almaġuñgı bilür sén* «(sen) kendin, kendi sırrını gizleyemeyeceğini bilir sin» Mahb. 196:20, *né yérge barġusın bilmes* «nereye gideceğini bilmez» Sek. Div. 8b:9.

Diğer taraftan, *-ġudék / -güdék* şekli (*dék,* bir son çekim edatıdır, bk. 69a bölümü), tam bir serbestlikle kullanılır: *ḫaylî sévgüdék aḫlâḳ u efʿâli hem yoḳ édi* «çok sevilecek ahlak ve tavırları da yok idi» B İlm. 207:3, *köñgül tilegüdék* «gönlün dilediği kadar» B 221b:1, *bozġudék her biri bir leşkerni, alġudék her biri bir kiş-*

verni «(onların) her biri, bir orduyu bozacak gibi (ve) her biri, bir ülkeyi alacak gibi» Şeyb. Vámb. 94:21, *çarḫ érmes fevt bolġan vaḳtını yandurġudék* «felek, kaybolup giden zamanı tekrar geri döndürecek gibi değil» N Örn. XVI, 6, *kétküdék mén başım alıp nâgeh* «ansızın başımı alıp gidecek gibiyim» SS 81:48, *bütküdék érdi vaṣl ile köñglüm cerâḥatı* «gönlümün cerahatı, kavuşma ile bitecek gibi idi» Küll. R 613a:3. *dék* yerine, bazen «gibi» ifâdeli bazı son çekim edatları da kullanılabilir: *yıġlaġu yoḳ ki külgü yañlıġ iş* «ağlanacak değil, gülünecek (bir) iş» SS 63:1.

Aşağıdaki türemişler de kullanılır:

a. *-ġuçı / ġüçi* (fâil ismi): *alıp satḳuçı* «alıp satıcı; tüccar» Mahb. 47:14, *kişver açḳuçı* «ülke açıcı; fâtih» Z 236:3, *dégüçi* «deyici; hikâyeci» SS 185:371; *bar étküçi* «var edici; Allah» Sek. Div. 2b:1, *kézgüçi* «gezici, gezgin» L Div. 40:6, *oḳuġuçı* «okuyucu» B 349b:8, N Quatr. 67:3, *rivâyet ḳılġuçılar* «rivâyet kılıcılar; saray şairleri» TN 284b:5, *yıġaç urġuçı* «ağaç vurucu; dayak atıcı» SS 13b:302, *séniñg ḳan tökküçi kâfir közüñg* «senin kan dökücü kâfir gözün» L Div. 129:6, *beyże bérgüçi ḳuş* «yumurta veren kuş» Kül R 370a:27, *tirgüzgüçi séni barçanı* «senin her şeyini (tekrar) diriltecektir» Ub. Ü 1b:5, *bu ẓâlimler mülkni berbâd bérgüçidürler* «bu zalimler, ülkeyi yele verecekler (tahrip edecekler)» Mahb. 16:13, *biz yétkünçe uruşḳuçı bolmasunlar* «biz gidince, (onlar) vuruşucu olmasınlar (dövüşmesinler)» B İlm. 328:16.

b. *-ġuluḳ / -gülük* (sıfat): *kéygülük* «giymeklik, giyecek», *yégülük* «yemeklik, yiyecek», *ḳılġuluḳ iş* «yapılacak iş», *kéçeler şem'ġa iḥtiyâc bolġuluḳ iş bolsa* «gece muma ihtiyaç duyulacak iş olsa» B 290b:14, *ger mén öltürgülük mén, öltürgil* «eğer öldürüleceksem, öldür» BŞ I 477:4.

c. *-ġusız / -güsiz* (olumsuz sıfat): *tükengüsiz meşaḳḳat* «tükenmeyen zorluk» BŞ II 319:19, *tilge, aġızġa sıḳḳusız, ḳorḳḳudék vâḳi'a* «ağza dile alınmaz, korkunç bir hâdise» B İlm. 398:13.

76. *-maḳ / -mek* (hareket ismi, mastar) Partisibi: *söz aymaḳ siz bigin dânâ ḳatında, ḳuduḳ ḳazmaḳ turur deryâ ḳatında* «sizin gibi bilgili kişi önünde söz söylemek, denizde kuyu kazmaktır» LN 146:5, *bolmas érdi tirig démek anı* «onun diri olduğunu söylemek mümkün değildi» SS 62:97.

-maḳ / -mek fiil ismi, çokluk, iyelik ve hal ekleri alabilir: *Mîrzânı körmekleri mümkin émes édi* «Mirzâ'yı görmeleri mümkün değil idi» B İlm. 192:18, *'ışḳ ara bîtâb-u-ṭâḳat bolmaġım érmes 'aceb* «aşk içinde (yüzünden) güçsüz oluşum şaşırtıcı değildir» Bayk. Div. 203:12, *her yıġlamaḳnıñ külmeki bar* «her ağlamanın (bir) gülmesi vardır» LN 150b:3, *çıḳmaḳḳa isti'dâd ḳıl* «çıkmak için hazırlan» Sek. Örn. XV, 3, *körmekige kéldiler* «(onu) görmeğe geldiler» H 35b:13, *séniñ sarı köñgül uçmaḳnı ister* «gönül, sana doğru uçmak ister» TN 276a:8, *örgenmekte bîḳarâr érdiler* «öğrenmekte kararsız idiler» Küll. S 750a:7, *ḳan yıġlamaḳtın dembedem ḫalḳ ara sırrım boldı fâş* «devamlı kan ağlamaktan sırrım, halk içinde aşikâr oldu» L Div. 75:1; son çekim edatları ile: *vâḳi' bolmaḳdın burun* «vukû bulmadan önce» Z 24b:12, *mey içmek bile* «şarap içmek ile» FK 15b:11, *közi ḳan tökmek içre ḳanmay hîç* «gözü, kan dökmeğe hiç doymuyor» SS 68:59.

Aşağıdaki yapılar, bu partisip ile teşkil edilir:

a. *-maḳ / -mek bol-* veya *é(r)-* «niyet etmek, karar vermek, belirlemek»: *cân alurġa bu ṭaraf kélmek émiş ol ḳâtil* «o, can almak için bu tarafa gelmeğe karar vermiş» FK 24b:12, *melik üstige yürümek boldı* «(o), meliğin üzerine yürümeyi kararlaştırdı» N Quatr. 94:14.

b. *-maḳçı / -mekçi bol-* veya *é(r)-* «üzere olmak, kararlaştırılmak, belirlenmek»: *bular kélmekçi édiler* «bunlar gelmek üzere idiler» B 154b:1, *bu yaġılarnıñ üstige atlanmaḳçı édük* «bu düşmanların üstüne (hücum için) at binmeye karar vermiştik» B 299a: 14, *bizge ḳoşulmaḳçı boldı* «(o), bize katılmağa karar verdi» B 120b: 10.

c. Bu partisip, mânâsında bir değişiklik olmaksızın, *-lıḳ / -lik* ekini alabilir: *mén démeklik né bîḥayâlıḳdur* «'ben' demek, ne utanmazlıktır» SS 9:23, *év ḳoparmaḳlıḳ érür düşvâr Ceyḥûn üstine* «Ceyhun üzerine ev çıkarmak (yapmak) zordur» L Div. 161:10, *télbe bolmaḳlıḳtın özge çâre yoḳtur mañga* «deli olmaktan başka çâre yoktur bana» B Sam. 19:11.

77. Geniş Zamanın Partisibi

a. Bu partisip, *-r, -ar / -er, -ur / -ür* ekleri ile teşkil edilir.

Bu eklerin kullanılışı, şu kâideler çerçevesinde olur: (a) *-r,* vokalle biten fiil kök ve gövdesine eklenir: *başla-r* «başlayan», *biti-r* «yazan», *oḳu-r* «okuyan»; 15. yüzyılın ilk yarısının yazarlarında ve Şeybanî Han'da, bazen, ekin *-yur / -yür* arkaik şekli mevcuttur : *oyna-yur* «oynayan» LN 151a:3, *örte-yür* «yanan» (tr.) LN 155a:10, *ḳapsa-yur* «kapsayan» Sek. Div. 25a:2, *sözle-yür* «söyleyen» Şeyb. Div. 44b:8, *avla-yur* «avlayan» Şeyb. Div. 44b:8, (b) Tek heceli fiil kök ve gövdeleri, *-ar / -er, nâdiren -ur / -ür* şeklini alırlar: *aç-ar* «açan», *aḳ-ar* «akan», *at-ar* «atan», *baḳ-ar* «bakan», *bat-ar* «batan», *boz-ar* «bozan», *çék-er* «çeken», *çıḳ-ar* «çıkan», *çom-ar* «suya dalan», *én-er* «inen», *ét-er* «eden», *iç-er* «içen», *kéç-er* «geçen», *kés-er* «kesen», *két-er* «giden», *kéy-er* «giyen», *kir-er* «giren», *kör-er* «gören», *köy-er* «yanan», *kül-er* «gülen», *min-er* «biner», *ög-er* «öven», *öl-er* «ölen», *öp-er* «öpen», *ḳaç-ar* «kaçan», *ḳop-ar* «çıkan», *ḳorḳ-ar* «korkan», *ḳoy-ar* «koyan», *saç-ar* «saçan», *sév-er* «seven», *sor-ar* «soran», *tap-ar* «bulan», *tart-ar* «çeken», *tég-er* «değen», *tıy-ar* «tıkayan, engel olan», *toġ-ar* «doğan», *tök-er* «döken», *tur-ar* (daha çok: *tur-ur)* «duran», *tut-ar* «tutan», *tüş-er* «düşen», *uç-ar* «uçan», *ur-ar* «vuran», *yaġ-ar* «yağan», *yét-er* «yeten»; *-ur / ür-* ile: *al-ur* «alan», *ayt-ur* «söyleyen» *bar-ur* «varan; giden», *bér-ür* «veren», *bil-ür* «bilen», *bol-ur* «olan», *çal-ur* «çalan (müzik aleti)», *ér-ür* «olan; -dır/-dir», *kél-ür* «gelen», *ḳıl-ur* «kılan, yapan», *sön-ür* «sönen», *tur-ur* (ayrıca: *tur-ar*) «duran», *yat-ur* «yatan» (c) Birden fazla heceli kök ve gövdeler, *-ur / -ür* alırlar: *atlan-ur* «ata binen», *öltür-ür* «öldüren».

b. Bu partisibin kullanılışları şöyledir:

(1) Hareket isimi: *aġrır* «ağrımak», *tapar* «bulmak»; *kün ü tün mañga né ḳarâr u né olturur* «gündüz ve gece, bana durmak ve oturmak yok» BŞ II 32b:20, *Mıṣırdın érür kélürüm uşbu dem* «şimdiki gelişim Mısır'dandır» H 74a:4, *yolnıñ ḳay sarı çıḳarı maʿlûm bolġay* «yolun ne tarafa çıktığı mâlum olacak» B 97b:5, *ʿadâlet ḳılur fikride bar édim* «adâlete hizmet etmek fikrinde idim» İsk. 210b:6 altta, *mâniʿdür barurġa* «gitmeğe mânidir» Küll. S 473b:5, *ʿûd çalarġa hem ḳâbilîyeti bar* «ud çalmağa da kabiliyeti var» Mec. 93b:3, *berṭaraf ḳılġıl vefâ isterni éldin* «halktan vefâ istemeyi bertaraf et (unut)» BŞ I 240:5, *başıma âfet kélürni bilmedim* «başıma âfet geldiğini bilmedim» Ub. T 32b:12, *çıḳarda yoluḳtı mañga rû-*

berû «çıkmakta (iken) bana rastladı» İsk. 211a:2, *yürürdin ḫarsun* «yürümekten yorulsun» Şeyb. Vamb. 144:49, *telâfî ḳılurdın burun* «telâfi etmeden önce» N Quatr. 70:17.

(2) Fâil ismi: *éşitür körerge yaḫşı bolġay* «işiten (ve) gören (için) iyi olacak» B 31b:12, *öter dünyâ* «geçen (geçici) dünya» B 29a:3, *yéti yaşar oġlı bar érdi* «yedi yaşayan (yedi yaşında) oğlu var idi» N Quatr 106:18, *körüşür yér* «toplantı yeri» B 103a:4, *olturur yér* «oturma yeri» Ub. Ü 18a:6, *mén Hindûstânġa kélür yıl Herîdin kéldi* «(o), benim Hindistan'dan geldiğim yıl Herat'tan geldi» B 169b:4. *çaġda, ḫâlette, maḫalde* gibi kelimelerle zaman ifâde eden kelime gurupları yapar: *cân bérür çaġda* «can verirken» L Dív. 110:5, *berhem urma, éy ṣabâ, tarar maḫalde zülfünü* «ey sabah yeli (onun) zülfünü taradığı anda karışıklık çıkarma» Ub. Ü 49a:1 altta. Son çekim edatları ile: *uruşur çaġlıḳ ḥâli yoḳtur* «vuruşacak hali yoktur» Şeyb. Vámb. 158:66, *kün çıḳar sarıdın* «güneşin çıktığı taraftan; doğudan» Z 76:4. Aktif şekil, bazen pasif gibi kullanılır: *ḳılur işimi bilmedim* «yapacağım işi bilmedim» B 119a:4, *séver cânım* «canımın sevdiği; sevgilim» G Örn. IV, 4, FK 62:1, *séver at* «sevilen at» H 35b:6.

78. *-mas / -mes* Partisibi (olumsuz geniş zaman).

Bu partisibin kullanılışları, *-r, -ar / -er, -ur / -ür* partisibinin kullanılışları ile aynıdır; başlıcaları:

a. Hareket ismi: *müstecâb olması (olmas-ı) anıñg* «onun kabul edilmemesi» Nevâyî Meb. 45:5, *meyni émdi aġzıma almas ḫayâlım bardur* «şarabı, artık ağzıma almamak (gibi bir) niyetim vardır» FK 56b:7, *yâr aġız açmasġa derdim sorġalı taptım sebeb* «sevgilimin ağzını açmamasının sebebinin derdimi sormak(tan çekinmek) olduğunu anladım» Nevâyî Meb. 9:2, *içmesimni çün bilürler érdi, teklîf ḳılmadılar* «içmediğimi bildikleri için teklif etmediler» B 187a:13, *mey iç peymâne tolmasdın burunraḳ* «şarap iç peymâne dolmadan önce» Dehn. 233b:5.

b. Fâil ismi: *şehri ve bâzârıda türkî bilmes kişi yoḳtur* «şehir ve çarşısında Türkçe bilmeyen kişi yoktur» B 2b:3, *tégmes kişi* «değmez; değersiz kişi» N Quatr. 107:20, *çaġır içmes maḫalde* «şarap içmediği zaman» B 68b:5; pasif mânâda: *öçüre almas ʿiṣyân otın öz*

ḫırmânıñġa salma «yakılmayan isyan ateşini kendi harmanına salma» Mahb. 194:11, *ḳılmas işlerni ḳılmaḳ* «kılınmaz işleri kılmak; yapılmayan işleri yapmak» Mahb. 28:14.

c. *-maslıḳ / -meslik* eki ile teşkil edilmiş olumsuzluk ifâde eden mücerret isimler: *bilmeslik* «bilmezlik; bilgisizlik», *éşitmeslik* «işitmezlik; sağırlık», *körmeslik* «görmezlik; körlük», *tükenmeslik* «tükenmezlik», *yârnıñg sévmesligidür cânuma kâr eylegen* «sevgilinin sevmezliğidir canıma işleyen» L Div. 144:2.

79. *-mış / -miş* Partisibi.

11. -14. yüzyılların Orta Asya Türkçesi metinlerinde umûmî olan bu partisip, Çağatay Türkçesinde pek nâdir bulunur: *Nevrûz öz sırrını Bülbülġa aymışı* «Nevruz'un kendi sırrını Bülbül'e söyleyişi» GN 61a:3, *ḳudretinden* (aynı.) *ḳılmamış iş yoḳ turur* «(Allah'ın) kudretinin yaratmadığı (hiç bir) şey yoktur» Şeyb. Div. 3a:9.

Standart Çağatay Türkçesindeki *-mış / -miş* şekli, öncelikle çekimli fiillerde kullanılır (bak. 107-110. bölümler); onun partisip fonksiyonu, *-ġan / -gen* ekine aktarılmıştır.

Gerundiumlar

80. Gerundium, bir fiilin bildirdiği hareketi, bir zarf-fiil şeklinde ifâde eder. Bir fiil olarak, fâil, nesne ve zarf niteleyicileri alabilir. İngilizcedeki «subordinate clause»'lara tekâbül eden kelime guruplarının mantıkî fiili gibi bir görev taşıyabilir; fakat şiir dışında (krş. 126. bölüm), bir cümlenin fiili olarak kullanılmaz.

Çağatay Türkçesinde şu gerundiumlar vardır :

81. *-a / -e, -y* Gerundiumu (belirsiz gerundium).

Konsonantla biten fiil kök ve gövdeleri *-a / -e,* vokalle biten fiil kök ve gövdeleri ise *-y* şeklini alır; *al-a* «alarak», *kör-e* «görerek», *dé-y* «diyerek», *oḳu-y* «okuyarak»; olumsuz şekil, *-ma-y / -me-y*'dir: *al-ma-y* «almadan», *oḳu-ma-y* «okumadan». Şiirde, vezin gereği, bazen, *-yu / -yü* arkaik şekilleri de bulunur: *yıġla-yu* «ağlayarak»,

iste-yü «isteyerek» (gerundiumun konsonantla biten fiil kök ve gövdelerinden sonra getirilen *-u / -ü* şekillerine rastlanmaz).

Bu gerundiumun kullanılışları şöyledir :

a. Bir hareketin şeklini göstermek için: *ḳıya baḳ-* «yan bakışla bakmak» (edebî olarak: öldürücü bir şekilde bakmak) L Div. 141:7, *yandura bér-* «geriye vermek», B 8a:8, *yaşura* «gizlice, gizli» H 71a:5, *yığlayu kirdi ḫarâm içre* «aylayarak hareme girdi» H 57a:12.

Bu gerundiumun çift kullanılışları, tekrar edici, mükerrer, devamlı ve mûtat hareketleri ifâde eder: *bolur âsân bara bara müşkil* «zor, git gide kolay olur» BŞ I 119: 13, *ḳayġuñgnı çéke çéke ḳarıptur Bâbür* «(senin) derdini çeke çeke Bâbür ihtiyarlamıştır» BŞ II 311:15, *İbrâhîm Ḥüseyn Mîrzâ Herî çaġırını ifrâṭ bile içe içe oḳ atası zamânında öldi* «İbrahim Hüseyin Mirzâ, Herat şarabını aşırı derecede içe içe daha babası zamanında (sağlığında) öldü» B İlm. 208:2 altta.

b. Zaman ifâde etmek: şimdiki ve geçmiş zamanın her ikisi: *âftâb oltura taġḳa yavuḳ yéttim* «güneş batınca dağın yakınına ulaştım» B 115b:2, *buḫarı kemraḳ bola ısıġ suyı bile bile yavdum* «buharı (sıcaklığı) eksilinceye kadar sıcak suyu ile yıkadım» B İlm. 472:2.

Bu gerundium, iki eş anlamlıyı ihtivâ eden fiil ifâdelerinin ilk unsuru olarak da bulunur: *soñgımızdın érişe yéttiler* «arkamızdan yetişip geldiler» Şeyb. Vámb. 74:3, *éligini bendidin tüşüre çaptı* «(onun) elini bileğinden kesip kopardı »B 38b:9.

c. Amaç veya hedef belirtmek: *méne köre kéldi* «beni görmeğe geldi» B 60a:8, *Taşkendde ḳışlay bardı* «Taşkent'te kışlamak için gitti» Z 45b:15, *ḳuş sala bardı* «kuş salmağa (şahinle kuş avlamağa) gitti» Z 9a:8, *Mâlik Yûsufnı yoḳlap tilete yibergeni* «Mâlik Yusuf'u yoklayıp (yoklama yaparak onun bulunmadığını görüp) çağırmak için (adam) göndermesi» H 13a:1.

d. Asıl hareketin sınırını belirtmek: *andın toya içti* «ondan doyuncaya kadar içti» TŞ II 306a:1, *toya körsün séni* «seni doyuncaya kadar görsün» *Atâî* 268:17, *ay yüzüñgni körmedim bir kün ḳana* «(senin) ay yüzünü hiç bir zaman doyuncaya kadar görmedim» L Div. P 96b:10.

e. Diğer fiillerin belirsiz gerundiumları ile kullanılan şu fiiller, çeşitli birleşik fiilleri teşkil ederler:

al- «almak», iktidar ve olabilirlik ifâdesi ile: *bola alur* «olabilir» Küll. S 24a:4, *bu kitâbnı Türk tilige terceme ḳıla alġay-mu mén* «bu kitabı Türk diline tercüme edebilecek miyim?» Küll. S 52b:13, *körmegen kişi ınana almas* «görmeyen kişi, inanamaz» Mec. 60a:12.

başla- «başlamak»: *aḳara başladı baş u töküle başladı tiş* «baş ağarmağa ve diş dökülmeğe başladı» FK 76b:12, *ḳan saça başladı yıġıdın közi* «gözü, ağlamaktan kan saçmağa başladı» H 42a:4. Gerundium yerine, bazen *-maḳ / -mek* fiil ismi kullanılır: *ulus başladı ʿarż-i ḥâl eylemek, Sikender bile ḳîl u ḳâl eylemek* «halk dilek sunmaya, İskender ile sohbet etmeye başladı» İsk. 209b:16.

bér- «vermek», başkaları uğruna yapılan bir harekete işâret ederek veya bir hareketin çabukluğunu ifâde ile: *ḫan yıġıp oġlan uşaġın yeksân örgete bérdi barıġa îmân* «han, oğul ve çocuklarını bir araya toplayıp, onlara îmân öğreti verdi» Şeyb. Vámb. 82:26, *ḳoya bér* «koyu ver» Meb. 53:2, *muʿammânı bitip añga tuta bérdim* «muammâyı yazarak tutup ona verdim» Küll. R 664a:18, *yaġı ḳaça bérdi* «düşman (hemen) kaçı verdi» B 198b:6.

bil- «bilmek; muktedir olmak», imkansızlığa işâret etmek için olumsuz şekli ile: *hîç kim méni ḫalâṣ éte bilmes meger Ḫudâ* «beni Allah'tan başka kimse kurtaramaz» G Div. 99b:7, *taġyîr éte bilmen ḥükm-i ḳażânı* «kaderin hükmünü değiştiremem» G örn. XLVII, 5, *ési azdı tıya bilmey özini* «(o) yoldan çıktı; kendisine engel olamaz» GN 63b:9.

bol- «olmak, bulunmak», iktidar veya (nâdiren) olabilirlik göstermek: *anamġa ḫôd mümkin émes édi, kim mundaḳ söz ayta bolġay* «kendi anama bile böyle söz söylemek mümkün değil idi» B 102a:3. Bu mânâda *bol-* fiili, *-p* gerundiumu ile (85d bölümü) veya *-sa / -se* şart çekimi (95e bölümü) ile daha sık kullanılır.

kél- «gelmek», daha önceki bir tarihten beri devam eden bir hal veya hareketi ifâde eder: *bu vilâyetler ḳadîmdin Türkke bola kélgendür* «bu vilâyetler, eskiden beri Türklere âit ola gelmiştir» B 224a:12, *hemîşe yamanlıḳ ve bozuḳçılıḳ Moġol ulusıdın bola kélgendür* «kötülük ve bozgunculuk (fesat), dâima Moğol ulusundan ola gelmiştir» B 64b:11.

kiriş- «girişmek», başlamak ifâdesi ile: *yamġur yaġa kirişti* «yağmur yağmağa başladı» B Îlm. 470:11, *atlar yıḳılıp öle kirişti* «atlar, düşüp can çekişmeğe başladılar »B 17a:4.

Hasan Bey
TABRIZ

kör- «görmek», uğraşmak, çalışıp çabalamak mânâsı ile: *'âşıklarḳa ḳata körgil özüñgni* «aşıklara katılmağa bak» LN 151b:11, *tapa kör anı* «onu bulmağa çalış» N örn. XXIV, 2, *namâżġa çıḳa köreyin* «namaz kılmağa bakayım» Küll. R 63a:15.

ḳal- «kalmak», bir hareketteki devamlılığa işâret ile: *yol başında tura ḳaldı Mîrzâ* «Mirzâ, yol başında durup kaldı» Şeyb. Vámb. 68:27, *atalarımnı köre ḳalġan siz* «(siz), benim atalarımı görüp kalan (lardan) sınız» Şeyb. Vámb. 104:3, *cihân ḫusrevleri baḳa ḳaldı yüzüñgge* «cihan padişahları, (senin) yüzüne baka kaldılar» LN 146b:8, *Sûhân suyını ötüp tüşüldi; ordunıñ kini tün tarımıġaça kéle ḳaldı* «Sûhân suyu geçilince konaklandı; ordunun arkası (devamı), gece yarısına kadar gelip durdu »B 223a:3.

sal- «salmak», *ite sal-* ifâdesinde: *çünki derbend içige yétküngdür, Zâlnıñ köksige urup ite sal* «(sen) derbende ulaştığın zaman (silahını) Zal'ın göğsüne dayayıp iterek sok» SS 123:388.

tur- (<dur-) «durmak», devamlılık ifâdesi ile: *yarımnı köre turmaḳ üçün 'ömr tiler mén* «hayatı, (devamlı) yarimi görüp durmak için dilerim» Sek. Div. 32b:6, *méni tirig tuta durġan ḫayâlıdur* «beni (devamlı) diri tutup duran (onun) hayâlidir »L Div. 90:4.

tüş- «düşmek; inmek» hızlı bir harekete işâret ile: *Aḫşîdin ḳaçıp çıḳḳanda sizdin ayrıla tüşkende Endicân kéldim* «Ahşi'den kaçıp çıkınca, sizden ayrı düşünce Endican'a geldim» B 119a:13, *iżtırâb eyleben ata tüşti* «kızıp (kendisini) atarak (hemen) indi» SS 152:224. Diğer taraftan şu misâl, buraya âit değildir: *yaraşa tüşti sañga serverlıḳ* «başbuğluk sana yaraşık düştü» Şeyb. Vámb. III 14:4.

yavuş- «yaklaşmak, yakına gelmek»: *tañ ata yavuşup édi* «şafak sökmeğe yakın idi» B İlm. 250:10.

yaz- «kaçırmak, başaramamak, yanılmak», «yapmağa yaklaşmak; gerçekleştirmek üzere olmak» mânâsında: *ġarḳ bola yazdı* «boğuluyordu» B İlm. 310:11, *'âlem örtene yazdı demindin* «(onun) nefesinden (az daha) dünya yanıyordu» GN 70b:2.

yiber- «göndermek»: *Ḥaḳ subḥânehu ayta yiberdi* «Hak subhânehu vahiy gönderdi» TŞ I 296b:12.

82. *-ġaç / -geç* Gerundiumu, sadâsız konsonantlardan sonra daha çok *-ḳaç / -keç* (öncelik gerundiumu).

a. Bu gerundium, esas fiilin hareketinden hemen önce yer alan bir harekete işâret eder: *ol bu sözni éşitkeç oldı ḫamûş* «o, bu sözü işitince sustu» SS 49:128, *laʿlı köñlüm ḥâlını sorġaç tirildim* «(onun) dudağı, gönlümün halini sorunca dirildim» BV 13a:15.

b. Bazen bu gerundium, Farsça *tâ ki* bağlama edatıyla verilir: *tâ ki ol meydin köñül câmıda bolġaç cilveger çehre-i Maḳṣûd, maḥv olġay hemol dem mâ-ʿadâ* «o şarap (aşk) yüzünden, maksudun (yani, Allah'ın) yüzü, gönül kadehinde göründüğünde, ondan başka her şey, o ân mahvolur» Küll. R 423b:3.

83. *-ġalı / -geli* Gerundiumu, sedâsız konsonantlardan sonra daha çok *-ḳalı / -keli.*

Bu gerundiumun kullanılışları şöyledir:

a. Asıl hareketin başlama noktasını belirtmek (başlayıcı gerundium): *köñlüm ḫazîndür dilnevâzım barġalı* «gönül okşayanım gideli beri gönlüm üzüntülüdür» Ub. T 41a:2, *mén ölgeli köp oldı* «ben öleli çok oldu» FK 66b:10. Mânâyı kuvvetlendirmek için, *béri* «beri» son çekim edatı veya *tâ* (< Fars.) bağlama edatı da kullanılabilir: *éşikiñ toprakıda yér tapḳalı béri Gedâ tâc-ı Efridûn bile taḫt-ı Süleymân istemes* «eşiğinin toprağında yer bulalı beri Gedaî, Feridun'un tâcı ile Süleyman'ın tahtını (bile) istemez» G Div. 121a:5, *tâ bolġalı dildâr uşal ay mañga ḥâlımnı bilip ḳılmadı pervây mañga* «tâ şu ay (yüzlü), benim sevgilim olalı, halimi anlayıp benimle ilgilenmedi» BŞ II 313:15.

b. Amaç ifâde etmek (amaç gerundiumu): *méni köydürgeli ol közi otluḳ köñülni taş éter, ġamzeni çaḳmaḳ* «o yakıcı gözlü, beni yakmak için, gönlünü taş ve gamzesini çakmak yapar» L Div. 93:5-6. Amaç gerundiumu, hareket ifâde eden fiillerle birlikte sık sık kullanılır *(-a / -e* gerundiumunun eş anlamlısı): *ḫûrlar kélür érdiler añga bolġalı çâker* «hûrîler, ona kul olmağa gelir idiler» L Div. 82:4, *yétti sékkiz kişini ilgeri ḫaber alġalı yiberildi* «yedi sekiz kişi, haber almak için ileri gönderildi» B 224b:1.

c. Amaç, karar veya rağbet bildiren fiiller ile bu gerundium, bazen, esas fiilin dolaylı nesnesine işâret etmek için kullanılır (nesne gerundiumu): *bâde-i nâb içkeli 'azm eylese* «(o), katıksız şarap içmeğe kalkışsa» Küll. R 183b:5, *ḳopup çıḳḳalı meyl körgüzdi ḫayl* «atlılar, çıkıp kaçmağa meyil gösterdi» İsk. 209b:9. Aynı şekilde, sıfatlarla: *çün ṭab' mülâyim, bolur örgengeli mâyil* «yaradılış nazik ise, öğrenmeğe meyilli olur» Küll. S 746b:6, *cân şîrîn lebiñġa ölgeli derḫôr émes* «eğer gönül, (senin) tatlı dudağına ölmeli (dudağın uğruna ölecek) ise, bu uygun (bir davranış) değildir» GS Nur. 19a:6.

d. *yavuş-* ve *yét-* fiilleri ile bu gerundium, olup bitmiş bir hareketi ifâde eder: *ölgeli ża'f içide yavuştum* «zayıflıktan ölecek oldum» FK 226b:5, *kélgeç köñgül yarası yavuştı oñgalġalı* «(o) gelince, gönül yarası sağalmalı oldu» FK 66b:7, *ölgeli yéttim* «ölmeli oldum» L Div. 132: sayfa kenarı.

e. *ḳoy-* fiili ile: *Şîrvînni ḳayṣer ḳoymadı Rûmdın barġalı* «kayser, Şirvin'in Rûm'dan ayrılmasına müsâade etmedi» N Quatr. 85:1.

84. *-ġunça / -günçe* ve *-ġuça / -güçe* Gerundiumu, sedâsız konsonantlardan sonra daha çok *-ḳunça / -künçe* ve *-ḳuça / -küçe.*

a. Bu gerundium, asıl hareketle aynı zamanda veya asıl hareketin sonunda olan bir olayı belirtmek için kullanılır (bitirici gerundium): *'âlem bolġunça bu söz bolġusı turur* «dünya oldukça, bu söz (de) olacaktır» Z 38b:18, *bîḫûd édi bolġuça vaḳt-i seḥer* «sabaha kadar aklı başında değildi» H 9a:2, *âftâb batḳunça* «güneş batıncaya kadar» B 60b:9, *tañg atḳunça* «tan atınca; şafak sökünceye kadar» Z 28b:13, *tañg atḳuça* BV 86:3, FK 57a:10, *köz yumup açḳunça* «göz yumup açıncaya kadar» GS Nur. 22a:2 altta, *köz açıp baḳḳuça* BŞ I 478:18, *aralaġunça* «(o) esnâda, (bu) sırada» B 65a:10, *uşal kebâbdın toyġunça yédim* «şu kebaptan doyuncaya kadar yedim» B 119b:12, *köz açḳıl, köz séni toyġunça körsün* «(yüzünü) gözünü aç, göz (üm) seni doyuncaya kadar görsün» L Div. 30:1, *baġrı ḳatḳunça kül-* «göğsü sıkışıncaya kadar gülmek» G Div. 102a:1, *mest bolġunça iç-* «sarhoş oluncaya kadar içmek» Küll. S 747b:3 altta; *ol işni ḳılmaġunça köñgli tınmas érdi* «o işi yapmadıkça gönlü rahat etmezdi» Z 52b:19, *bolmaġay körmegüçe bâver añga* «görmedikçe ona inanmayacaktır» FK 4b:13. Mânâ, bazen, *tâ* bağlama edatı ile kuvvetlendi-

rilir: *yâr ḫayâli birle ḳâni' bol, tâ bolġunça vuṣûl* «kavuşma gerçekleşinceye kadar sevgilinin hayali ile yetin» G Div. 132b:5, *tâ bedendin cânı ayrılmaġunça bu muḥârebe ve muḳâteledin ayrılmaġay* «tâ (ki) canı bedeninden ayrılmadıkça (o), bu kavga ve dövüşten ayrılmayacak(tır)» B 315a:2.

b. Bu gerundium, bazen, asıl fiilin ifâde ettiği hareketin kendisine tercih edildiği bir hareketi ifâde için kullanılır (karşılaştırma gerundiumu): *kişi viṣâl tüni yari bile yatḳunça cemâli şem'iġa ḳılsun naẓar tañ atḳunça* «kişi, kavuşma gecesi yâri ile yatıncaya (kadar), (onun) yüzünün mumuna sabaha kadar baksın» N örn. XVIII, 1, *bu sözler dégünçe aḳız ḳanımız* «(o), bu sözleri deyinceye (kadar) kanımızı akıtsın (daha iyi)» İsk. 209a:11, *zâhidâ, bérgüçe pend eyle özüñ terk-i riyâ* «ey zahit, nasihat verinceye (kadar) kendin iki yüzlülüğü terk et (daha iyi)» FK 39a:1.

c. Aslen *-ġu / -gü* partisibinin eşitlik çekiminden başka bir şey olmayan *-ġuça / -güçe* gerundiumu, «kadar, süresince, yeterince» mânâsını taşır. Ekin Çağatayca'dan önceki devirde oldukça yaygın olan bu mânâda kullanılışına, Çağatayca'da da rastlanır (bilhassa, bildirmenin veya birleşik fiilin isim unsuru olarak kullanılır): *ḳılıç soġurġuça furṣat bolmadı* «kılıç sıyırmağa fırsat olmadı» B 107b:2, *özüniñ ṭab'ı ta'rîf ḳılġuça bar* «kendisinin tabiatı, bahsedilecek kadar var» Mec. 50a:10. *-ġunça / -günçe* şeklini almış olan eski gerundium eki *-ġınça / -ginçe*, 15. yüzyılda *-ġuça / -güçe* eki ile karıştırılınca, *-ġuça / ġüçe*'nin mânâsı, *-ġunça / -günçe*'ye veya tersine *-ġunça / -günçe*'nin mânâsı *-ġuça / -güçe*'ye teşmil edildi. Böylece Çağatayca'daki *-ġunça / -günçe* gerundiumu, bazen, *-ġuça / -güçe* şeklinin yukarıda zikredilen mânâsına da geldi: *bir ordu tüşkünçe yér* «bir ordunun konaklamasına uygun yer» B 48a:12, *anıñ müzd bérgünçe vechi yoḳ érkendür* «onun ücret verecek hali yoktur» Küll. R 60b:18, *şi'ri dîvân tertîb ḳılġunça bolmaydur édi* «(onun» dîvân tertip edecek (kadar) şiiri yoktu» B 68b:9.

85. *-p, -ban / -ben* gerundiumu (bağlayıcı gerundium).

Vokalle biten kök ve gövdeler, eki doğrudan doğruya alırlar: *asra-p* saklayıp», *dé-p* «deyip», *oḳu-p* «okuyup», *yürü-p* «yürüyüp»; konsonantla bitenler, araya bir yardımcı vokal alırlar: *al-ıp* «alıp»,

kél-ip «gelip», *ḳop-up* «çıkıp, yükselip», *kör-üp* «görüp». *-a / -e, -y* ve *-p* gerundiumlarının her ikisinin de olumsuz şekli, *-ma-y / -me-y* eki ile teşkil edilir; *-map* olumsuz şekli, bugün bile pek nâdirdir (Nevâyî'de ve öncesinde tesbit edilmedi): *ḳal-map* «kalmayıp» H 38a:11, *ḳoy-map* «koymayıp, bırakmayıp» Şeyb. Vámb. 176:21, *tur-map* «durmayıp» B 105a:8. *-ban / -ben* arkaik şekli, vezine uygunluk için, sadece şiirde mevcuttur.

a. Bağlayıcı gerundium, bilhassa, aynı şahıs, kip ve zamanlı, iki veya daha fazla fiili birleştirmek için kullanılır; gerundiumlarla gösterilen hareketlerin ve asıl fiilin zamanı, aynı veya birbirini takip eden zamanlarda olabilir: *ilgeri barıp turdı* «ileri varıp durdu» Z 42a:5 *sén olġuñ barı bolup nâbûd* «her şey yok olup, sen (bâki) olacaksın» SS 7:14, *ḥażretni körüp, sévünüp, maḳṣadlarıġa yétip, atlardın tüşüp yüzlerini ayaġıġa sürttiler* «hazreti (Timur'u) görüp, sevinip, maksatlarına ulaşıp, atlar(ın)dan inip yüzlerini onun ayağına sürdüler» Z 20a:11; *başlap* «başlangıç, başlık» mânâsına gelir: *Mehdî Sulṭân Baysunġur Mîrzânıñ ılġarını başlap kélip bularnıñ üstige turdılar* «Mehdi Sultan, Baysungur Mirzâ'nın askerinin başında gelip onların karşısında durdu» B 38b:5. Bağlayıcı gerundium, bir fiili ve bir ismi de bağlayabilir: *nédindür kéçe kündüz sarġarıp bu ıżṭırâb* «gece gündüz, bu ızdırap ve sararmışlık niçindir?» G Div. 103a:3. Bazen bir isme bağlar: *ḥôştur bir tîre şâm-ı hecr ikki yar uçraşıp, tanışıp, birbirlerin muḥkem ḳuçuşup yıġlaşıp* «iki sevgilinin, ayrılığın karanlık bir gecesinde, karşılaşması, danışması, birbiriyle sıkıca kucaklaşması hoştur» FK 196:12.

b. Bağlayıcı gerundium, bazen tarz ifâde eder: *üç top bolup uruşuñlar* «üç gurup olarak savaşın» Z 42a:6, *yandaşıp oltur-* «yan yana oturmak» Küll. R 190b:1, G Div. 100a:12, *düşmân çerigi D. suyını yaḳalap barur érdi* «düşman askeri, D. nehrini (n kıyısını) tutmuş gidiyordu» Z 21a:14.

c. Hareketin tekrarı, gerundiumun tekrarı ile ifâde edilir: *âzürde bolġanlar ḳaçıp ḳaçıp Baysunġur Mîrzâġa kéle başladılar* «incinmiş olanlar, kaçıp kaçıp Baysungur Mirzâ'ya gelmeğe başladılar» B 57b:9.

d. Bağlayıcı gerundium ve aşağıdaki fiiller ile teşkil edilen birleşik fiiller:

bar- «varmak», uzaklaşmayı ifâde etmek için: *alıp bar-* «alıp gitmek» B 17b:2, *ḳaçıp bar-* «kaçıp gitmek» B 52a:5, *yumalanıp bar-* «yuvarlanıp gitmek »B 104b:14.

bol- «olmak, var olmak», imkânsızlığa işâret eden olumsuzluk için kullanılır: *sözini fi'l-ḥâl añglap bolmas édi* «(onun) sözünü hemen anlamak (mümkün) olmaz idi» B 26a:11, *bu élni kişi men' ḳılıp bolmas* «bu halkı insanın engellemesi (mümkün) olmaz» B 127b:13, *mundaḳ otî ki tutaşıpdur mañga, bolmas turup* «beni yakan böyle bir ateşi durdurmak (mümkün) olmaz» N Div. 31b:3.

çıḳ- «çıkmak», bulunma: *minip çıḳ-* «bulunma»: *boldı ḳorġanġa minip çıḳmaḳ işi* «(onların) işi, kaleye tırmanmak oldu» Şeyb. Vámb. 90:38.

ḳel- «gelmek», yaklaşmayı göstermek için: *alıp kél-* «alıp gelmek» H 56b:6, *ḫaber bilip kél-* «haber öğrenip gelmek; haber getirmek» Z 20b:13, *ḳaçıp kél-* «kaçıp gelmek» Z 24a-1, *kökdin énip ḳéldi* «gökten inip geldi» TŞ I 109b:4, *börini tutup kéledür biz sañga* «kurdu tutup sana getiriyoruz» H 9a:14, *mañga kélgil uçup* «uçup bana gel» SS 187:33, *yanıp kél-* «dönüp gelmek» N Quatr. 52:8, *yétip kél-* «yetip, ulaşıp gelmek» B 119a:7.

kéltür- «getirmek», yaklaşmayı göstermek için: *bir kişini özi bile alıp kéltürdi* «bir kişiyi alıp kendisi ile birlikte getirdi» Z 43a:6, *sâḳî vü ḫabbâz pâdşâh ṭa'âmıda zehr salıp kéltürgeni* «sâkî ve ekmekçinin padişahın yemeğine zehir koyup getirmeleri» H 30b:14.

ḳal- «kalmak», hareketin bitmesiyle ortaya çıkan bir durumu belirtmek için: *nége ḳaldıñ ayrılıp cânândın, éy nâdân köñgül* «niçin canandan ayrılıp kaldın, ey deli gönül» Ub. T 27b:13, *atı harıp ḳaldı* «atı yorulup kaldı» Z 17a:2, *baḳıban ḳaldı ḫayâlıñġa közüm,* «gözüm, (senin) hayaline bakıp kaldı» Şeyb. Vámb. 144:42.

taşla- «dışlamak; dışarı atmak», hareketin sonunu belirtmek için; *bağırların söktürüp taşlatur érdi* «(onların) bağırlarını söktürüp dışarı attırıyor idi» N Quatr. 81:10.

tur- «durmak», hareketin sürekliliğini belirtmek için: *uruş tertîbiġa meşġûl bolup turdılar* «savaşa hazırlanmakla meşgul olup durdular» Z 38b:9.

yiber- «göndermek», hareketin sonunu belirtir: *bir néçe baş késip yiberdi* «bir nice baş kesip gönderdi» B 110:8, *aytıp yiber-* «söz göndermek» Z 30a:7, 268b:12.

yürü- «yürümek», hareketin sürekliliğini belirtmek için: *su orniġa çaġır içip içip yürürler édi* «su yerine şarap içip dururlar idi» B 134b:13, *téve kütüp yürür érdi* «deve güdüp durur idi» Küll. R 60b:18.

86. *-may / -mey* ve *-mayın / -meyin* gerundiumu (olumsuz gerundium).

-may / -mey gerundiumu, *-a / -e / -y* ve *-p* gerundiumlarının olumsuz şekillerini yapar ve *-mayın / -meyin* (*-madın / -medin*'den değil) gerundiumu, *-ban / -ben* gerundiumunun olumsuz şekli yerine geçer. *-mayın / -meyin* gerundiumu, sadece şiirde- vezin sağlamak için kullanılır:

a. *-may / -mey* gerundiumunun kullanılışları: *sözümge cevâb tapa almay demi tutuldı* «sözüme cevap bulamadan nefesi (dili) tutuldu» OY 314a:11, *körmey, bilmey méni vefâsız dép sén* «görmeden, bilmeden bana vefâsız demişsin» BŞ II 324:18, *kélse, öpmey ḳoymaġıl aġzını* «(o) gelirse, ağzını öpmeden bırakma» Ub. Ü 64b:5, *bu söz, kim Ḥüseyn Bég éşitip érdi, taḥḳîḳ bolmay ḳaldı* «Hüseyin Bey'in işittiği bu söz, tahkik edilmeden kaldı» Z 31b:6, *her kişi şükr-i niʿmet edâ ḳılmay hem bolmas* «nimete şükür edâ etmeyen hiç kimse yoktur» Bayk. Ris. 2a:11, *kéçe kündüz démey ḫırâm ḳılıñg* «gece gündüz demeden salınıp gezin» SS 187:26, *on kün ötmey yana atlandı ḫan* «han, on gün geçmeden yine atlandı» Şeyb. Vámb. XXIV, 86:1.

b. *-mayın / -meyin* gerundiumunun kullanılışları: *ʿâşıḳ u maʿşûḳ bolmaḳ birbirin tanışmayın* «birbiriyle tanışmadan, (birbirinin) seven ve sevileni olmak» FK 72b:8, *şâhid-i maʿnâ ansızın ʿuryân cilveger bola almayın her yan* «mânâ güzeli, o olmaksızın, her tarafta açıkça ortaya çıkamadan çıplaktır» SS 19:26, *ḳılmayın mihr ü vefâ eyledi yüz cevr ü cefâ* «aşk ve vefâ kılmadan yüz cevr ve cefâ eyledi» Ub. T 22b:7.

Şahıs Ekleri

87. Şahıs ekleri, çekimli fiillerdeki fâilin şahsını belirtmeye yararlar. Çağatayca'daki şahıs eklerinin şu çeşitleri vardır :

a. Emir ve istek çekimlerinde kullanılan değişik kaynaklı şahıs ekleri :

	Emir		İstek
Tekl. 2.	— veya *-ġıl/-ġın*	Tekl. 1.	*-(a)y(ın)*
3.	*-sun, -dék*	Çokl. 1.	*-(a)lı(ñg)*
Çokl. 2.	*-ñg(lar), -ñgız(lar)*		
3.	*-sunlar, -dékler*		

b. Geçmiş zaman ve şart çekiminde kullanılan, iyelik eklerinden türemiş şahıs ekleri :

Tekl. 1.	*-m*	Çokl. 1.	*-ḳ/-k*
2.	*-ñg*	2.	*-ñgız*, geçmiş zamanda ayrıca: *-ñglar*
3.	—	3.	*-lar*

c. Sadece mutlak gelecek zamanda kullanılan iyelik ekleri:

Tekl. 1.	*-m*	Çokl. 1.	*-mız*
2.	*-ñg*	2.	*-ñgız*
3.	*-sı*	3.	*-ları* veya *-sılar*

d. Diğer fiil şekillerinde kullanılan şahıs zamirleri :

Tekl. 1.	*mén*	Çokl. 1.	*biz*
2.	*sén*	2.	*siz*, nâdiren : *sizler*
3.	— *veya -dur/-tur* daha az olarak : *durur/turur*	3.	*-lar* veya *-durlar/ -turlar*

Çekimli Şekiller

Asıl Şekiller

88. Asıl şekiller, ya doğrudan doğruya fiil kök ve gövdesinden veya bu fiil kök ve gövdesine şekil ve zaman işâretleri getirilerek türetilmişlerdir. Aşağıdakiler buraya âittirler :

Emir

89. Fiil kök ve gövdesi + çeşitli kaynaklardan şahıs ekleri. Emir, sadece ikinci ve üçüncü şahıslarda mevcuttur.

Tekl. 2. eksiz veya *-ġıl / -ġil, -ġın / -ġin,* sadâsız konsonantlardan sonra ayrıca *-ḳıl / -ḳil, -ḳın / -ḳin: al, alġıl, alġın* «al», *tutḳıl* «tut», *kör, körgil, körgin* «gör», *éşitkil* «işit, dinle», *yıġlama* «ağlama», *ġam yémegil* «gam yeme».

3. *-sun / -sün, -dék: barsun* «varsın», gitsin», *kirsün* «girsin», *asradék* «korusun», *kördék* «görsün».

Çokl. 2. (krş. 7 A /2/ bölümü) *-ñg, -ıñg / -iñg / -uñg / -üñg / -ñgız, -ıñgız / -iñgiz / -uñgız / -üñgiz* (daha az olarak *-uñguz / üñgüz), -ñglar* vs., *ñgızlar* vs.: *eyleñg* «eyleyin», *almañg* «almayın», *körüñg* «görün», salıñgız «salın», tutuñgız «tutunuz», *turuñguz* «durunuz» *soruñgızlar* «sorunuz».

3. *-sunlar / -sünler, -dékler: ḳılsunlar* «kılsınlar, yapsınlar», *sordékler* «sorsunlar».

a. *-ar / -er* ile biten fiil kök ve gövdeleri, emir çekiminin ikinci teklik şahsında, bazen *-u / -ü* ekini alırlar: *baru «git», kaytaru* «döngeri dön», *ḳutḳaru* «kurtar», *yiberü* «gönder», meselâ: *éy ṣabâ, âvâre köñglüm isteyü her yan baru; vâdî vü taġ u beyâbânlarnı bir bir aḫtaru* «ey sabah rüzgârı, âvâre gönlümü takip ederek her tarafa git; vâdîleri, dağ ve çölleri bir bir dolaş» N örn. XXIV, 1. Diğer taraftan, Abuşka yazarının *baru*'nun bir varyantı olarak aldığı (yay. Velyaminov-Zernov, s. 127, yay. Vámbéry-Budenz, s. 30) *barı* «var, git» şekline metinlerde rastlanmaz.

b. Bir kaç yeni Türk şivesinde yaygın olan *-çı / -çi* eki, bazen, emre nezâket tonu vermek için 2. teklik şahsa getirilir: *éy vâdî-yi Eymen içre ḳoyçı, it mén sañga, öz ḳaşıñgda ḳoy-çı* «Ey Yemen'deki çoban, ben senin köpeğinim, (beni dâima) karşında (yanında) tut (bulundur)» LM P 93b:14, *İçmegen bolsañg, Şeybânî, bar-çı ol meyḫâneġa* «(eğer henüz) içmediysen, ey Şeybâni, (lütfen) o meyhaneye git» Şeyb. Div. 94b:4.

c. *-dék ve -dékler* şekilleri, esâsen Nevâyî'de bulunur: *istegünçe bâde içdék zehr devrân bezmide* «feleğin meclisinde şarap isteyece-

ğine zehir iç» FK 50a:7, *cünûnumdın perîrûyumġa ger sevdâ eşer ḳılsa, bitidékler közi köñglüm ḳoşıdın tökse ḳan taʿvîz* «eğer sevdâ, deliliğimden peri (gibi güzel) yüzüme tesir etse, (onun) gözünün gönül kadehimden döktüğü kan ile muska yazsınlar» N Örn. XIV, 5. Nevâyî'den başka Yusuf Emîrî'nin *Dehnâme* adlı eserinde de *-dék* şekli kaydedilmiştir: *bitidék émdi târîḫini kâtib* «kâtip, şimdi (onun) tarihini yaz» 271b:5.

90. Emir çekiminin kullanılışları :

a. Emir çekimi, (ricâ, yalvarma, dâvet, tavsiye, uyarma, vs. dâhil) buyurma ve yasaklarda (olumsuz buyurmalar) kullanılır: *kél, éy cân bülbülü, pervâz ḳılġın, şehenşeh medḥini âgâz ḳılġın* «gel ey gönül bülbülü, şahlar şahını övmeye başla» GN 58b:9, *barçanı zindângа salıñglar* «hepsini zindana atın» H 70b:6, *ölümdin émdi démeñgiz söz* «şimdi ölümden söz açmayın» Ub. Ü 36b:5.

b. Emir çekimi, şüpheyi ifâde etmek için kullanılır (şüphe bildiren emir): *şehenşehlıḳ ḳaçan tégsün gedâġa* «şahlık, (bir) dilenciye ne zaman düşsün» LN 149a:10, *Mıṣr şehi bolmasın ol Yûsufum* «Mısır padişahı o (benim) Yusufum olmasın» H 67:11.

c. Emir çekimi, yardımcı cümlelerde kullanılabilir: *andaḳ ḳıl, kim soñgra peşîmân bolma* «öyle yap (davran) ki sonra pişman olma» BŞ II 310:4, *bir kişi, kim iʿtimâdıñ añga bolġay, yiberü, kim Rûmda salṭanat ḳılsun* «itimat ettiğin bir kişiyi gönder ki Anadolu'da sultanlık etsin» N Quatr. 84:16-17.

İstek

91. Sadece birinci şahısta bulunan istek çekimi, bir hareketi yapma isteğini veya teklifini ifâde etmek için kullanılır. İstek çekimi, şu ekler ile teşkil edilir:

Tekl. 1. *-(a)y / -(e)y, -(a)yın / -(e)yin, -(a)ym / -(e)yim (Z), -a)y / -(e)y mén* (H, nâdiren): *bitiy* «yazayım», *neyleyin* «ne eyleyeyim?», *nétey* «ne edeyim?», *baray* «varayım; gideyim», *ḳılayım* «yapayım» (Z), *ḳılay mén* «kılayım» (H); *yâ Rab, né déy alarnı, ki miskîn Nevâyîni bîhûş u*

'aḳl...ḳıldılar «Ey rabbim, zavallı Nevâyî'yi akılsız ve deli eyleyenlere ne diyeyim?» N Örn. XXII, 7, *şâm-ı 'ayş özni özüm mest ḳılay* «işret gecesinde kendi kendimi sarhoş edeyim» FK 228a:5, *minâre üstide çıḳayım ve her sarı köz salayım* «minâre üstüne çıkayım ve her tarafa göz salayım» Z 47b:14.

Çokl. 1. *-(a)lı / -(e)li, -(a)lıñg / -(e)liñg, -(a)lım / -(e)lim* (LN, nâdiren): *oḳulı* «okuyalım», *olturalı* «oturalım», *içeliñg* «içelim», *içelim* «içelim» (LN); *ol cümledin evvel Semerḳand ehliga şürû' ḳılalı* «hepsinden önce Semerkantlılardan başlayalım» Mec. 94b:4, *ḳılalıñg 'azm-i râh* «yola çıkalım» H 20b:14.

Geçmiş Zaman

92. Kök ve gövde + *-d* zaman işâreti + iyelik eklerinden (87b bölümü) türemiş şahıs ekleri. Zaman işâreti, *t* ile biten kök ve gövdelerden sonra dâima; *ç, k, p, ḳ, s, ş* ile biten kök ve gövdelerden sonra ise umûmiyetle, *-t'*dir.

Tekl.	1.	*aldım* (aldım)	*kéttim* (gittim)	*oḳudum* (okudum)	*tüştüm* (düştüm)
	2.	*aldıñg*	*kéttiñg*	*oḳuduñg*	*tüştüñg*
	3.	*aldı*	*kétti*	*oḳudı*	*tüşti*
Çokl.	1.	*alduḳ*	*kéttük*	*oḳuduḳ*	*tüştük*
	2.	*aldıñgız*	*kéttiñgiz*	*oḳuduñguz*	*tüştüñgüz*
		aldıñglar	*kéttiñgler*	*oḳuduñglar*	*tüştüñgler*
	3.	*aldılar*	*kéttiler*	*oḳudılar*	*tüştiler*

-dıñgızlar eki, Zafernâme'de geçer: *dédiñgizler* «dediniz».

Olumsuz: *almadım* «almadım», *kétmedim* «gitmedim».

93. Geçmiş zamanın kullanılışları :

a. Geçmiş zaman, İngilizce'deki «past tense» gibi, umûmiyetle, geçmişte yer alan bir hâdiseyi belirtir: *éy Nevâyî, 'ışḳ ara vaṣl istedük, küldüñg besî; bizni uşbu müdde'ada mülzem éttiñg 'âḳıbet* «ey

Nevâyi, aşk içinde, kavuşmayı istedik, (sen ise) çok güldün; sonunda bizi bu istediğimizden dolayı ayıpladın» FK 24b:8, *sizge ayttuḳ, ınanmadıñız* «size (2. tekl. şahıs, nezâket şekli) söyledik; inanmadınız» Küll. R 57a:25, *sordı kim: sizler hîç söz dédiñgizler mü? alar dédiler: yoḳ* «dedi ki: siz, hiç (bir) söz dediniz mi? onlar dediler: yok» Z 25a:4.

b. Umumî ifâdelerde, geçmiş zaman ,geniş zamanın yerini alabilir: *zamân ehli ziyân ehlidür: her alarġa yavuştı, Ḥaḳdın yıraḳ tüşti; her kim alardın ayru tüşti, Ḥaḳnıñ yaḳınlarıġa yoluḳuştı* «zamana uyanlar, ziyandadır; her kimse ki onlara yaklaştı, Hak'tan uzak düştü; her kimse ki onlardan ayrı bulundu, Hakk'a yakın olanlara rastladı» Mahb. 192:18.

c. Geçmiş zaman, bazen, gelecekte mutlaka ortaya çıkacak olan bir harekete işâret etmek için kullanılır: *méni éşikiñgdin, nétey, sürdi firâḳ; ḳıl çâre, yoḳ érse méni öltürdi firâḳ* «ayrılık, beni (senin) eşiğinden ayırdı, ne edeyim? (ey sevgili ,bunun) çâresini bul; yoksa, ayrılık beni öldürecek» BŞ II 317:18. Aynı şekilde, dolaysız geçmiş zaman, sık sık, yerine getirildiği düşünülen emre işâret etmek için, buyurma ifâdeli fiillere bağlı yardımcı cümlelerde kullanılır: *buyurdı, kim ol birininiñ ḳızını ol birininiñ oġlıġa bérdiler* «(o), birinin kızını öbürünün oğluna vermelerini buyurdu» N Quatr. 96:5-6.

d. Bazı ifâdelerde geçmiş zaman, İngilizce'nin «could» ve «would» yardımcı fiillerinin kuvvetini taşır: *çü tébrendi ol ikki çérig revân, dédiñg, kim yıḳılġusıdur bu cihân* «o iki ordu harekete geçince, (sen), bu cihan yıkılsın, dedin» Z 25a:14-15, *şâd étseñg eger luṭf étiben, nétti, né boldı, vaṣlıñg bile bu ḫasta Gedâ köñglini, ḫanım* «ey hakanım, lütfunla bu hasta Gedâ'nın gönlünü şâd ettin de ne oldu?» G Örn. XXXI, 7.

e. Geçmiş zamana getirilmiş olan *-dur / -durlar* eki, mânânın kuvvetlendirilmesine yarar: *az furṣatda ḫuṭûṭını bitidi, kim ol fen üstâdları ottuz yılda ança bitimedidürler* «kısa zamanda yazıyı yazdı (öğrendi); bu (hat) feninin ustaları bile otuz yılda onun gibi (güzel yazı) yazamadılar» Mec. 79b:12.

f. Belirsizlik ifâde etmek için, bazen, geçmiş zaman çekiminden sonra *bolġay* «olacak» getirilir: *on miñ évlük kişi çıḳtı bolġay* «on bin âile (yola) çıkmış olabilir» Şeyb. Vámb. 132:18. Soru cüm-

lelerinde *bolġay,* bir tereddüt mânâsı taşır: *raḥmı peydâ boldı mu bolġay anıñg taş köñglide* «onun taş gönlünde (de) acıma duygusu ortaya çıkmış olmalı» L Div. 31:4.

Şart

94. Şartın şimdiki zamanı: Kök ve gövde + *-sa* kip işâreti + iyelik eklerinden türemiş (87b bölümü) şahıs ekleri.

Tekl.	1.	*barsam* «varsam; gitsem»	*körsem* «görsem»
	2.	*barsañg*	*körseñg*
	3.	*barsa*	*körse*
Çokl.	1.	*barsaḳ*	*körseḳ*
	2.	*barsañgız*	*körseñgiz*
	3.	*barsalar*	*körseler*

Olumsuz: *barmasam* «varmasam; gitmesem», *körmesem* «görmesem».

95. Şartın şimdiki zamanı, aşağıdaki şekillerde kullanılır :

a. Yalnız şart (yapma ifâdesi taşımayan) ifâde eden şart cümlesinin fiilinde: *âsâyiş tileseñg, ʿâlem ehliġa hemdem bolma* «huzur istersen, dünya insanına arkadaş olma» Mahb. 192:16.

b. Dilek veya temenni ifâde eden ana yardımcı cümlede: *köñgli tilegen murâdġa yétse kişi, ya barça murâdlarnı terk étse kişi* «kişi, ya gönlünün dilediği murada ulaşsa, yahut da bütün muradlarını terk etse (etmeli)» BŞ II 309:5, *ḳaysı mevżiʿni ki menzil eylese ol şehsüvâr, kéçe tañg atḳunça ḳılsañg pâsbânlıġ iḫtiyâr, salsañg özni içkeri, ger ġâyib olsa perdedâr; ḳavsa çıḳsañg, ḳavmasa dergâh ara tutsañg ḳarâr* «o şehsüvar hangi yeri konak eylese (sen de orada) gece tan vaktine kadar bekçilik etsen; kâhyası yokken içeriye girsen; (eğer seni) kovarsa çıksan, (fakat) kovmazsa (onun) dergah(ı) içinde kalsan» N Örn. 58:16-21.

c. Osmanlı Türkçesindeki ve diğer Türk şivelerindeki gibi, şart şimdiki zamanı, bazen, bildirme kipli anlatımlarda kullanılır: *uşal hînde bu atlıḳlar ... kirdiler; körsem, kim Ḳutluḳ Muḥammed Barlas ve Babay Perġarî ... yétip kéldiler* «tam bu anda atlılar ... girdi-

ler; gördüm ki Kutluk Muhammet Barlas ve Babay Pergarî ... çıkıp geldiler» B 119a:6.

d. *bolsa,* «her nasılsa, ise» mânâsına gelir (krş.: Osmanlı Türkçesi, ise): *émdi hem bolsa tevaḳḳu' ol turur* «şimdi, her nasılsa, ümid (imiz) odur» Z 33a:12.

e. *bol-* yardımcı fiili, sık sık, imkânı veya imkânsızlığı ifâde etmek için şart şimdiki zamanı ile birlikte kullanılır: *bol-* fiilinin fâili, umûmiyetle belirsizdir: *yolnı ḳulavuz bile tapsa bolur* «yolu kılavuz ile bulmak mümkündür» Mahz. 120b:9, *ḫaṭṭıñgnı ḫôd teşvîş bile oḳusa boladur* «senin hattını okumak çok zordur» B 349b:2, *anıñg 'ahdıġa i'timâd ḳılsa bolmas* «onun sözüne güvenmek olmaz» Z 33a:17. Belirli fâil (nâdir): *né ṣabr étsem bolur, né ṭâḳatım bar* «ne sabretmem (mümkün) olur, ne (de) takatim var» GN 63a:4.

f. Şart çekimi ile kullanılan *kérek* «gerek, lâzım» kelimesi, gereklilik bildirir: *körsem kérek ay u kün bulutsız* «güneşi ve ayı bulutsuz görmeliyim» L Div. 148: sayfa kenarı, *ér kérek émgek bile tapsa ḥużûr* «er kişi, emek vermekten huzur duymalıdır» Mahz. 118b: 8, *kérektür raḳam tapsa şehnâmeî* «bir şehnâme yazılmalıdır» Küll. R. 396b:16.

96. Şartın Hikayesi: *-sam é(r)di.*

a. Şu anki durumun tersi olan bir sürekli geçmişe işâret eden şart cümlelerinin şart kısmında: *'ışḳ eger ḳılmasa érdi in'âm, bar édi barça işim nâfercâm* «(Allah), eğer bana aşk ihsan etmeseydi, bütün işlerim boşunaydı, faydasızdı» Şeyb. Vámb. 2:8.

b. Geçmiş zaman bildiren birleşik cümlelerde: *köñglümde nê ma'nâ bolsa érdi peydâ, til eyler édi naẓm libâsıda edâ* «gönlümde hangi mânâlar doğduysa, dilim onlara nazım elbisesi giydiriyor, onları şiir haline getiriyordu» GS Nur. 3a:10, *her ḳaçan atlansa édi nâgehân, titrer édi barça zemîn ü zamân* «o ata bindiğinde, birden, bütün dünya titrerdi» H 39a:2.

97. Geçmiş Zamanın Şartı: *-dım é(r)se.*

Geçmiş zamanın şartı, şu ifâdeler için kullanılır:

a. Geçmişteki basit şart: *yañgı cân mañga bérdi érse Ḫudâ; anı hem kélmişem ḳılurġa fedâ* «Allah bana yeni bir can verdi ise, onu fedâ (kurban) etmeye geldim» SS 183:325.

b. Geçmiş zaman: *atınıñ yürüşige baḳtım érse, dédim* «atının yürüyüşüne bakınca, söyledim» OY 314a:7, *kéldük ése, tapmaduḳ anı* «gelince onu bulmadık» H 68b:14.

Gelecek-İstek

98. Fiil tabanı + *-ġay/-gey* zaman eki (sedâsız konsonantlardan sonra daha çok *-ḳay/-key;* bilhassa şiirde *-ġa/-ge/-ḳa/-ke*) + şahıs zamirleri.

Tekl. 1.	*ḳılġa(y) mén*	*tapḳa(y) mén*	*bilge(y) mén*
2.	*ḳılġa(y) sén*	*tapḳa(y) sén*	*bilge(y) sén*
3.	*ḳılġa(y)*	*tapḳa(y)*	*bilge(y)*
Çokl. 1.	*ḳılġa(y) biz*	*tapḳa(y) biz*	*bilge(y) biz*
2.	*ḳılġa(y) siz*	*tapḳa(y) siz*	*bilge(y) siz*
3.	*ḳılġaylar*	*tapḳaylar*	*bilgeyler*

Olumsuz: *ḳılmaġa(y) mén* «yapmayacağım», *bilmege(y) mén* «bilmeyeceğim».

99. Gelecek-İstek Kipinin Kullanılışları :

a. Gelecek: *ölsem, bu 'âlem ehlidin bolġay mén âsûde* «ölürsem, bu dünya insanlarından kurtulacağım» B Sam. 12:20, *peşîmân bolġa sén âḫir* «sonunda pişman olacaksın» LN 153a:1, *Semerḳandnı muḥâṣara ḳılġay biz* «Semerkant'ı kuşatacağız» B 39a:5, *ümîdimiz ol turur, kim ... ṣulḥ ḳılġay siz* «ümidimiz odur ki barış yapacaksınız» Z 46b:7.

b. İstek, ricâ veya emir: *til birle néçük ḳılġa mén iẓhâr sañga* «(durumumu) dil ile sana nasıl anlatabilirim?» BV 6b:11, *rûzî ḳılġay Ḫudây nuṣret sizge* «Allah size zafer nasip etsin» BŞ II, 316:4.

c. Bazen gelecek-istek, alelâde bir gerçeğe işâret etmek için kullanılır (vecizelerdeki gelecek-istek) ve umûmiyetle İngilizce geniş zamanla tercüme edilir: *her kişi kim birevge ḳazġay çâh, tüşkey*

ol çâh ara özi nâgâh «bir başkasına kuyu kazan kişi, birden bire o kuyuya kendisi düşer» SS 156:341. *şâh oldur, ki almagay ve birgey* «sultan odur ki almaz, verir» Mahb. 85:16.

d. Tahmin: *ḳorġandın deryâ bir oḳ atımı bolġay* «nehir, kaleden aşağı yukarı bir ok atımı uzaklıktadır» B 4a:8, *bu maṭla' anıñg bolġay* «bu matla onun olmalı» Mec. 98b:6.

100. Gelecek-İsteğin Hikayesi: *-ġay é(r)dim,* çokl. 3. *-ġay é(r)diler* veya *-ġaylar é(r)di;* LN'de ayrıca *ḳılġaydı* 157b:2, *bolġadı* 157b:3.

Bu kip, şu kullanılışlara sahiptir:

a. Geçmişe ait tahmin ifâdesinde: *taḫmînen altı yaşımda bolġay érdim* «tahminen altı yaşlarında olmalıydım» Küll. R 663b:19, *kiçik ḫan azraḳ kişi bile kélip édi; miñgdin köprek, ikki miñgdin azraḳ bolġay édi* «küçük han, daha az kişi ile gelmişti; (sayıları), binden çok, iki binden daha aşağı olmalıydı» B 103a:11.

b. Umûmiyetle istek ifâde eden *kâşkî* edatı ile kuvvetlendirilerek, gerçekleşmemiş bir isteğe işâret etmek için: *éy kâşkî mén bolġay édim alında ḫâdim* «keşke, (onun) huzûrunda hizmetçi olsaydım» L Div. 82:1, *ḳılmaġay érdim yüzin körmek temennâ kâşkî* «keşke, (onun) yüzünü görmek istemeseydim» Bayk. Div. 232:10.

c. Bu kip, şu anki durumun tersini ifâde eden cümlelerin şart yardımcı cümlelerinde de kullanılır: *içmegey érdim tena"um devride câm-ı viṣâl, bilsem érdi hecrdin bolur bu devrân özgeçe* «ayrılık yüzünden devrânın bambaşka olacağını bilseydim, yiyip içme (eğlence) devrinde kavuşma kadehini içmezdim» Bayk. Div. 140:8-9.

101. Oğuzca'dan alınan *-a/-e (<-ġa/-ge)* gelecek-istek kipi, bazen, şiirlerde yer alır. Bunun kullanılışları şöyledir :

a. Geniş-gelecek zaman: *né tañg, ger téşe ḳatre su taşnı* «su damlası, eğer taşı oyarsa, bunda şaşılacak ne var?» Nevâ'î Meb. 26, *ḳorḳaram, köñglüm bu ġamdın yarıla* «korkarım ki gönlüm bu üzüntüden yarılacak» L Div. P 95b:13, DAN 1926, s. 79:5, *ḳavlidin yanġan kişi nâmerd ola* «sözünden dönen kişi nâmert olsun». L Div. 96a:5.

b. İstek: *köz tutar mén, kim közümnüñg suyıdın köñglide toḫm-ı muḥabbet tarıla* «göz yaşlarımın (onun) gönlünde aşk tohumunu yeşertmesini bekliyorum» L Div. P 96a:2, Meb. 62, *(murâdım uşbu érür) naḫl-i ḳaddim ġayret-i şimşâd ola, mihnet ü ġamdın köñgül âzâd ola* «(dileğim şudur ki) boy ağacım, şimşat ağacı olmaya özensin (ve) gönlüm, acı ve üzüntüden kurtulsun» H 46a:7.

Partisiplerden Yapılan Fiil Kipleri

-r veya *-mas* İle Yapılan Kipler

102. Geniş Zaman: Fiil tabanı + *-(a, u)r* + şahıs zamirleri.

Tekl.	1.	*alur mén* «alırım»	*kélür mén* «gelirim»
	2.	*alur sén*	*kélür sén*
	3.	*alur*	*kélür*
Çokl.	1.	*alur biz*	*kélür biz*
	2.	*alur siz*	*kélür siz*
		(tapınur sizler) TŞ	
	3.	*alurlar*	*kélürler*

Azerî Türkçesindeki *-am/-em* şekilleri de birinci teklik şahıs için şiirde bolca kullanılır: *baruram* «varırım; giderim», *bilürem* «bilirim».

Olumsuz: Fiil tabanı + *-mas/-mes* + şahıs zamirleri.

Tekl.	1.	*barmas mén* «varmam; gitmem»	*bilmes mén* «bilmem»
	2.	*barmas sén*	*bilmes sén*
	3.	*barmas*	*bilmes, bilmesdür* (Şeyb.)
Çokl.	1.	*barmas biz*	*bilmes biz*
	2.	*barmas siz*	*bilmes siz*
	3.	*barmaslar*	*bilmesler*

Şiirde, şu Azerî Türkçesi şekilleri de yer alır: *tap-man* «bulmam», *ḳıl-man* «yapmam», *bil-men* «bilmem», *iste-men* «istemem» ve *tap-manam* «bulmam» (Nevâ'î); (2. teklik şahıs) *déy al-mañg* «söyleyemezsin» (Abuşḳa, yay. Velj.-Zer., s. 29), *tapa al-mañg* «bulamazsın» (a.g.e., Nevâ'î'nin dörtlüğü), *bil-meñg mü* «bilmez misin?» (Abuşḳa, yay. Vámbery-Budenz, s. 34).

103. Geniş zamanın kullanılışları :

a. Geniş zaman, husûsî bir zamana işâret etmeyen belirsiz bir olma veya yapma bildirir: *her kün béş yüz beyt âsânlıġ bile bitir* «(o), her gün beş yüz beyti kolayca yazar» Mec. 98a:10, *şaṭrancnı ḫûb oynar* «(o), satrancı iyi oynar» Mec. 84a:3, *ay yüzi vü uzun saçı fikride 'ömr ḫôş kéçer* «(onun) ay yüzünü ve uzun saçını düşünürken ömür hoş geçer» L Div. 111:1, *tapınmaġumdur, olça sizler tapınur sizler* «ben, sizin tapındığınıza tapınmayacağım» TŞ II, 306a: 13. Yine geniş zaman, umûmî bir gerçeğe işâret eden ifâdelerde bolca kullanılır (vecize geniş zamanı): *çéçek sévgen cefâ-yı ḫâr tartar* «çiçeği seven, dikenin cefâsını çeker» LN 148a:11, *öçkü yügürüp kéyik bolmas* «keçi, koşmakla geyik olmaz» Mahb. 195:11.

b. Geniş zaman, şimdide yer alan ve dolayısıyla henüz tamamlanmamış olan bir hareketi bildirmek için de kullanılabilir: *sizler bu yosunluḳ sözler siz* «siz böyle söylüyorsunuz» B 118b:12, *émdi bilmes mén, kim ol sulṭânumnuñ ḥâli nédür* «şimdi, o sultanımın hali nasıldır, bilmiyorum» G Örn. XXI, 5, *mundın ḳorḳaram, meniñ naṣîḥatımnı éşitmegey* «benim nasihatımı dinlemeyeceğinden korkarım» Z 50b:13.

c. Gerçeklik taşıyan hikayelerdeki geniş zaman, sık sık, görülen geçmiş zaman yerine kullanılır (tarihî geniş zaman): *sorar bir bir ḥikâyetni mükerrer, érikmey ol taḳı aytur serâser* «(sûsen), tekrar tekrar hikayenin ayrıntılarını sorar (ve Nevrûz da) üşenmeden bir bir anlatır» GN 74b:2, *yétmiş séksençe âbdân yaraḳlıḳ yigitler kirgende Seyyid Ḳâsımġa ḫaber bolur; uyḳuluḳ, könglekçen ḳopup, béş altı kişi bile atḳulap ura ura bularnı çıḳarur, bir néçe baş késip yiberdi* «yetmiş seksen kadar iyi silahlanmış savaşçı (kaleye) girdiğinde, Seyyit Kasım'a (bunun) haberi ulaştı; (Seyyit Kasım) uykuluydu, gömlekle çıkıp beş altı kişi ile (bunlara) karşı koyarak vura vura bunları (kaleden) çıkardı, pek çok baş kesip attı» B 110a:6-8.

d. Gelecek: *barmaḳ kérek; sizni pâdşâh köterürler* «gitmeliyiz; sizi padişah yapacaklar» B 118a:9, *sén barġıl, mén kélür mén* «sen git, ben geleceğim» Z 50b:1, *dér raḳîb: yararam Gedâ yürekin* «rakip söyler: Gedâî'nin yüreğini yaracağım» G Örn. XLIX, 9, *'âḳıbetü' l-emr bolur biz behem* «sonunda beraber olacağız» H 21b:14.

104. Geniş Zamanın Rivâyeti: *-r* (olumsuz: *-mas*) *é(r)miş mén*, 3. çokl. şahıs *-r* (olumsuz: *-mas*) *é(r)mişler* veya *-rlar* (olumsuz: *(-maslar) é(r)mişler* :

Geniş zamanın rivâyeti, konuşmacının duyarak veya bizzat keşfederek bildiği bir olma veya yapma ifâde eder: *mén Gedâni aytur érmiş sén kim öltürgüm durur* «şöyle söyleyip duruyormuşsun: 'Gedâî'yi öldüreceğim'» G Örn. XLVIII, 9, *ol ki tüşümni tapar érmiş ḳanı* «düşümü yorumlayan kişi nerede?» H 33a:14, *mañga ġarîb ḥâletî boldı; 'âlemde cân vehmidin yamanraḳ néme bolmas émiş* «bana garip bir hal oldu; dünyada can korkusundan daha kötüsü yokmuş» B 118a:3, *'ışḳ ehliniñg ṭarîḳin eyledim ḫôş, éy köñgül; farḳ étmesler émiş anda gedâ vü şâhnı* «aşıklar yolunu hoş buldum, ey gönül; orada dilenci ile padişah ayrı tutulmazmış» Ub. T 36a:3-4.

105. Geniş Zamanın Hikayesi: *-r* (olumsuz: *-mas*) *é(r)dim*, 3. çokl. şahıs *-rlar* (olumsuz: *-maslar*) *é(r)di/é(r)diler*.

Bu fiil kipinin kullanılışları :

a. Geniş zamanın hikayesi, geçmişte devam etmiş, âdet halini almış veya tekrar edilmiş olarak düşünülen bir olma veya yapma bildirir: *tefekkürde turur érdim seḥergâh, éşiktin bir cüvânî kirdi nâgâh* «sabah vakti düşünceler içinde idim, ansızın kapıdan genç bir kimse girdi» LN 144b:3, *mañga her yurtta alaçuḳ yasar érdiler; alaçuḳta olturur édim* «(onlar), bana her konaklama yerinde keçe çadır kurarlardı; ben keçe çadırda otururdum» B 120a:9-10, *her kün 'iyâdetimġa kélür érdi* «(o), her gün ziyaretime gelirdi» Küll. S 752a: 5, *merdâne kişi édi; oḳnı yaḫşı atar édi, çevgânnı yaḫşı oynar édi* «yiğit kimseydi; iyi ok atar, iyi çevgân oynardı» B 13b:14, *meyni ḥûblarnıñg dudaġı tég bilürler érdiler* «şarabı güzellerin dudağı gibi biliyorlardı» Z 13a:13.

b. Geniş zamanın hikayesi, bazen, teşebbüs edilmiş veya sadece niyetlenilmiş bir harekete işâret eder: *yüzüñgni körüp gül, uftanıban gül ḳaçar érdi, miskîn yügüre almadı tiken arasında* «(senin) yüzünü gören gül utancından kaçıyordu; (fakat) zavallı, dikenlerin arasında koşamadı» L Div. 15:3-4, *Ḥażret atlanur érdi* «Hazret (Timur) ata biniyordu» Z 32b:7.

c. Bu kip, şu anki durumun tersini ifâde eden bir şart hikaye çekiminin ana cümlesinde, bazen şart cümlesi olmaksızın da kullanılır: *eyler érdim, éy köñgül, köz baḥrıdın dürler nişâr, bolsa érdi luṭf étip ol bîvefâ mihmân mañga* «ey gönül, göz denizinden inciler saçardım, (eğer) o vefâsız lutf edip bana misafir olsaydı» Ub. T 24b, *oḳuy almaġandın soñg elbette taġyîr bérür édiñg* «okuyamadıktan sonra elbette (onu) değiştirecektin» B 349b:1, *ḫayâl ḳılur érdiñg, kim felek yıḳılġusı turur* «hayal ederdin ki felek yıkılacak» Z 25a:18.

d. Geniş zamanın hikayesinden sonra getirilmiş *bolġay* «olacak» kelimesi, tahmin ifâdeli bir cümle verir: *ol bu 'inâyetḳa andaḳ müsteẓhar, kim ba'ẓı maḫalde pâdşâh maṣlaḥatı üçün téñgrilikdin hem tecâvüz ḳılur érdi bolġay* «o (Hoca Hüseyin Kirnegî), bu yardıma (padişahın lutfuna) öylesine dayanmıştı ki padişahın işleri uğruna ulûhiyete (ilahî kanunlara) tecâvüz etmiş olmalı» Küll. R 681b:2.

106. Geniş Zamanın Şartı: *-r é(r)sem, -rsam, -r bolsam/olsam;* olumsuz: *-mas é(r)sem/bolsam/olsam.*

Bu fiil kipi, şunlara işâret etmek için kullanılır :

a. Geniş veya gelecek zamanın basit şartında: *éy dôst, séver éseñg Ḫudânı, terk eyle cihân u mâsivânı* «ey dost, eğer Allah'ı seviyorsan, bu dünyayı ve öbür dünyayı terk et» Ub. Ü 68a:5-6, *saġınur bolsam viṣâlıñg devrini, ḳan yıġlaram* «(ne zaman) sana kavuşma vaktini düşünsem, kan ağlarım» G Örn. XLVIII, 2, *ger ḫasta Gedâ ḳanına nâḥaḳ kirer olsañg, cânından ayırġıl, velî cânândın ayırma* «eğer haksız yere hasta (aşık) Gedâî'nin kanına girecek olursan, (onu) canından ayır; fakat cânânından ayırma» G Div. 100a:10, *cihân içinde eger sén murâd isterseñg, cefâ vü cevr né kim kélse, taḥammül ḳıl* «dünyada eğer dileğine kavuşmak istersen, (başına) gelecek bütün acı ve eziyetlere katlan» Z 16b:2-3, *ger hôd kélmes olsa, yalbaru* «eğer (o) kendisi gelmez ise, (gelmesi için ona) yalvar» N Örn. XXIV, 4.

b. Yardımcı cümlelerdeki geniş zaman: *her kimni ol tilerse, pâdşâh ḳılur* «o kimi isterse, (onu) padişah yapar» Ub. Ü 18b:8.

-mış Partisibinden Yapılan Kipler

107. Öğrenilen Geçmiş Zaman: Fiil tabanı + *-mış* + şahıs zamirleri.

Tekl. 1. *bolmış mén* «olmuşum»
2. *bolmış sén*
3. *bolmış* veya *bolmışdur/tur*
Çokl. 1. *bolmış biz*
2. *bolmış siz*
3. *bolmışlar* veya *bolmışdurlar/turlar*

Şiirde, şu Azerî Türkçesi şekilleri ile de karşılaşılır: *ḳalmış-am* «kalmışım», *éşitmiş-em* «işitmişim», *asmış-aŋ̃* «asmışsın» FK 42a:8.

a. Öğrenilen geçmiş, şiirde, nesirden daha yaygındır. Bu kip, konuşucu tarafından doğrudan doğruya bilinmeyen, konuşucunun başkalarının bilgisiyle veya başka yollardan kendisinin çıkardığı sonuçlarla haberdar olduğu olma ve yapmaların ifâdesinde kullanılır: *éşittim ... şürû' eylemiştür maḳâlâtıġa* «işittim (ki), (Câmî) eserlerine (eserlerini yazmağa) başlamış» Küll. R 361a:11, *çûn sén hem mübtelâ bolmış sén âḫir, cefâdın gül bigin solmış sén âḫir, bu yolda ḳoy ser ü sâmân* «(gördüğüm kadarıyla) sen (aşka) tutulmuşsun (ve) sonunda üzüntüden gül gibi solmuşsuñ, bu yolda varını yoğunu terk et» TN 275a:3-4, *boynuñga müşkîn ipekdin éy ki tûmâr asmışaŋ̃, ḳayda ḥâlim bilge sén, kim boynuma taḳtıŋ̃ kemend* «sen (kendi) boynuna misk kokulu (siyah) ipek asmışsın; (benim) boynuma kement taktığını nereden bileceksin?» FK 42a:8, *kirpikiŋ̃ tüşken köŋ̃gül içre ḫayâlıŋ̃, éy perî, gûyiyâ Yûsuf nüzûl étmiş çeh-i Bâbil ara* «(senin) kirpiğinin düştüğü gönlümdeki hayalin, ey peri, Yusuf'un atıldığı Bâbil kuyusu gibidir» N Div. 23a:10.

b. Fakat yukarıdaki fonksiyon, her zaman, tam mânâsıyla görülmez; öğrenilen geçmiş zaman, bazen, görülen geçmiş zamanın yerini alır: *şeh dédi: ḳılmamış mén anı ṭavâf, lîk éldin éşitmişem evṣâf* «şah dedi: ben onu tavâf etmedim; fakat vasıflarını başkalarından işittim» SS 128:49, *lâle tég bağırımda dâġ érmes 'aceb, kim kalmışam bir semenber, yüzi gül, serv-i ḫırâmândın yıraḳ* «bağırımdaki lâle gibi (kırmızı) yaraya şaşırmamalı; çünkü (ben), bir yasemin göğüslü, gül yüzlü ve selvi boyludan ırak kalmışım» L Div. 96:5-6.

108. Öğrenilen Geçmiş Zamanın Hikaye Birleşik Çekimi: *-mış é(r)dim* (nâdiren): *mén ġanîmet tutmış érdim ol semenber vaṣlını; eyledi méndin cüdâ çarḫ-ı sitemger vaṣlını* «ben, o yasemin göğüslüye kavuşmayı ganîmet saymıştım; zâlim felek, ona kavuşmayı benden esirgedi» Bayḳ Div. 243:3-4, *ötmiş édi bir kéçe kündüz tamâm ... anda yétip Mâlik-i Tâcir nâgâh* «tam bir gece ve bir gündüz geçmişti, ... Tüccar Mâlik derhal oraya ulaştı» H 10b:3-4.

109. Öğrenilen Geçmiş Zamanın Şart Birleşik Çekimi: *-mış bolsam/olsam.*

Bu kip şunları bildirir :

a. Geçmişteki basit şart: *yaşurun mey içmemiş bolsañg, nége bolmış bu nev' lebde güftâr özgeçe* «gizlice şarap içmediysen, dudaklarındaki sözler niçin böylesine başkalaşmış?» Bayk. Div. 138:10-11.

b. Yardımcı cümlelerdeki geçmiş zaman: *körmek kérek, her né Téñri salmış olsa alına* «Tanrı'nın ona verdiği her şeyi görmek gerekir» L Div. P 100a:14, *émdi her ġarîb ümûr eyleñgiz, körmiş olsañgız, mezkûr* «şimdi, görmüş olduğunuz bütün acayip şeyleri anlatınız» SS 111:32.

110. Öğrenilen Geçmişin Gelecek-İstek Çekimi: *-mış bolġay mén.*

Bu fiil kipinin kullanılışları :

a. Öğrenilen geçmiş zamanın gelecek-istek çekimi, Latince'deki «future perfect» gibi, gelecekte tamamlanmış olacak bir yapma veya olma bildirir: *tiriglikni anıñg rıżâsı üçün tilegey ve ölümde anıñg rıżâsın tapsa, cân bérip istegey: rıżâsın Ḥaḳ rıżâsı bilmiş bolġay ve murâdın anıñg ḫ'âstıda maḥv ḳılmış bolġay* «(bir kimse), diriliği Allah rızâsı için istiyor ve ölümde de onun rızâsını umuyorsa, ölünceye kadar şunu isteyecektir: (bir kimse kendi) rızâsını Allah'ın rızâsı bilmiş olmalı ve (kendi) dileğini onun isteğinde yok etmiş olmalı» Mahb. 104:12-13, *bârî Ḳur'ân oḳumış bolġa mén* «hiç değilse, Kuran okumuş olsaydım» Şeyb. Vámb. 94:16.

b. Bu fiil kipi, geçmişteki bir istek veya bir tahmini ifâde etmeye de yarar: *münâsib bu kéldi, ki ... ḥadîsin edâ eylemiş bolġa*

mén «(onun) hikayesini anlatmam uygun oldu» İsk. 211b:15, *oḳuġanlar körmiş bolġaylar* «okuyanlar görmüş olmalı» Küll. S 52b:7, *ümîd, kim maʿfû bolmış bolġay* «ümit (ederiz) ki (o, Allah tarafından) afvedilmiş olmalı» Mec. 42b:7, *maʿlûm émes, kim hergiz bu fende andaḳ peydâ bolmış bolġay* «bu fende onun gibisinin ortaya çıkıp çıkmadığı hiç belli değil» Mec. 70a:13.

-*ġan* Partisibinden Yapılan Kipler

111. Geçmiş Zaman I: Fiil tabanı + *-ġan/-gen* + şahıs zamirleri.

Tekl. 1. *ḳılġan mén*
2. *ḳılġan sén*
3. *ḳılġandur/turur*
Çokl. 1. *ḳılġan biz*
2. *ḳılġan siz*
3. *ḳılġandurlar, kılġanlar dur(ur)*

Olumsuz: *ḳılġan é(r)mes/é(r)mestür* veya *ḳılmaġandur.*

Geçmiş zaman I, tesirleri hâlâ devam eden tamamlanmış bir harekete işâret eder: *Semerḳand emîrü'l-mü'minîn ʿOsmân zamânıda müsülmân bolġandur* «Semerkant, Emîrü'l-müminîn Osman zamanında müslüman olmuştur» B 44b:8, *kitâbî dérler kim cemʿ ḳılġandur ve atın Abdalnâme ḳoyġandur* «derler ki (o), bir kitap yazmış ve adını 'Abdalnâme' koymuştur» Mec. 91a:5, *éşitti, kim Ḥüseyn Bég alar sarı barġan turur* «işitti ki Hüseyin Bey onlara doğru gelmektedir» Z 57a:19, *atalarımnı köre ḳalġan siz* «atalarımı görüp (hayatta) kalan(lardan)sınız» Şeyb. Vámb. 104:3, *bu işni meẕkûr bolġanlar ... fârsîgûyluḳ baḥrıġa âşnâluḳ körgüzgenler durur* «(yukarıda adları) zikredilenler ... Farsça söyleyicilik denizine âşinâlık gösterenlerdir» Bayk. Ris. 5b:7, *hîç gül körgen émes bâd-ı ḫazândın yaḫşılıḳ* «hiç (bir) gül, hazan rüzgârından iyilik görmemiştir» Ub. T 30a:6, *maʿânî ebkârıġa bu künge dégünçe hîç kişi türkâne libâs kéydürmegen turur* «bugüne kadar hiç kimse, mânâ mazmunlarına Türkçe elbise giydirmemiştir» Bayk. Ris. 5b:8.

112. Öğrenilen Geçmiş Zaman I: *-ġan é(r)miş mén*

Bu fiil kipi, konuşanın doğrudan doğruya haberdar olmadığı bir husûsa işâret etmek için kullanılır: *menḳûldür, ki ... başı üstide bir ḳuş ḳonġan érmiş, ki hîç kim ol naḳş u renglik ḳuş körmegen érmiş* «anlatılır ki ... (onun) başının üstüne (öyle) bir kuş konmuş imiş ki hiç kimse o nakış ve o renkte bir kuş görmemiş imiş» Küll. S 148a:6, *kélgen érmiş ol Mesîḥ ölgenlerin tirgüzgeli* «o Mesih (sevgili), ölmüşlerini (aşıklarını) diriltmeğe gelmiş imiş» GS Nur. 25a: 1, *özni miḥnetḳa salġan érmiş sén, bi'l-'aceb ġamġa ḳalġan érmiş sén* «kendini sıkıntıya sokmuşsun, şaşkınlıkla üzüntü (içinde) kalmışsın» SS 206:34.

113. Geçmiş Zamanın Hikayesi I: *-ġan é(r)dim,* olumsuz: *-ġan émes é(r)dim.*

Geçmiş zamanın hikayesi I, anlatılan geçmişten biraz önceki bir olma veya yapmaya işâret eder: *Ḥażret-i Ṣâḥib-Ḳırân bu feṯḥ bolġandın soñg öz kişisin san körüp miñg atlıḳ yıġılġan érdi* «Sahipkıran (Timur) Hazretleri, bu fetihten sonra kendi adamlarını saydı: bin atlı toplanmış idi» Z 21b:15, *ḳalın ḳoy bu çapḳunda tüşti; hîç çapḳunda munça ḳalın ḳoy tüşken émes édi* «bu saldırıda pek çok koyun ele geçirildi; hiç (bir) saldırıda bu kadar çok koyun ele geçirilmemişti» B 203b:7.

114. Geçmiş Zamanın Şartı I: *-ġan bolsam/olsam.*

Bu kip, şu anda tesirleri hâlâ devam eden bir basit geçmiş zamanın şartına işâret etmek için kullanılır: *méndin démegil, ger unutulġan bolsam* «eğer unutulmuş isem, benden bahsetme» BŞ II 317: 16, *ölgen olsa, özümge tîg urayın* «(sevgili) ölmüş ise, kendime kılıç çalayım» SS 62:91, *tapmaġan bolsa lebiñgniñg şerbetidin çâşnî, pes bu né cânbaḫşlıḳdur çeşme-i ḥayvân ara* «(o, senin) dudağının şerbetinden tat almamış ise, hayat suyu gibi bu cana can katıcılığı nedendir?» BV 3a:8.

115. Geçmiş Zamanın Gelecek-İstek Çekimi I: *-ġan bolġay mén.*

Bu bir geçmiş gelecek zamandır ve geçmişteki bir tahmin veya ihtimâle işâret etmek için kullanılır: *iḫtimâlı bar, ki öyümge barġunça yolda kişi żarar tégürür dép ḳolumġa ḳılıç alġan bolġay mén ve mestlikdin özümniñg öyi ḫayâl ḳılıp taḫt üze yatıp ḳalġan bolġay mén; ammâ bilgenim yoḳ, bu ḥâldin bîḫaberdür mén* «muhtemeldir ki evime varıncaya kadar yolda bazı kişi(ler bana) zarar verir diyerek elime kılıç almış olacaktım ve sarhoşluktan kendi evim sanarak taht üzerinde yatıp kalacaktım; ama (bütün bunları) bildiğim yok. Bu halden habersizim» Bahtiyârnâme, Béresine (Berezin), Chrest. I, 51:3-6.

-maḳta Partisibinden Yapılan Kipler

116. *-maḳta/-mekte* gelişmiş şekli + fâil: Osmanlı Türkçesinde olduğu gibi, fakat ondan daha seyrek olarak, bitmemiş, devam etmekte olan bir harekete işâret etmek için kullanılır. Sadece geniş ve geçmiş zamanlarla ilgilidir: *mén añga cânnı fedâ ḳılmaḳta* «ben canımı onun yoluna fedâ etmekteyim» Bayk. Div. 253:7, *yigitlik dembedem ötmektedür eyyâm ara* «gençlik, mütemâdiyen, günler gibi geçip gitmektedir» FK 7b:3, *aytḳıl kim: sén ḫôd ittiñg, cân dağı çıḳmaktadur* «de ki: sen (şairin yüreği) kendin yittin, kayboldun, ve can da çıkmaktadır» N Örn. XXIV, 4; *ba'żı çadırlar tikilip, ba'żı tikilmekte édi* «bazı çadırlar dikilmiş, bazıları (da) dikilmekteydi» B İlm. 410:10, *atam 'Ömer Şeyḫ Mîrzâ ri'âyet ḳılıp édi ve henüz ri'âyet ḳılmaḳta édi* «babam Ömer Mirza, riâyet etmişti ve hâlâ riâyet etmekte idi» B 52a:10, *faḳîr alarnıñg ḫalvetleri éşikige bardım; ġarîb hay hay yıġlamaḳta érdiler* «ben onların halvetgâhlarının eşiğine vardım; garip bir şekilde feryat edip ağlamaktaydılar» Küll. S 748b:1.

-ġu Partisibinden Yapılan Kipler

117. Mutlak Gelecek Zaman: Fiil tabanı + *-ġu/-gü* + iyelik ekleri (+ *-dur/durur/turur*)

Tekl. 1.	*alġumdur*	*kélgümdür*	
2.	*alġuñgdur*	*kélgüñgdür*	
3.	*alġusıdur*	*kélgüsidür*	*bolġusı bardur*
Çokl. 1.	*alġumızdur*	*kélgümizdür*	
2.	*alġuñguzdur*	*kélgüñgüzdür*	
3.	*alġularıdur*	*kélgüleridür*	
	alġusıdurlar	*kélgüsidürler*	
	alġusılardur	*kélgüsilerdür*	

Yukarıdaki şekiller, *-dur (durur/turur)* ekini almadan da kullanılırlar: *alġum, kélgüm,* vs.

Olumsuz şekil iki yolla yapılır :

a. Olumsuz fiil tabanı + *-ġum (+ dur): almaġum;*
b. Olumlu fiil tabanı + *-ġum* + *yoḳ(tur): kélgüsi yoḳ.*

118. Mutlak gelecek zaman, gelecekte mutlaka yer alacağı veya ortaya çıkacağı düşünülen bir hareketi veya bir durumu belirtmek için kullanılır: *tâ cânıñg cesedde bolġusı, ḳılġum cefâ* «vücûdunda canın bulundukça (sana) eziyet edeceğim» FK 42b:8, *tüşüñgge dégüm durur ta'bîr* «(senin) rüyanın yorumunu yapacağım» SS 115: 149, *égniñge çıḳḳusıdur ikki ḳanât, ḳat' ḳılġuñg uçup ṭarîḳ-i necât* «omuzuna kadar iki kanat çıkacaktır, uçup kurtuluş yolunda yürüyeceksin» SS 116:165, *hecr tüni néçe uzun bolsa, bolġusı bardur âḫiri* «ayrılık gecesi ne kadar uzun olsa (da), sonunda (böyle bir gece) olacaktır» G Örn. XLIV, 4, *bar édi, bar durur u bolġusı hem* «(Allah) var idi, vardır ve (var) olacaktır» B Ris. 115:7, *tañgla né yégümizdür* «yarın ne yiyeceğiz?» Mahb. 56:4, *açḳanıñgızda körgüñgüzdür* «(bu örtüyü) açtığınızda göreceksiniz» Küll. R 57a:25, *bular bu aḫşam Kernânda bolġularıdur* «bunlar, bu akşam Kernan' da olacaklardır» B 117a:5, *hergiz tapmaġumızdur andın özge ma'bûdî* «ondan (Allah'tan) başka bir ilah bul(a)mayacağız» TŞ I 297a:2, *bara alġusı yoḳ* «vara bileceği yok; varamayacak» FK 62a:5.

119. Harezm Türkçesinde (bk. PhTF I, s. 132) bulunan mutlak gelecek zamanın *-ġam/-gem* arkaik şekli, Hôcendî'de kayıtlıdır: *ḫayâliñg kéldise, cândın ḳopar ġam; ḫayâliñgni néteg cândın ḳoparġam* «hayalin gelince, gönülde üzüntü kopar; hayalini gönülden nasıl koparacağım?» LN 155a:3.

120. Mutlak Gelecek Zamanın Hikayesi: *-ġum érdi*

Bu fiil kipi, geçmişte başlamış bir hareketi belirtir: *yibergüm érdi* «gönderecektim, gönderiyordum» Küll. S 83a:13, Brockelmann OTG 235a.

121. Mutlak Gelecek Zamanın Şartı: *-ġum bolsa*

Bu kip, gelecekteki basit şarta işâret etmek için kullanılır: *mest ü rüsvâ mén, ḫarâbât içre kördüñg, éy refîḳ; bolmaġuñg bolsa méniñgdék rind-i dürdâşâm, két* «meyhanenin içinde, gördüğün gibi sarhoş ve rezilim, ey arkadaş; eğer benim gibi şarabın tortusunu içen bir rind olmayacaksan, (defol) git» FK 26b:4.

122. Harezm Türkçesi edebî dilinde (bk. PhTF I, s. 134) hâlâ kullanışta olan *-ġu/-gü* gereklilik eki, bazen Çağatayca'da da bulunur: *tiler vaṣlıñgnı Luṭfî, ḳıl icâbet, ki ayturlar, tilegenni tilegü* «Lutfi sana kavuşmayı diliyor, (onun bu isteğine) icâbet et; çünkü 'isteyeni istemeli' derler» L Div. 158:1-2, *ḫâlime geh yıġlaġu, gâh külgü* «halime gâh ağlamalı, gâh gülmeli» FK 56b:4.

Gerundiumlardan Yapılan Kipler

-a Gerundiumundan Yapılan Kipler

123. Şimdiki Zaman: Fiil tabanı + *-a/-e/-y (+ dur)* + şahıs zamirleri.

Tekl.	1.	*tapadur mén*	*déydür mén*
	2.	*tapadur sén*	*déydür sén*
	3.	*tapadur*	*déydür*
Çokl.	1.	*tapadur biz*	*déydür biz*
	2.	*tapadur siz*	*déydür siz*
	3.	*tapadurlar*	*déydürler*

Birinci ve ikinci teklik ve çokluk şahıslar, umûmiyetle *-dur* eki almazlar: *tapa mén, tapa sén, tapa biz, tapa siz.* Hamîdî'de *déy mén* yerine *déyven* (Oğuzca'dan): *déyven sañga bitigniñg sözin* «sana ki-

tabın sözlerini, kitapta yazılı olanları söylüyorum, söyleyeceğim» 57a:14.

Olumsuz: *almaydur mén* «almıyorum», *körünmey sén* «görünmüyorsun», *éşitmeydürler* «işitmiyorlar».

124. Şimdiki zaman şunları bildirebilir :

a. Şu anda devam eden bir hareket: *Yûsuf ısını tapadur mén bu dem* «şu an Yusuf'un kokusunu duyuyorum (edebî ifâde ile: buluyorum)», H 67b:10, *bu küngeçe târîḫ-i câmi'î bitiydür* «bugüne kadar umûmî bir tarih yazmaktadır» Mec. 75b:10, *börini tutup kéledür biz sañga* «biz kurdu tutup sana getiriyoruz» H 9a:14, *bu né kişidür, ki munı élte siz* «bu kişi kimdir ki onu götürüyorsunuz», H 11b:2, *şeherde bir ḳul satadurlar bu dem* «şu an şehirde bir köle satıyorlar» H 20a:11. Şimdiki zaman, geçmiş zaman ifâdeli ana cümleden sonraki yardımcı cümlelerde de kullanılır: *Ḥażret-i Ṣâḥib-Ḳırân éşitti, kim Ḥüseyn Bégniñ çérigi kéledür* «Timur işitti ki Hüseyin Bey'in ordusu geliyor» Z 45a:18, *bir kéçe tüş kördi, kim ḳuyaş Sâsânnıñ mañglayından ṭulû' ḳıladur* «(o), bir gece rüya gördü ki güneş, Sâsânîlerin alnından doğmaktadır» N Quatr. 71:19, *kördi, néçe kéme su yoḳarısıdın kéle turur* «gördü (ki) nice gemi suyun (nehrin) yukarısından gelmektedir» Z 39a:19.

b. Şu andaki alışılmış veya tekrarlanmış bir hareket: *lebiñg körgeç élgim tişlerem her dem taḥayyürdin; 'aceb ḥâlet, ki balnı tutmayın barmaḳ yalaydur mén* «(senin) dudağını görünce, her an, hayretten parmağımı dişlerim; şaşırtıcı haldir ki bal tutmadan parmak yalıyorum» Küll. S 747a:12, *maḳṣûdġa sén yétküre sén ehl-i ṭalebni* «istek sahiplerini dileklerine sen ulaştırırsın» Ub. Ü 1b:7, *bu yél yılda tört béş nevbet bisyâr tünd ḳopadur* «bu yel, yılda dört beş defa çok kuvvetli eser» B 291b:4, *anıñg ṭab'ın ṭıb fennide köp ta'rîf ḳıladurlar* «onun tıp bilimindeki hünerinin çok olduğunu bildirirler» Mec. 65b:1, *hîç kimge cefâsı tégmeydür* «(onun) hiç kimseye zararı dokunmaz» Ub. T 28a:13.

c. Gelecekteki hareket: *sizde érür; aḫtaradur biz tamâm yüklériñgizni ḳılıban ihtimâm* «(Yusuf'un altın bardağı) sizdedir; bütün yüklerinizi dikkatlice arayacağız» H 61a:10, *öledür mén firâḳıñgda* «senden ayrı olduğum için öleceğim (veya ölüyorum)» LN

152a:3, *Ubeydî derdiġa hergiz devâ tapılmaydur; meger ki bolġay anıñ derdiġa devâ séndin* «Ubeydî'nin derdine aslâ devâ bulunmayacaktır; belki onun derdinin devâsı sendedir» Ub. Ü 44a:7.

125. Hikaye Birleşik Çekimi: *-adur é(r)dim,* çokl. 3. şahıs *-adurlar é(r)di;* olumsuz: *-maydur é(r)dim.*

a. Hikaye birleşik çekimi, geçmişte devam etmiş bir hareketi belirtmek için kullanılır: *bir inçke nâmüşaḫḫaṣ yol bile bir uy tüşüp baradur édi* «ince, belli belirsiz bir yoldan bir inek inip geliyordu» B 97b:3, *bir meclisde ḳarılıġnıñ meşaḳḳatleri bâbında söz ötedür érdi* «bir mecliste yaşlılığın zorlukları konusunda sözler geçiyordu» Küll. S 749a:18, *ittifâḳ bir kün ṭavîle başıda olturup érdi, kim Erdevânnıñ ḥaremidin néçe kenîzek ötüp baradurlar érdi* «(Erdeşir) bir gün ağılın başında oturuyordu ve Erdevân'ın hareminden nice câriyeler geçip gidiyorlardı» N Quatr. 72:12-13.

b. Hikaye birleşik çekimi, bazen âdet haline gelmiş bir harekete işâret eder: *ʿışḳdın dem urmaydur, édim, éy gül; méni ʿışḳıñ eyledi bülbül dék* «aşktan bahsetmezdim, ey gül; beni (senin) aşkın bülbül eyledi» BŞ II 310:18.

-p Gerundiumundan Yapılan Kipler

126. Geçmiş Zaman II: Fiil tabanı + *-p(dur/tur,* seyrek olarak *durur/turur)* + şahıs zamirleri.

Tekl.	1.	*ḳılıptur mén*
	2.	*ḳılıptur sén*
	3.	*ḳılıptur/durur/turur*
Çokl.	1.	*ḳılıptur biz*
	2.	*ḳılıptur siz*
	3.	*ḳılıpturlar*

Birinci ve ikinci teklik ve çokluklar, sık sık *-tur* olmadan da kullanılırlar: *ḳoyup mén* «koymuşum», *kélip siz* «gelmişsiniz»; üçüncü teklik şahıs çekimi, *-tur*'suz olarak sadece şiirde bulunur: *dép ki: Yâ Rab, né ḥâlet érkin bu* «(o) demiş ki: Ey Rabb(im), nasıl (bir) haldir bu.» SS 68:60. Hattâ, normal olarak çekimli fiil şe-

killerinde bulunmayan arkaik *-ban/-ben* gerundiumu bile, şiirde, üçüncü teklik şahıs için çekimli bir fiil şekli olarak yer alır: *her ġamî, ki yétiben devrândın, mén tapıp barça necâtın andın* «tâlihten gelen her bir gamdan kurtuluşu, ben onda bulmuşum» FK 225a:2.

Olumsuz: Şimdiki zamanın olumsuzu ile aynı (123. bölüm): *körmey(dür) mén* «görmemişim», *kélmeydür* «gelmemiştir».

127. Geçmiş Zaman II'nin Kullanılışları :

a. Geçmiş Zaman II, tesirleri şimdi de devam eden tamamlanmış bir hareketi belirtir. Şimdiki bir duruma işâret ettiği için de sık sık şimdiki zaman ile tercüme edilir: *mén tevekkül bile bu yolġa ḳadem ḳoyup mén* «ben tevekkül ile bu yola ayak basmışım» (ve hâlâ bu yolda yürüyorum) Mahb. 83:7, *ʿışḳımdın né asrap sén köksüñg ara* «sen, göğsünün içinde aşkımdan neyi saklamışsın?» Bayk. Div. 106:10, *eyâ bu né ḫurşîdtür ki ḳavs burcında ṭulûʿ ḳılıptur* «bu nasıl bir güneştir ki yay burcunda doğmuştur» OY 314a:5, *libâs-ı al kéyipdür firîb üçün ol gül* «o gül, aldatmak için al elbise giymiştir» (*al* 1. «hile, aldatma», 2. «kırmızı») Ub. Ü 31b:3, *firâḳıñgdın yürekim ḳan toluptur* «(senin) ayrılığından yüreğim kan (ile) dolmuştur» TN 287a:3, *ḫusrev édim, émdi bolup mén gedâ* «padişah idim; şimdi dilenci olmuşum (dilenciyim)» H 2b:9, *közüm naẓarı tâ ki yüzüñgüzge tüşüptür, cân birle köñgül ʿışḳıñg otı içre köyüptür* «gözümün bakışı yüzünüze düşeli can ile gönül, (senin) aşkının ateşi içinde yanmaktadır» L Div. 70:1-2.

b. Geçmiş zaman, sık sık, coğrafî tariflerde kullanılır (tarif edici geçmiş zaman): *Aḫsı ḳorġanı bülend cer üstide vâḳiʿ boluptur* «Ahsı kurganı, yüksek (bir) kayalık üzerinde bulunur» B 6b:1, *Ḫucend bile Kend Bâdem arasıda bir deştî tüşüptür* «Hocend ile Kend Bâdem arasında bir çöl vardır» B 4b:2-3.

c. Tarihî tariflerde, söylemek, anlatmak ve benzer ifâdeli fiiller, umûmiyetle, geçmiş zaman kipinde ortaya çıkarlar: *Taşkendni Firdevsî Şâhnâmede Heştkend dép turur* «Firdevsî, Şehnâmede, Taşkent'e «Heştkend» (= Sekiz Şehir) demektedir» Z 45b:15-16, *Ṭaberî déptür ki* «Taberî demiştir ki » N Quatr. 41:14, *baʿżı dépdürler kim Kermân şehrin o binâ ḳıldı* «bazı (kimseler) demişlerdir ki Kerman

şehrini o bina etti» N Quatr. 85:8, *aḫbâr râvîleri ... mundaḳ rivâyet ḳılıpdurlar* «haberleri anlatanlar ... böyle rivâyet etmişlerdir» Mahb. 95:10, *alarnı Ekâsire dépdürler, bularnıñg 'adedin muḫtelif bitipdürler ... ve salṭanatlarınıñg müddetlerini hem muvâfıḳ bitimeydürler* «onlara Ekâsire derler, bunların sayılarını muhtelif yazmışlardır ... ve saltanat sürelerini de (hepsi) aynı yazmamışlardır» N Quatr. 71:5-7.

d. Geçmiş zaman II, bazen geçmiş zamanın şiddetine sahiptir: *faḳîr anı körmey mén, ammâ şi'rin éşitip mén* «onu görmedim (onunla karşılaşmadım); ama şiirini işittim» Mec. 59a:15, *kördi eger tüşde Zelîḫâ méni, mén dağı tüşümde körüp mén anı* «eğer Zeliha beni rüyâsında görmüşse, ben de rüyâmda onu gördüm» H 21b:10, *ikelesiniñg ta'rîfi yoḳarı ötüptür* «her ikisinin tarifi yukarıda geçmiştir» Mec. 93a:3 (bk. *atasınıñg ta'rîfi yoḳarı meẕkûr boldı* «babasının tarifi yukarıda zikredildi» Mec. 93b:3).

128. Öğrenilen Geçmiş II: *-p é(r)miş* (nâdir): *tüşüben barmış uyḳuġa bir dem; çün köz açmış, yarup émiş 'âlem* «inerek bir an (için) uykuya dalmış; gözünü açtığında güneş (dünya) parlıyormuş» SS 181:278.

129. Hikaye Birleşik Çekimi II: *-p é(r)dim; -maydur é(r)dim*, 3. çokl. şahıs: *-maydurlar é(r)di.*

Hikaye Birleşik Çekimi II, henüz tamamlanmış bir hareketten önce yer alan başka bir harekete işâret etmek için kullanılır: *alarnıñg fevti zamânında bu faḳîr şeherde yoḳ érdim; pâdşâh ḥükmi bile bir sarı barıp érdim* «onların ölümü sırasında ben şehirde yok idim; pâdişâhın emri ile bir yerlere gitmiş idim» Küll. S 749b:1, *her né ki ḳılıp édim, peşîmân boldum* «yaptığım her şey için pişman oldum» BŞ II, 309:20, *bir oḳ atımı kélip, édük, kim yağınıñg çapḳunçısıġa yéttük* «bir ok atımı gelmiş idik ki düşmanın akıncılarına ulaştık» B 106:11, *bu bir iş érdi, kim andın burun hîç pâdşâh ḳılmaydur érdi* «bu (öyle) bir hareket idi ki bundan önce hiç (bir) pâdişâh yapmamıştı» N Quatr. 88:9.

130. Geçmiş Zamanın Şartı II: *-p é(r)sem.*

Geçmiş zaman II'nin şartı, geçmişteki basit bir şarta işâret eder: *ḫarem 'azmıġa ger bağlap ésең ıḫrâm, két* «eğer harem (hac) ziyâretine niyetlendiysen, git» FK 26b:3.

131. Geçmiş Zaman II'nin Gelecek-İstek Çekimi: *-p bolġay mén.*

Bu fiil kipi ihtimal ifâde eder: *Vâmıḳ u Ferhâd u Mecnûn ḳıṣṣasın ḳoy, éy perî; veh yitip bolġay séniñg 'ışḳıñgda barı mén kibi* «Vâmık, Ferhat ve Mecnun hikayesini bırak ey peri; (onlar), benim gibi senin aşkında yok olup gitmişlerdir» Ub. Ü 63b:3.

Yardımcı Fiiller

é(r)- «olmak»

132. *é(r)-* fiili, bütün çekimli şekilleri bulunmayan bir fiildir. Mevcut çekimli şekiller şunlardır:

Partisip: *é(r)ken* «iken, olan».
Gerundium: *é(r)geç* «olunca, olur olmaz».
Şimdiki-Geniş Zaman:

Tekl.	1.	*érür mén, érürem* (<Azb.)	Çokl. 1.	*érür biz*
	2.	*érür sén*	2.	*érür siz*
	3.	*érür*	3.	*érürler*

Olumsuz Şimdiki-Geniş Zaman:

Tekl.	1.	*é(r)mes mén, érmen* (<Azb.)	Çokl. 1.	*é(r)mes biz*
	2.	*é(r)mes sén, érmeñg* (<Azb.)	2.	*é(r)mes siz*
	3.	*é(r)mes*	3.	*é(r)mesler*

Öğrenilen Şimdiki Zaman:

Tekl.	1.	*é(r)miş mén*	Çokl. 1.	*é(r)miş biz*
	2.	*é(r)miş sén*	2.	*é(r)miş siz*
	3.	*é(r)miş*	3.	*é(r)mişler*

Şiirde, *é(r)miş,* bazen *-duḳ/-dük* partisibini alır: *é(r)mişdük, é(r)miştük.*

Geçmiş Zaman:

Tekl. 1.	*é(r)dim*	Çokl. 1.	*é(r)dük*
2.	*é(r)diñ*	2.	*é(r)diñgiz/-diñgler*
3.	*é(r)di*	3.	*é(r)diler*

Olumsuz şekil: *é(r)mes é(r)dim*, vs.

Şart:

Tekl. 1.	*é(r)sem*	Çokl. 1.	*é(r)sek*
2.	*é(r)señ*	2.	*é(r)señgiz*
3.	*é(r)se*	3.	*é(r)seler*

Gelecek-İstek (nâdir): *é(r)gey*

-dur/-tur veya *durur/turur*

133. Aslen *tur-* «durmak» fiilinin geniş zaman çekimi olan bu yardımcı fiil, sadece geniş zamanda mevcuttur. Yardımcı fiilin ek halini almamış olan geniş şekli, daha çok şiirde bulunur.

Tekl. 1.	*-dur/-tur mén*	Çokl. 1.	*-dur/-tur biz*
2.	*-dur/-tur sén*	2.	*-dur/-tur siz*
3.	*-dur/-tur*	3.	*-durlar/-turlar*

134. *é(r)-* ve *-dur* yardımcı fiilleri, isim cümlelerinde ve yardımcı cümlelerde bağlayıcı vazifesi görürler.

Partisip: *cânım lebiñ şehîdi ékenge tanuk durur her al rişte ḳanġa boyalġan kefen ara* «kefen(im) içindeki kan ile boyanmış her kırmızı ip, canımın, (senin) dudağının şehidi olduğuna tanıktır» Küll. R 425a:23, *anıñ nezâreger érkenin bilür érmiş* «(o, başkalarının) kendisine bakmakta olduğunu bilir imiş» Mahb. 92:10, *ġâyet yumşaġ sözlüg érkenidin anı Yezdecerd-i Nerm dédiler* «son derece yumuşak sözlü olduğundan ona Nâzik Yezdicert dediler» N Quatr. 90:21.

Gerundium: *hecriñ ḳarañġusıda giriftâr égeç köñgül, köñglüm évini pür-şerer éttiñ ʿaceb ʿaceb* «gönlüm, (senin) ayrılığının karanlığında esir iken, gönül evimi ateşlerle doldurdun» G Div. 104b:6.

Şimdiki-Geniş Zaman: *mén érürem bende-i ḫâṣṣ-ı İlâh* «ben Allah'ın öz kuluyum» H 14b:14, érür sén şefîk «sen şefkatlisin» G örn. XXVIII, 3, *ḳuluñgdur mén* «(senin) kulunum» TN 276a:9, *ġamımdın şâdmândur sén besî* «üzüntülü oluşumdan (dolayı) pek sevinçlisin» G Örn. XXXVII, 3, *yüz ü cismümdür sarıġ* «yüzüm ve vücûdum (sap) sarıdır» N Örn. I, 2; *érür ve -dur / -tur,* birinci ve ikinci şahıslarda sık sık düşürülür: *ḳuluñg mén* «(ben, senin) kulunum» Ata'î 271, No. 130: 2, *'ışḳ içre hem nevmîd biz hem nâmurâd* «(biz), aşk içinde hem ümitsiz hem (de) tâlihsiziz» FK 39a:5; üçüncü şahısta bağlayıcı olarak kullanılışı, bir arkaizm olarak Çağayaycada hâlâ mevcuttur: *lebiñg ser-çeşme-i âb-ı ḥayât ol* «(senin) dudağın, ölümsüzlük suyunun çeşme başıdır» LN 154b:1.

-dur / -tur yardımcı fiili bulunsun veya bulunmasın, *bar (<barır)* «vardır» partisibi, dâimâ bağlayıcı olarak kullanılır: *bardur sén perî* «(sen) perîsin» FK 13b:1, *bir nefes bar sén Mesîḥâ, bir nefes cellâd sén* «(sen) bazen Mesih, bazen cellat (gibi)sin» GS Nur. 136a:7, *bar siz mañga püşt ü penâh* «(sen) bana koruyucu ve sığınaksın» H 6a: 10, *bar her ḳaṭresi bir kehrübâ* «(onun) her damlası bir amberdir» N Örn. I, 1.

Olumsuz: *la'îm érmes mén* «(ben) cimri değilim» BŞ II 309:17, *séndin özge kişige mâyil émen* «senden başkasına mâyil değilim» Ub. Ü 49:3, *émdi érmestür siz andaḳ, kim burun bar érdiñgiz* «şimdi önceki gibi değilsiniz» FK 66a:10, *luṭfuñg burunḳı dék émestür* «(senin) lütfun önceki gibi değildir» G XXXVIII, 7, *şi'rġa meşhûr u mübâhî émestürler* «(onlar), şiirde meşhur ve üstün değildirler» Mec. 70a:9, Nevâyî'den önceki şâirler, *dégül* veya *dégüldür* (<Oğuzca) şekillerini de kullanırlar: *'aceb dégül mü* «acâyip değil mi?» L Div. 86:1, *her ḳuşî 'Anḳâ dégüldür* «her bir kuş, Anka değildir» G Örn. XX, 3. Aynı şekilde, *yoḳ* «yok» (bk. bar) da, bazen bağlayıcı fonksiyonunu taşır: *barmağım yoḳ mümkin* «gitmem mümkün değildir» N Örn. s. 58:3.

Öğrenilen Şimdiki Zaman: *ay vây, ol perî né körünmes belâ émiş* «eyvâh! o perî ne görünmez (bir) belâ imiş.» UB. T 28b:2, *inim, bahâdur émiş siz* «kardeşim, (siz bir) yiğit imişsiniz» B 108b:9, *köñgül alurda 'aceb dilrüba émiştük sén* «gönül almada acayîp bir gönül alıcı imişsin» GS Nur. 135a:1, *dilberâ, la'lıñg ḥayât-ı cân émişdük bilmedim* «ey dilber, (senin) dudağının rûh (umun) hayatı (hayat vericisi) olduğunu bilmedim» G Örn. XXX, 1.

Geçmiş Zaman: *yaḫşı, çıraylıġ yigit érdi* «güzel, yakışıklı yiğit idi» Mec. 39b:12, *alar yulduz kibi ḥisâbsız érdiler* «onlar, yıldız(lar) gibi sayısız idiler» Z 21b:11, *ṣoḥbetiñg birle bar édük ḫôşḥâl* «(senin) sohbetin ile hoş idik (hoşça vakit geçiriyorduk)» SS 133:224, *rûḥ émes édi ten birle âşnâ* «ruh, vücut ile âşinâ değildi» N Örn. II, 2, *on cüzû durur érdi barı ḥüsn ü melâḥat* «bütün güzellik ve zarâfet on kısım idi» L Div. 52:3.

Şart: *naṣîḥâ, ger bîser ü sâmân ésem, ma'zûr tut* «ey nasihat edici, perişan (bir halde) isem, bağışla» Ub. T 24b:7, *eger sén 'âşıḳ érseñg, sözleme hîç* «eğer sen âşık isen, hiç (bir şey) söyleme» LN 151b:10.

Gelecek-İstek: *'âşıḳ olġanda ümîdim bar édi nûş-ı neşât; anda bar érgey munça nîş-i miḥnet bilmedim* «âşık oluşumda sevinç balı ummuştum; onda (aşkta) bu kadar ızdırap zehiri bulunduğunu bilmedim» Bayk. Div. 253:8.

é(r)- fiilinin bulunmadığı şekillerde, onun yerini, *bol-* «olmak» fiilinin mukâbil şekilleri alır.

135. Çeşitli fonksiyonlar ve bilhassa haller gösteren yardımcı fiiller için 8le ve 85d bölümlerine bakınız.

Edatlar

136. Edat, çeşitli fonksiyonlarda kullanılan, çekimsiz bir kelimedir. Çağataycada şu edat çeşitleri vardır :

a. Tahmin ifâdesi için kullanılan *é(r)ken* veya *é(r)kin* (Uyg., Karahan.: *erki)* edatı: *séndin ékendür bu günâh* «bu günah senden gelmiş olmalıdır» H 25a:12, *désem ḫüsn ehlini körmeñg, ki ẓâlimdürler ü ḳâtil, köñgül aytur: körey, şâyed ki mundaḳ érmes érkinler* «güzellere bakmayın; çünkü onlar zâlim ve kâtildirler, desem, gönül söyler: belki böyle değildirler» GS Nur. 30a:1-2, *adın maḫşûṣraḳ ve mülâyimraḳ yârî ve muṣâhibî yoḳ érdi érkin* «(her halde) ondan daha samimî ve daha ağırbaşlı dost ve arkadaş yoktur» Küll. S 751b:4, *minberiniñg üstide ḳoyġan érkendür* «(onu) minberinin üstüne koymuş olmalıdır» Mec. 74a:13, *tüş mü érkin veyâ ḫayâl mu érkin* «(zannederim ki) ya rüyâ veya hayaldir» SS 136:289, *'ışḳ otı*

içre Nevâyî kim ékin «aşk ateşi içinde Nevâyî kimdir ki!» Küll. R 484a:20, *bu yol ḳayanġa barur ékin* «bu yol nereye gidiyordur?» B 97b:4, *firâḳ derdiġa dép sén devâ né bolġay ékin* «söylemişsin ki ayrılık derdinin çâresi ne olmalıdır?» GS Nur. 25b:4, *sormaġıl kim gül açılġan mu ékin bostân ara* «bahçede gül açılmış mıdır diye sorma!» Bayk. Div. 253:3, *né ḥâlet érkin bu* «bu ne haldir ki!» SS 68:60.

b. *muna* ve *uş* gösterme edatları: *kéttim, muna émdi tapmaġay gerdimni* «gittim, işte (artık o), tozumu (bile) bulamayacak» BŞ II 311:12, *uş ḫaber ḳıldım sañga* «işte sana haber verdim» G Div. 97b:13.

c. *ana* teşvik edatı: *ana köreyin, kim ḳaysıñgız méniñg ḳaşıma kéle alur* «haydi göreyim, hanginiz benim karşıma çıkabilecek» B 118a:13.

d. *oḳ* «tam, kesin olarak, mutlakâ» kuvvetlendirme edatı: *mén dégen dék oḳ boldı* «tam benim dediğim gibi oldu» B 265a:12, *munça oḳ bolġay tefâvüt 'âlim ü câhil ara* «âlim ile câhil arasında tam bu kadar fark vardır» GS Nur. 21a:2, *körgeç oḳ aḫter-i ḥüsn ölse Nevâyî, tañg yoḳ* «Nevâyî güzellik yıldızını görür görmez ölse, bunda şaşacak bir şey yoktur» BV 146a:4, *mén seniñg mén, sañga oḳ ḳıldım ümîd* «ben seninim, yalnız sana ümit bağladım» Şeyb. Div. 4a:7. Şu misâlde kalıplaşmıştır: *néçük* (< *néçe oḳ*) «nasıl».

e. Hitapta veya bir kimseyi çağırmada kullanılan hitap edatları: *-â*, vokallerden sonra *-yâ* (kelimeye eklenir) «ey»: *Bâbürâ* «ey Bâbür», *sâḳiyâ* «ey sâki»; *eyâ, eyâ éy, alâ éy, éy, halâ, hey, yâ* «ey, hey!»: *eyâ Atâyim* «ey Atâyim», *éy yâr* «ey dost», *halâ sulṭân-ı dîn* «ey dinin sultanı» H 66a:5, *hey dôst* «ey dost» B 199a:1, *yâ ricâl* «ey kişi» H 52b:3.

f. Heyecan edatları: *âh, âh vâveylâ, ay vay, hey, la* (fiile eklenir) «yazık!», *dirîġ, efsûs, fiġân, ḫayf* «ne yazık!», *ḫôşâ, éy ḫôşâ* «çok iyi, bravo!», *vay, vah* «yazık», *zihî* «çok iyi, çok güzel, şâhâne», *zinhâr* «sakın, dikkat!».

g. Kabul ve red edatları: «evet», *ârî, belî, ârî belî, hav, hava* ile; «hayır», *yoḳ* ile ifâde edilir: *şâhnıñg bu su'âlıdın mes'ûl bîḫad endîşe içre melûl: «ḫav» dése, şehġa naḳş-ı râci' édi, «yoḳ» démek ḫûd ḫilâf-ı vâḳi' édi* «(o), şahın bu sorusundan son derece endişeli

idi: «evet» dese, şahı suçlu bulmuş olacaktı, «hayır» demek (ise), hakikatin tersini söylemekti» SS 127:32.

Çekim Edatları

137. Çekim edatlarının iki çeşidi vardır:

a. Kelimeleri ve yardımcı cümleleri birleştiren sıralama edatları: *dağı* «dahi, ve, ve dahi», *ve, û / u, bile, birle, ile* «ve», *hem* «hem, dahi», *ulaşı* (arkaik) «ve», *basa* «sonra, bundan başka»; *ammâ, bel, belki, lîk, velî, velîk, velîkin* «fakat»; *yâ, yâḫûd, yoḳ é(r)se, yoḳsa, yoḳ ki* «veya, diğer taraftan»; *çi ... çi* «kadar», *gâh(î)/geh(î) ... gâh(î)/geh(î)* «bazen ... bazen», *hem ... hem* «hem ... hem», *né ... né* «hiç biri, hiç bir», *yoḳ ... kim* «değil ... fakat».

b. Yardımcı cümleyi esas cümle ile birleştiren bağlama edatları: *kim ki* «kim ki», *né* «ne» (ve *né* soru zamirinin birleşik şekilleri: *kim ki, né kim, ḳaçan kim* «ne zaman ki», *ḳayda kim* «nerede ki», *néçük kim* «nasıl ki», vs.), *olça* «o kadar», *çû(n), çûn ki* «o zaman, çünkü», *tâ, tâ ki(m)* «o zamandan beri, o zamana kadar ki», *gûyâ kim* «sanki», *(e)ger, er* «eğer», *meger* «meğer», *(e)gerçi* «aslında, rağmen», vb.

CÜMLE YAPISI

Açıklamalar

138. Cümle, tam bir düşünceyi ifâde etmek için düzenlenmiş bir dizi kelimelerdir. Cümleler, teşkillerine göre üç türlüdürler: Basit, birleşik, karmaşık.

Basit cümle, tam bir düşünceyi ifâde eden tek bir kelime grubunu ihtivâ eder. Bu, bildirme, bir soru, bir istek, bir emir ve yasak veya bir ünlem olabilir. Bu yüzden, basit cümlelerin şu türleri vardır: Bildirme, soru, istek, emir ve hitap cümleleri.

Birleşik cümle, bağlayıcı unsuru bulunmayan, sıralama edatları ile veya diğer bağlayıcı kelimelerle bir araya getirilmiş iki veya daha çok sıralama yardımcı cümlesine sahiptir. Bağlayıcı, ayırıcı, zıtlık bildiren ve netice ifâdeli sıralama yardımcı cümleleri vardır.

Karmaşık cümle, bir veya birden çok yardımcı cümlenin bağlı olduğu bir ana cümle ihtivâ eder. Yardımcı cümleler, ana cümleye bağlama edatlarıyla katılırlar. Başlıcaları, fâil yardımcı cümleleri, nesne yardımcı cümleleri, vasıflandırma yardımcı cümleleri, ve çeşitli zarf yardımcı cümleleri olmak üzere bir cümlenin unsurları kadar çok yardımcı cümle tipleri mevcuttur.

Cümle Unsurları

Fâil

139. Bir şeyin ifâde edildiği bir cümlenin unsurudur. Fâil, yüklemin ifâde ettiği hareket, hâdise veya halin taşıyıcısıdır.

Fâil yalın haldedir: *ḫan anı ḳuçtı* «han onu kucakladı» Şeyb. Vâmb. 58:55. Aynı isme bağlı, art arda gelen iki tamlama da fâil olarak kullanılır; ikinci tamlamadaki isim düşürülebilir. Bu durum-

da genitif, fâil durumunda olan iyelikli ismin fonksiyonunu yüklenir (İngilizcede «that of» veya «those of» kullanılmalıdır): *köksiniñg vüs'ati yüz miñg 'âlem, köñglininiñg ança ki 'arş-ı a'zam* «(Allah'ın) göğsünün genişliği yüz bin âlem, gönlünün (genişliği) ise sanki yüce felektir» FK 224a:6.

140. Şunlar, fâil olarak kullanılabilir:

a. İsim: *'Alî Yesevî bu uruşka maṣlaḥat körmes érdi* «Ali Yesevî bu savaşı uygun görmüyor idi» Z 41b:10, *bir Özbek yigit bar érdi* «bir Özbek yiğit var idi» Z 36b:17.

b. İsimlemiş sıfat: *yıraḳdın bir ḳara körünür* «uzaktan bir kara görünüyor» Z 20a:7.

c. Sayı ismi: *birisi Mîr 'Aṭâyî yañglıġ, biri Derviş Fenâyî yañglıġ* «(onların) biri, Mîr Atâyî gibi, biri Derviş Fenâyî gibidir» FK 228b:8, *uşbu günâh içre ikev biz şerîk* «bu günah içinde her ikimiz ortağız» H 31a:11.

d. Zamir: *ḳeldiler bular* «bunlar geldiler» H 70b:1, *uşbular barçaġa ma'lûm* «bunlar herkesin mâlûmudur» B Ris. 123:10, *vah, néler kéldi başımġa* «vah, başıma neler geldi.» Bayḳ Div. 225:1, körmedi *hîç kim ay tutulġanın* «hiç kimse ayın tutulmasını görmedi» L Div. 5:sayfa kenarı.

e. Partisip: *köp sözlegen köp ḫaṭâ éter* «çok söyleyen, çok hatâ yapar» N QH 154:17, *andaḳ şi'r aytḳandın aytmaġan yaḫşıraḳ* «böyle şiir yazmaktan (ise), yazmamak daha iyidir» B 26a:7, *yıġlamaḳ âhımġa teskîn bérmedi* «ağlamak, âhımı dindirmedi» GS Nur. 23a:4, *şerḥ ḳılmaḳ iḫtiyâc émes* «açıklamak, gerekli değil» Mec. 70b:3.

141. Şahıs zamirlerinin fâil olarak kullanılan yalın şekilleri, umûmiyetle düşürülür: *bîvefâlar içre andaḳ bîvefânı körmedim* «(ben), vefâsızlar içinde böyle vefâsızını görmedim» Ub. T 40b, *munda ḳelip siz* «(siz) buraya gelmişsiniz» H 53b:11. Fâil olarak kullanılan şahıs zamirleri, husûsî bir vurgu gerektiğinde veya bir zıtlığı açıklarken ifâde edilirler: *bizler bu ümîd bilen ḳelip biz* «bizler, bu ümit ile gelmişiz» Z 46:4, *mén hilâl oldum, sén ḳuyaş sén, éy şanem* «ey güzel, sen güneşsin; ben hilâl oldum» Bayk. Div. 221:4.

Tevâzû ifâdesinde kullanılan şu kelime ve ibâreler, birinci şahıs zamirine eştir («ben» veya «kulunuz»): *bende* «kul», *(bu) faḳîr* «(bu) faḳîr», *(bu) ḥaḳîr* «(bu) zavallı», *bu faḳîr-i ḥaḳîr* «bu zavallı fakir», *bu ḥâksâr* «bu fânî»: *bende ḫan alıda érdim* «ben, hükümdarın yanında idim» Şeyb. Vámb. 48:29, *faḳîr éşitip mén* «ben işitmişim» Mec. 3b:3, *bu faḳîr Mevlânânıñg şâgirdi mén* «ben Mevlânâ'nın talebesiyim» Mec. 10a:7, *bu ḥaḳîr eger sa'y ḳılsam, bu kitâbnı Türk tilige terceme ḳıla alġay mu mén* «eğer gayret etsem, bu kitabı Türkçeye tercüme edebilir miyim?» Küll. S 52b:13, *bu faḳîr-i ḥaḳîr Bâbür Sulṭân tâbe şerâ'uhu mübârek tilidin mundaḳ éşittim* «ben, Bâbür Sultan'ın (sulh içinde olsun) mübârek dilinden böyle işittim» Mec. 103a:3.

142. Fâil, bir zamir ile tekrar edilebilir: *'Alî Yeserî ikki nökeri bilen ol taḫı ḳaçtı* «Ali Yeserî de iki askeri ile kaçtı» Z 42a:7, *ken'ânîler, şâh éşigide barısı kéldiler* «Ken'ânîler, hep birden şâhın huzuruna geldiler» H 67a:15.

Yüklem

143. Yüklem, cümlenin en önemli kısmıdır. Yüklem, fâilin yaptığı işin ifâdesini ihtivâ eden bir kelime veya kelime grubudur. Yüklem, bir hareket veya bir oluş ifâde edebilir ve durum, husûsiyet, şart ve fâilin sayısını bildirebilir.

Çağataycada üç çeşit yüklem vardır:

a. fiilden yapılmış yüklem: Bu, bir fiilin çekimli şeklidir: *méni öltürdi közi* «(onun) gözleri beni öldürdü» Sek. Örn. VIII, 1, *köre bilmeñg séniñg derdiñgni* «senin derdini göremem» GN P 91b:7, *yârim kéledür* «yârim geliyor» Ub. Ü 71a.

b. İsim veya partisipten yapılmış yüklem: Bu, bir isim (yüklem ismi) ile bir bağlayıcı fiildir: (bk. 132-134. bölümler): *köñgli özge, tili özge* «gönlü başka, dili başka» Küll. R 500b:22, *bardur sén perî* «sen perisin» FK 13b:1, *bizim kişimiz az turur* «bizim adamımız azdır» Z 35b:12, *Téñgri érür uşbu sözümge güvâh* «bu sözüme delil, Tanrı'dır» H 6a:10, *alar yulduz kibi ḥisâbsız érdiler* «onlar, yıldız(lar) gibi sayısız idiler» S 21b:11.

c. Zamirden yapılmış yüklem: *çéçek sén* «(sen), çiçeksin» LN 153a:2, *'ışḳ içre hem nevmîd biz hem nâmurâd* «aşk içinde hem ümitsiziz, hem tâlihsiz(iz)» FK 39a:5, *lebiñg serçeşme-i âb-ı ḥayât ol* «(senin) dudağın, hayat suyunun çeşme başıdır» LN 154b:1.

144. Umûmî bağlayıcı kelimeler *(é(r)-, -dur/-tur* fiilleri, şahıs zamirleri) dışında, yüklem ismi alan bir kaç fiil daha vardır.

a. Geçişsiz fiiller: *bol-* «olmak», *körün-* «görünmek», *ḳal-* «kalmak» : *on iki yaşta pâdşâh boldum* «oniki yaşında (iken) padişah oldum» B 1b:3, *'ışḳ âsân göründi* «aşk kolay göründü» Bayḳ Div. 253:10, *'ışḳnı ḳıldım nihân ḳalmaḳ gümân* «aşkın gizli kalacağını düşündüm» Bayk. Div. 253:12.

b. Geçişli fiiller: *bil-* «bilmek», *dé-* «demek», *gümân ét-* «düşünmek, sanmak», *kör-* «görmek, sanmak», *ḳıl-, eyle-, ét-* «yapmak», *tut-* «tutmak; korumak, sanmak», *yarat-* «yaratmak», vs.: *'ayş vaḳtin bil ġanîmet* «eğlence zamanını ganîmet bil.» N Örn. XVI, 6, *munı tuyuġ dérler* «buna tuyug derler» N Quatr. 12:6, *eyle gümân étti çın efġânını* «feryadının gerçek olduğuna öyle inandı (ki)» Küll. S 187b:14, *ḳılġanın ḫaṭâ körmes* «(o, kendi) yaptığını hatâ (olarak) görmez» SS 205:16, *Gedâ köñglini ḳılmadıñ şâd* «Gedâ'nın gönlünü sevindirmedin» G Örn. XXIX, 7, *anı ḥabîb eylepdür* «onu arkadaş eylemiştir (seçmiştir)» Şeyb. Vámb. 8:75, *ol çérigni bir bir étkey* «o orduyu bozacaktır» Z 40b:3, *özni ḫôş tut* «öz(ün)ü hoş tut; canını üzme» FK 222a:7, *méni sudın benî-âdem yarattı* «(Allah), beni, sudan insan hâline getirdi» LN 142b:5.

Fâil Ve Yüklem Uygunluğu

145. Yüklem, sayı ve şahıs bakımından fâili ile uygunluk taşır: *mén bîhûde ḳılmas mén bu ġulġul* «ben bu gürültüyü boş yere çıkarmıyorum» GN 63a:11, *til anıñg vaṣfıdın érür 'âciz* «dil, onu anlatmakta âcizdir» SS 200:57, *alar on bir kişidürler* «onlar, onbir kişidirler» N Quatr. 40:2, *bînihâyet yaşıl ḳuşlar cenâzesiġa sâye ḳıldılar* «sayısız yeşil kuş, (onun) cenâzesine gölge ettiler» Küll. R 62b:4. Fakat çokluk fâilden sonra teklik çekimindeki yüklem daha yaygındır: *yana şehzâdeler toḫtadı anda* «tekrar, şehzâdeler orada

durakladılar» GN P 98b:1, *uşal merdekler ḳaça bérip érdi* «bu alçaklar, kaçıvermiş(ler) idi» B 119a:11, *barçasınıñ közleri giryân érür* «hepsinin gözleri giryândır» H Z1a:14, *atları köp ve ḳoyları ḳalındur* «atları çok, koyunları sayısızdır» B 33a:9.

146. Teklik halindeki iki fâil, umûmiyetle, çokluk halindeki bir yüklem alırlar: *oñg ḳolda İlyâs Ḫoca ve Ḥamîd Bég turdılar* «sağ kolda, İlyas Hoca ve Hamit Bey durdular» Z 25a: 12, *Yûsuf u İbn Yemîn ikki ḳarındaş édiler* «Yusuf ile İbni Yemin iki kardeş idiler» H 4b:12. Bu durumda, teklik halindeki iki fâil veya teklik halindeki fâil ile bir isim, birbirlerine, *bile, ile* «ile» edatlarıyla bağlanırlar: *nâgâh Türkistân ṭarafındın bir ikki bükülgen, ḳarı ile bir serv boylug yigit yétiştiler* «ansızın, Türkistan tarafından, (beli) bükülmüş bir iki yaşlı ile servi boylu bir genç geldi» Oy 314b:10, *mén İbn Zeydân bile olturduḳ* «ben, İbni Zeydan ile oturuyordum» Küll. S. 88a:18.

a. Bir topluluk ismi, umûmiyetle, çokluk şahıs çekimindeki bir yüklemi alırlar: *él yüzin körmeydürler* «halk, (onun) yüzünü görmemiştir» Küll. R 60a:16, *ḳavm dérler* «halk söyler» Küll. S 73b:5, *târîḫ ehli dépdürler* «tarihçiler söylemişlerdir» ML 73:19, *bu ṭâyife kim velâyet ü kerem ehlidürler* «bu insanlar, velâyet ve kerem sahibidirler» Küll. R 56a:25, *Téñrini söz bile bildiler ḫalḳ* «halk, Allah'ı söz (yâni: dil) ile bildi» Şeyb. Vámb. 20:2, *çérigniñg mâl almaḳḳa meşgûl érdiler* «ordunun diğer kısmı, yağma ile meşgul idi» Z 211b:19, *bu ümmetniñg tört ülüşidin bir ülüşi anıñg mezhebin iḫtiyâr ḳılıpdurlar* «bu ümmetin dörtte biri, onun mezhebini seçmiştir» Küll. R 63a:11. Fakat topluluk sayı ismi, teklik şahıs çekimli bir yükleme de sahip olabilir: *köprek çérig éli Çîr suyıda ġarḳ boldı* «daha çok ordu mensubu, Çir ırmağında boğuldu» B 19b:3.

b. Sayı isimlerinin veya sayı isimleriyle tavsif edilmiş isimlerin fâilleri, teklik veya çokluk halindeki yüklemlerin her ikisini de alabilirler: *ikki ḳaçıp Hindûstânġa bardılar* «(her) ikisi kaçıp Hindistan'a gittiler» N Quatr. 73:13, *tapḳay murâdın ikki ʿâşıḳ* «iki âşık, murâdına kavuşacak» GN P 109b:12, *muvâfıḳ boldı ikki pâdşâhlar* «iki pâdişah anlaştılar» GN P 108b:3.

c. *Her biri, her ḳaysı* «her biri», *barça* «bütün, hep», *barçası* «hepsi», *barı* «bütün», *baʿżi, ekşeri* (< *Arab.*) «çoğu» ve benzerleri

gibi belirsiz sayı isimleri, fâil olarak kullanıldıkları zaman, çokluk halindeki yüklemi alırlar: *uruşda her biri arslan ve pîl dék érdiler* «savaşta her biri, arslan ve fil gibiydi» Z 21b:12, *her ḳaysı bir ṭarafḳa* «her biri, bir tarafa gittiler» Şeyb. Ber. 3:8, *barça ġurbetġa ḥırâm eylediler* «hepsi gurbete gittiler» FK 220b:7, *barçası Yûsuf tapuġında revân kéldiler* «hepsi, hemen Yusuf'un huzuruna geldiler» H 38b:1, *baʿżı ʿAcemdin dépdürler* «Acem(ler)den bazıları demişlerdir» N Quatr. 40:6, *Ḫorâsân ehliniñg ekṣeri bilürler* «Horasanlıların çoğu bilirler» Mec. 93a:5.

147. Çokluk halindeki yüklem, bazen, saygı için kullanılır (yüceltme çokluğu): *ḫan hem taʿẓîm ḳılıp ḳoptılar* «han bile saygı göstermek için ayağa kalktı» B 33a:1, *şeyḫ dépdürler* «şeyh söylemiştir» Küll. R 57a:6.

Nesne

148. Fiilin ifâde ettiği harekete uğrayan şahıs veya nesneyi belirten bir kelime veya kelime grubudur. Nesne, dolaysız (akkuzatif halinde) veya dolaylı (datif halinde) olabilir.

Dolaysız nesne, ya akkuzatif eki alır veya her hangi bir ek almaz: *añga hengâme-i ṣevḳümni ayt, dağı şiʿrimdin oḳuġıl bir beyt* «ona aşkımın gürültüsünden bahset, ayrıca şiir(ler)imden bir beyit oku» FK 217b:6.

149. Nesne olarak şunlar kullanılabilir:

a. İsim: *sorma ḥâlimni* «hâlimi sorma» B Sam. 10:5, *Şâpûr ol işni terk ḳıldı* «Şapur, o işi terketti» N Quatr. 82:1.

b. Sayı ismi: *yana birni öltürdi* «yine birisini öldürdü» B 29a:2, *ol ikkini celâ ḳıldı naṣîb* «tâlih, onların ikisini sürgüne gönderdi» FK 217a:2.

c. Zamir: *bizni unutma* «bizi unutma» G Örn. IV, 1, *kitâbıda anı ẕikr ḳılur* «(o), kitabında onu zikreder» N Quatr. 41:11.

d. Partisip: *ḳaçan bolurını sordı* «ne zaman olacağını sordu» N Quatr. 98:9, *alarnı ḳutḳarmaḳ fikr ḳılmaḳ kérek* «onları kurtarmayı düşünmek gerek(ir)» Z 45a:2.

Vasıflandırıcı

150. Vasıflandırıcı, bir ismin, niteliğini ve sahibini ifâde etmek veya mânâsını sınırlandırmak için bu isme yalın olarak katılan bir kelime veya kelime grubudur. Bu fonksiyonlarına göre, vasıflandırıcı çeşitleri arasında şunları görebiliriz: nitelik vasıflandırıcısı, nicelik vasıflandırıcısı, iyelik vasıflandırıcısı ve sınırlama vasıflandırıcısı.

151. Nitelik vasıflandırıcısı, niteliği veya nitelenmiş kelimenin durumunu ifâde eder: bir sarığ ḳuş «bir sarı kuş» N Örn. I, 5, *bu ḫasta cânım* «bu hasta canım» Sek. Örn. V, 2.

Nâdiren bir şahıs zamiri de bir nitelik vasıflandırıcısı taşıyabilir: *ol ölümlük bizge bir kün âşnâ bolġay mu hîç* «o, biz ölümlülere (de) bir gün dost olacak mı?» G Örn. XIII, 3.

Şunlar, nitelik vasıflandırıcısı olarak ortaya çıkabilirler :

a. Sıfat: *aḳ öy* «beyaz ev» SS 65:69, *Muḥammed Ḥişârî başlıġ barça Moġullar kéldiler* «Muhammet Hisârî idaresindeki bütün Moğollar geldiler» B 34a:9, *ḫazîn köñlüm* «dertli gönlüm» N Örn. IX, 4, *Miskîn Nevâyî* «zavallı Nevâyî» N Örn. XXII, *cemî' Ḥişâr vilâyeti olturuşluḳ Moġullar* «bütün Hisar vilayetinde oturan Moğollar» B 33b:8, *ḳanlıḳ kefen* «kanlı kefen» N Örn. VIII, 6, *ḳara köz* «kara göz» N Örn. V, 1, *ḳarangu kéçe* «karanlık gece» N Örn. VI, 3, *sınuḳ köñlüm* «kırık gönlüm» N Örn. VII, 1, *yaḫşı ṣıfât* «güzel sıfatlar» N Örn. XIII, 5.

b. İsim: *Eflâṭûn ḫıred* «Eflâtun (gibi) akıl» N Örn. XI, 3, *âhû közüñ* «ceylan gözün» Sek. Örn. IV, 1, *ikki cadû közi* «(onun) iki cadı gözü» Ub. T 28b:1, *gül yüz* «gül (gibi) yüz» N Örn. V, 3, *nâr yañgaḳıñ otı* «(senin) nar (gibi) yanağının ateşi» Sek. Örn. XVI, 1, *taġ yol* «dağ yol(u)» B 42b:6, *altun câm* «altın kadeh» N Div. 32:12, *altun serîr* «altın taht» SS 99:21, *şeker lebler* «şeker dudaklar» N Örn. IV, 7, *taş könlide* «(onun) taş gönlünde» L Div. 31:4, *ḳız nebîre* «kız torun» B 20b:8, *bir Özbek yigit* «bir özbek delikanlı» Z 36b:17.

c. Partisip: *aḳar su* «akarsu» Sek. Örn. IV, 4, *öldürür kişi* «kâtil» OY 316b:9, *ḳavun késedür bıçaḳ* «kavun kesme bıçağı» B İlm. 310:18,

ġamze bile aytur közüñg «gamze ile konuşan gözlerin» *Sek. Örn.* XVII, 6, *bilmen ḳılur işimni* «yaptığım işi bilmem» BŞ II, 326:9.

d. Son çekim edatlı kelime grubu: *şekker bigin aġzıñg* «şeker gibi ağzın» Sek. Örn. IV, 2, *dür meñgizlig tişleriñg* «inci gibi dişlerin» Sek. Örn. XVI, 2, *ay tég yüzüñg* «ay gibi yüzün» Sek. Örn. III, 4.

e. Cümle: *yüzi ḳara bolsun közüm* «yüzü kara çıkası gözüm» Sek. Örn. VI, 3.

152. Nicelik vasıflandırıcısı, sayı veya nitelenmiş bir kelimenin niceliğini ifâde eder: *sékkiz uçmaḳ* «sekiz cennet» N Örn. VII, 7, *üç ming altun* «üç bin altın» Z 30b:19, *köz bâġıda yüz gül açadur ʿışḳ* «aşk, göz bahçesinde yüz gül açıyor» N Örn. IX, 3.

Birim nicelik ifâde eden husûsi kelimeler vardır: *altı ʿaded altun ayaḳ* «altı adet altın kadeh» H 57b: 10, *bir avuç tofraḳ* «bir avuç toprak» SS 23:69, *bir batman buġday* «bir batman buğday» Mahb. 27:11, *bir bölek Türkler* «bir bölük Türk» Z 17b:4, *üç bölek çérig* «üç bölük asker» Z 44a:13, *bir cemâʿat kişi* «bir grup insan» Z 21a:3, *tört miñg ḫarvâr aşlıḳ* «dört bin eşek yükü mısır» B 219b:11, *bu béş kün ʿömr-i fânî* «bu beş gün(lük) ölümlü hayat» Atâî 272b:1, *bir leb nân* «bir lokma ekmek» Şeyb. Vamb. 100:21, *bir mîl râh* «bir mil(lik) yol» H 77a:10, *bir pâre kişi* «bir tek kişi» B 221b:11, Z 21b:16, *yétti pâre ḳaṣaba* «yedi tane kasaba» B 2a: 4, *bir ḳadeḥ mey-i nâb* «bir kadeh süzme şarap» GS Nur. 33b:5, *bir ḳaṭre su* «bir damla su» N Div. 28b:11, *bir ḳuçaḳ yıġaç* «bir kucak ağaç (odun)» SS 136:294, *ikki san leşker* «iki asker; iki ordu» Şeyb. Vámb. 92:10 *(san* «sayı»), *bir seped emrud* «bir sepet armut» SS 126:10, *néçe şâḫ otun* «nice dal (halindeki) odun» İsk. 210b:1, *bir şûşe altun* «bir külçe altın» FK 13a:10, *iki téve yüki kemhâ* «iki deve yükü ipek» Z 41a:18, *bir tûde ḳızıḳ kül* «bir yığın sıcak kül» Küll. R 234a:20, *toḳḳuz yıġaç yol* «dokuz yıgaç (ölçüsündeki) yol)» B 4b:10.

153. İyelik vasıflandırıcısı: Bk. 37 a-d bölümleri.

154. Sınırlama vasıflandırıcısı, vasıflandırılan ismin mânâsını sınırlar.

Şunlar, sınırlama vasıflandırıcısı olarak iş görürler:

a. İsimler: *ṣınıf* «sınıf, tür, çeşit, kategori», *ṭavr* «tavır, tarz», *nev'* «cins, tür» ve benzerleri: *her ṣınf şi'r* «her tür şiir» Bayk. Ris. 6a:5, *her ṭavr sîret ü sûreti* («onun) her çeşit hâli» Küll. S 751b:15, *barça nev' işleri* «(onun) her çeşit işleri» B 56a:7, *hîç nev' taġayyur* «hiç (bir) çeşit değişiklik» Küll. S 749a:8.

b. İşâret zamirleri: *bu, uşbu, ol, uşal, uşol: bu şehr içre* «bu şehir içinde» Şeyb. Vámb. 48:45, *uşbu şehr içre barı öz kişimdürler* «bu şehrin içindeki herkes, kendi adamımdır» Şeyb. Vámb. 48:45, *ol kişi dék ki tanıġay öz ḳulın* «kendi kulunu tanımış o kimse gibi» N Örn. III, 5, *kördüm uşal Yûsuf-ı dilḫastanı* «o gönlü hasta Yusuf'u gördüm» H 22a:1. Bakınız: bilhassa 60-61. bölümler.

c. Soru zamirleri: *né* «ne?», *ḳay, ḳayu, ḳaysı bir* «hangi?». Bk. 64 b-c bölümleri.

d. Belirsizlik zamirleri: *başḳa, özge, yana* «diğer», *fulân* «filan», *her, hîç*. Bk. 65 b-c, e-f bölümleri.

e. Sıra sayı ismleri. Bk. 55. bölüm.

f. Üstünlük veya en üstünlük ifâde eden sıfatlar. Bk. 53 a-b bölümleri.

Açıklayıcı

155. Açıklayıcı, bir ismi veya bir zamiri tarif ve tasvir etmek için, bu isim veya zamirden sonra getirilmiş bir isim veya bir sıfattır. Çağataycadaki açıklayıcı, getirildiği kelimeden ayrı (bağlayıcı olmayan) bir açıklayıcıdır: *ḳanı Témür, şeh-i islâm-penâh* «islâmın sığınağı pâdişâh Timur nerede?» FK 213a:9, *yüz éllig kişi bile, yayaḳ ve atlıḳ, ol ḥażretḳa koşuldılar* «yaya ve atlı (olmak üzere) yüz elli kişi ile (Timur) hazretleriyle birlik oldular» Z 20a:19, *Nevâyî ḫastanı meyḫâne sarı başḳarıñg* «hasta Nevâyî'yi meyhaneye doğru yolcu edin» N Örn. XV, 7.

Bazen açıklayıcı, nitelendirdiği isimden önce gelir: *ol ẓarâfet mesnediniñg, cânumnuñg ḥâli nédür* «o zarâfet sembolü (olan) sevgilimin hâli nicedir?» G Örn. XXI, 3.

156. Çağatayca, şahıs zamirlerinin açıklanmasında, daha çok sıfatları, bazen de isimleri kullanılır: *ṣabr u taḥammül mén bîçâreġa bérgil* «ben zavallıya sabır ve tahammül ver» Mahb. 137:13, *öltüredür mén duʿâçıñ közüñ* «(senin) gözün, ben duâcıyı öldürüyor» Atâî 267:12, *sén perîveş ḥûrnı él âdem oġlı saġınur* «sen peri gibi (olan) hûrîyi, halk insan zanneder» G Örn. X, 3.

157. Açıklayıcı sıfat, sık sık bağlı olduğu isimden ayrılır ve cümlenin sonuna iliştirilir: *ḳuluñgdur mén, vefâdâr* «(ben, senin) vefâlı kulunum» TN 276a:9, *sâḳiyâ, bâde kétür, yâḳûtî* «ey sâki, yâkut renkli şarap getir» FK 215a:5, *baḥrîdür bu ʿummân, bes ʿamîḳ* «bu okyanus, çok derin bir denizdir» G Örn. XXVIII, 7, *cânım ansız tenî durur cânsız* «onsuz (olan) canım, ruhsuz bir vücuttur» SS 64:46, *bir ḳızı bar émiş, perî yañlıġ* «(onun) peri gibi (güzel) bir kızı var imiş» SS 167:240.

Basit Cümleler

Haber Cümleleri

158. Haber cümlesi, umûmiyetle, olumlu veya olumsuz haldeki bir gerçeği bildirir: *Mevlânâ Emîrî Türk édi* «Mevlânâ Emîrî Türk idi» Mec. 14a:6, *kéldi cennet ravżasından âb-ı Kevṣer sarı ḥûr* «hûrî, cennet bahçesinden Kevser suyuna doğru geldi» Atâî 270:11, *bu kün séndin ḫaber tapa almaduḳ* «bugün senden haber alamadık» Küll. S 747a:7, *bu vâḳıʿada hîç ḳaysı ḥâżır émes édi* «bu olay (sırasında onların) hiç biri hazır değildi» B 30a:11.

Soru Cümleleri

159. Soru cümlesi, umûmiyetle bir soru sorar. Bir soru, asıl soru veya evet-hayır sorusu olabilir.

a. Asıl sorular, soru zamiri veya soru zarfıyla teşkil edilir. Soru kelimesi, cümlenin başında, ortasında veya sonunda bulunabilir: *kim bile sén* «kiminlesin?» FK 219a:5, *nédür murâdıñ* «dileğin nedir?» GN P 82a:14, *nédin érür yıġlamaḳıñ zâr zâr* «inleyerek ağlayışın

nedendir?» H 53a:5, *ḳanı ḫanlar ḫanı Çingiz Ḫan* «hanlar hanı Cengiz Han nerede?» FK 213a:8, *Şem'ûn ḳanı* «Şem'ûn nerede?» H 55a:8, *ḥâliñg néçüktür* «halin nasıldır?» GN P 92a:2, *ḳaysı bir derdimni aytay* «dertlerimin hangi birini söyleyeyim?» Ub. T 31b:6, *bu né tildür* «bu ne dildir?» H 36a:13.

b. Güzel ifâde soruları, olumsuz bir cevaba işârettirler: *kim Ḫıżr suyın aġızlanġay lebiñgniñg ḳaşıda* «(senin) dudağının huzurunda Hızır'ın suyunu kim içer?» B Sam. 4:8.

c. Evet-hayır soruları, olumlu veya olumsuz bir cevaba yol açarlar (cümle soruları): mu/mü soru edatı olarak kullanılır: *Ḳâdirbér diġa kişi yiberdiñ mü* «Kadirberdi'ye adam gönderdin mi?» B 117b: 11, *yüz éşikiñg tofraġıġa sürte alġay mu mén* «yüz(üm)ü (senin) eşiğinin toprağına sürebilecek miyim?» GS Nur. 16b:4.

d. Seçmeli sorular: *ḳaşı yasın mu déyin, közi ḳarasın mu déyin* «kaşının yayından mı bahsedeyim, gözünün karasından mı?» GS Nur, 136b:1.

e. Şüphe soruları, *âyâ* (< Fars.) veya *ékin/éken* (136a bölümü) kelimeleri ile ifâde edilebilir: *âyâ né boldı luṭf ḳılıp eyleseñg vefâ* «lutuf gösterip vefâlı davransan, bir şey mi olur?» Ub. T 26b: 5, *bu yol ḳayanġa barur éken* «bu yol nereye gider acabâ?» B 97b:4.

İstek Cümleleri

160. İstek cümlesi bir dileği ifâde eder. Bu dileğin şimdiye veya geleceğe âit oluşuna göre, Farsça *(éy) kâş, (éy) kâşki* istek edatını kullanarak veya kullanmayarak, gelecek-istek çekiminin şimdiki zamanıyla veya şartın şimdiki zaman çekimiyle ifâde edilir. *tilegim kâş revâ ḳılġay sén* «keşki, dileğimi uygun bulsan» BŞ I, 470:24, *yâr derdi cân-ı bîmârımda bolġay kâşki* «keşki, yar(in) derdi, hasta gönlümde olsaydı» Bayram Khan, Brockelmann OTG, s. 379, *körge mén ki mén tég zâr u bîmâr olġa sén* «(senin de) benim gibi acılı ve hasta olduğunu göreceğim» G Örn. XXXVII. 3, *her né tilesem, barı müyesser bolsa* «keşke, dilediğim her şey kolay olsa» BŞ II, 311:14, *kâş rûzî bolsa bu aḫter ṭulû'ı her ṣabâḥ* «keşke, bu yıldız her sabah doğabilse» FK 35b:6, *ḳalġanın hem kâşki perkend perkend étseñgiz* «keşke, (kalbimin geriye) kalanını da parça parça etseniz» FK 69a:9.

a. Şu anki nâzik istek, şartın şmdiki zaman çekimi ile ifâde edilir: *bâde nûş oldı çü hemdestâne, 'arż kılsam néçe söz mestâne* «dostça şarap içildi, (şimdi de) sarhoşça bir kaç söz söyleyeyim» FK 212b:12.

b. Geçmişte gerçekleşmemiş bir istek, gelecek-isteğin hikayesi *(-ġay érdi)* veya şartın hikayesi *(-sa érdi)* ile ifâde edilir: *kâşki barġay édim hem-râh sulṭânım bile* «keşke, sultanım ile gitseydim» Ub. T 35b:6, *veh, démegey érdim kâş* «vâh, keşke söylemeseydim» FK 226a:13, *éy kâşki mén bolġay édim alında ḫâdim* «keşke, huzurunda hizmet edici olsaydım» L Div. 82:1, *kâş sénsiz ölsem érdi* «keşke, sensiz(likte) ölseydim» Brockelmann OTG, s. 379.

c. Üçüncü şahıstaki istek, emir çekiminin üçüncü şahsı ile ifâde edilebilir: *Téñgri ḳılsun sañga tevfîḳ refîḳ* «Allah, sana yardım(ın)ı arkadaş etsin» FK 219b:1, *mülküñg bile ḫanlıġıñg mübârek bolsun* «ülken ve hükümdarlığın kutlu olsun» BŞ II, 325:8, *hiç kişige bolmasun, yâ Rab, mañga bolġan belâ* «Yârab, benim başıma gelen belâ, hiç kimsenin başına gelmesin» GS Nur. 27b:7.

Emir Cümleleri

161. Emir cümlesi, istek, davet, teşvik, emir veya yasak ifâde edebilir. Emir cümlesinin yüklemi, istek (1. şahıs) veya emir (2. ve 3. şahıslar) kipinde bulunur: *mén bolayın Mıṣr éliġa şehryâr, sizni ḳılay Mıṣr élidin iḫtiyâr* «ben Mısır ülkesine hükümdar olayım, sizi de vâli yapayım» H 30b:6, *melikni öltüreli* «hükümdarı öldürelim» Z 8b:16, *kimge yaralı* «kime yaranalım?» GN 35b:3, *Allah, ölüm bérgil mañga* «Allah(ım), bana ölüm ver» G Div. 102a:9, *sormaġıl derdimni* «derdimi sorma» Ub. T 31b:8, *sâḳiyâ, ḳıl tola câm-ı zerkâr* «ey sâki, altın kadehi doldur» FK 217a:11, *ṣabr ḳılıñg, étmeñg şitâb* «sabredin, acele etmeyin» H 11b:1, *mén ölmesdin burun bérsün şeker érni mañga şerbet* «ben ölmeden önce, (onun) şeker dudakları bana şerbet versin» Sek. Örn. II, 5.

Nâzik istek, şart çekimi ile de ifâde edilebilir: *luṭf étip maʿlûm ḳılsañg kim né bolmış ḥâl añga* «lutfedip ona ne olduğunu (bana) söylesen» Küll. S 541a:19.

Hitap Cümleleri

162. Bütün cümle tipleri, duygu ve heyecan ifâde etmek için kullanılabilir. Hitap cümleleri, dâimâ, *né, néler* kelimeleriyle teşkil edilirler: *bu né ṣafâ, né ṭarâvet dağı né nûr bolur* «bu ne saflık, ne tazelik ve ne nûrdur.» G Örn. XXII, 3, *yâ Rab, ménde né yaḫşı ṭâli' bardur* «Yârab, bende ne güzel tâlih var.» BŞ II, 323:19, *veh, néler kéldi başımġa* «vâh, başıma neler geldi» Bayk. Div. 255:1.

Gelen bir misafiri selamlamak için kullanılan cümleler de hitap cümleleridir: *ḳıldıñ méni kélgeniñ bile minnetdâr, raḥmet sañga, yaḫşı kéldiñ, ḫôş kéldiñ* «beni gelişinle minnettâr kıldın, rahmet sana, iyi(likle) geldin, hoş geldin» BŞ II, 323:4.

Birleşik Cümleler

163. Birleşik cümle, gramatik olarak birbirinden ayrı iki veya daha fazla basit cümle ihtivâ eder. Birleşik cümlelerdeki iki basit cümle, birbirine dâimâ sıralama edatlarıyla bağlanır. Her hangi bir edat kullanılmaksızın yan yana sıralanan iki veya daha fazla basit cümleye, bağlayıcı unsuru bulunmayan cümleler denir. Birleşik cümleler, bağlayıcı, ayırıcı, zıtlık bildirici, açıklayıcı ve sonuç bildirici cümleler olarak sınıflandırılır.

Bağlayıcı Cümleler

164. Bağlayıcı cümleler aşağıdaki edatlar ile teşkil edilirler: *dağı, taḳı* (arkaik) «ve, dahi», *ve* (<Arab.), *u* veya *û* (<Fars.) «ve», *hem* (<Fars.) «hem, dahi», *gâh(î) / geh(î)...gâh(î) / geh(î)* «bazen...bazen de», *hem...hem* «hem...hem»: *çıḳardı şîşe mey dağı bir sâġar tola ḳoydı* «(o), şarap şişesini çıkardı ve bir kadeh doldurdu» FK 20b:1, *Güştâsp Zerdüşt dînin iḫtiyâr ḳıldı ve élni hem ol millet-ḳa kivürdi* «Güştasp, Zerdüştlüğü seçti ve halkı da bu dine soktu» N Quatr. 56:1, *besî köp vâ'deler ḳıldıñ u bardıñ* «çok vaatlerde bulundun ve (sonra da) gittin» Sek. Örn. XIV, 2, *yüziing rûşen, éngiñ hem rûşen* «(senin) yüzün parlak, yanağın da parlak» FK 52a:9, *gehî lâle bile başlar ḫikâyet, gehî gülni körüp sözler şikâyet* «(Nevrûz), bazen lâle ile sözlerine başlıyor, bazen de gülü görüp şi-

kâyet ediyordu» GN 55a3, *hem anıñ fırḳati köydürdi méni, hem munuñ ḥasreti öldürdi méni* «hem onun ayrılığı yaktı beni, hem bunun hasreti öldürdü beni» FK 221a:7. Bağlayıcı unsuru bulunmayan cümle: *'ayş u 'işret çaġı kéldi, kétti devrân-ı melâl* «içme ve eğlenme zamanı geldi, üzüntü devri gitti» G Örn. XXXIII, I, *özin deryâġa saldı, ġarḳ boldı* «kendisini nehre attı (ve) boğuldu» B 29a:11.

Ayırıcı Cümleler

165. Ayırıcı cümleler aşağıdaki edatlar ile teşkil edilirler: *veyâ, yoḳsa, yoḳ, érse* (arkaik), *yoḫ ki* «ve, veya», *ḫâh(î)...ḫâh(î)* «ya... veya» *ya...ya* «ya...ya da», *né...né* «ne...ne de»: *vaşlıñ bile tirgüzgin veya bir yoḫ öltür* «(ya) vuslatın ile (beni) dirilt veya hemen öldür» G Örn. XLVII, 7, *allıda cân bér yoḳsa 'ışḳı terkin ét* «(ya onun) huzurunda can ver veya (onun) aşkını terket» Bayk. Div. 212:12, *ḳabûl ḳılġay sén, yoḳ ki özni melûl ḳılġay sén* «(ya) onu kabul edeceksin veya kendi canını üzeceksin» SS 116:182, *ḫâh öltür, ḫâh tirgüz, iḫtiyâr élgiñgdedür* «(beni) ya öldür veya dirilt; seçmek elinizdedir» G Div. 102a:7, *ḫâhî ınan, ḫâhî ınanma* «inan veya inanma» L Dv. 18:2, *ya sén béri kéri kél, ya barayın mén anda* «ya sen beri gel, ya (da) ben oraya geleyim» BŞ II, 323:8, *né yüzin körsetti bizge, né éşittürdi sözin* «(o), bize ne yüzün ügösterdi, ne de sözünü işittirdi» Ub. Ü 67a:3.

Zıtlık Bildirici Cümleler

166. Zıtlık bildirici cümleler, düşüncedeki bir çelişkiyi ifâde ederler. Bu cümlelerin edatları şunlardır: *ammâ* «ama, fakat», *belki* «belki», *ki* «fakat», *lîk, lîkin, velî, velîk, velîkin* «fakat, lâkin, ama»: *faḳîr anı körmey mén, ammâ şi'rin éşitip mén* «ben onu görmedim; fakat şiirini dinledim» Mec. 65a:8, *ḫuşûnet bile alarġa söz démesler, belki naṣîḥatnı yumşaḳ ve çüçük til bile ḳılurlar* «onlara kabalıkla söz söylemezler, belki yumuşak ve tatlı (bir) dil ile nasihat ederler» Küll. R 57a:20, *bu müderris émes, ki mübtedi'dür* «bu, hoca değil, ama talebedir» Mahb. 28:16, *fârsî bilgen eyledi idrâk, lîk maḫrûm ḳaldılar etrâk* «(Behrem Gûr'un hikayesini) Farsça bilenler anladı, fakat Türkler (bu hikayeyi anlamaktan) mahrum kaldılar» SS 200:73, *ol âsândur mañga, lîkin bu bir imkân émes* «bana (benim

için) o kolaydır, lâkin bu imkânsızdır» Bayk. Div. 212:13, *anı yâr sağındım, velî ağyâr émiş* «onu dost sandım, (şimdi görüyorum ki) düşman imiş» Bayk. Div. 215:11, *çemende servġa nâz eylemek yaraşmay köp, velîk her né ḳılıp serv-i nâzıma yaraşıp* «bahçede nâz etmek serviye pek yaraşmaz, lâkin (benim) nâz servime, her ne yapsa, yakışıyor» FK 20b:9, *méni ḫôd öltürür hecriñg, velîkin peşîmân bolmaġay sén yana nâgâh* «beni senin ayrılığın öldürüyor, lâkin yine birden bire pişman olma» G Örn. XXXVIII, 5. Bağlayıcı unsuru bulunmayan cümle: *Luṭfî ḥâceti uçmaḳ émes, dîdâr érür* «Lûtfi'nin ihtiyacı cennet değil, (fakat senin) yüz(ün)dür» L Div. 59:8.

Sonuç Bildirici Cümleler

167. Sonuç bildirici cümleler, bir sonuç, bir mânâ çıkarma ifâde ederler. *Anıñg üçün* «onun için» ve benzeri edatlarla teşkil edilirler: *mén séni ḥûr u perîġa oḫşatur mén bîḫilâf, anıñg üçün dâyimâ közdin nihân sén, yâ ḥabîb* «ey sevgili, ben seni hûrîye ve periye benzetiyorum, şüphesiz onun için sen, göz(ler)den gizlisin (görünmüyorsun)» G Div. 104a:14. Bağlayıcı unsuru bulunmayan cümle olarak: *bilür sén, kim kéçer dünyâ-yı fânî, ḳuluñġa ḳılmaġıl cevr ü cefânı* «biliyorsun ki ölümlü dünya (hayatı) geçer, (bu yüzden ben) kuluna eziyet etme» Sek. Örn. XIV, 1.

Karmaşık Cümleler

168. Karmaşık cümle, bir ana cümle ile kendisinden sonra gelen *(kim* veya *ki)* bağlayıcı unsurundan veya bu unsurun diğer kelimelerle yaptığı birleşik şekillerden oluşan yardımcı edatlarla yapılmış bir yardımcı cümleyi ihtivâ eder. Şart cümleleri dışındaki diğer yardımcı cümlelerin Türkçeye yabancı oldukları, bilinen bir husûstur. Çağataycada, yardımcı cümlelerin, Farsçanın taklidiyle gelişmiş bütün çeşitleri vardır.

Fâil Cümleleri

169. Fâil cümleleri, fiillerin fâilleri olarak vazife görürler. Bunlar, aşağıdaki çekim edatları veya bağlayıcı kelime grupları ile teşkil edilirler: *kim, ki, her kim ki, her kim, her ḳaysı, her kimse, her kişi,* «o kimse ki», *né kim, her né ki(m), her né, olça* «o şey ki».

Fâil cümlelerinin iki grubu vardır :

a. Çekim edatı, fâil cümlesinin bir unsuru olarak vazife görür: *kim séniñg yoluñgda ḫôr étti özin, boldı ʿazîz* «senin yolunda kendisini aşağı duruma düşüren, azîz oldu» Sek. Div. 3b:2, *kim ki ḫâlıñgnı körer, mén télbe ḫâlin bilür* «senin benini gören, ben delinin halini anlar» Bayk. Div. 147:6, *bu édi, olça ménde taptı vuḳûʿ* «bana olan, bu idi» SS 118:225, *her né kim aytsam, andın artuḳ* «her ne söylesem, ondan fazladır» FK 218b:2, *kimge kim bérdim köñgül, veh düşmen-i cândur mañga* «gönül verdiğim herkes, ne yazık ki bana can düşmanıdır» Bayk. Div. 213:4, *cânnı her kimniñg tenidin çékseler, nâçâr ölür* «kimin vücûdundan can(ın)ı alsalar, çâresiz ölür» FK 56a:8. Bağlayıcı kelime veya kelime grubu, ana cümledeki işâret zamiri ile kuvvetlendirilebilir: *ol ki bu târîḫni yazdı, revân ḳıṣṣanı uşmundaḳ aytıp beyân* «bu tarihi yazan, hikayeyi bu şekilde anlatıverdi» H 30a:15, *bu, ki mén eylegüm, durur mestûr* «benim yapacağım (anlatacağım) bu (şey, aşağıda) yazılıdır» SS 44:73.

b. Çekim edatı veya kelime grubunun; İngilizce «that» çekim edatı ile aynı fonksiyona sahip olduğu fâil cümleleri. Bu grubun fâil cümleleri, haber ,soru (dolaylı soru), istek, emir veya şart cümleleri şeklindedir: *köñglümde kéçti, kim bu künge dégrü hîç kimerse oḳ yanıñg arasında münâẓara tertîb ḳılmaydur* «bugüne kadar hiç kimsenin ...ok (ve) yay arasında münâzara düzenlemediği gönlümden (aklımdan) geçti» OY 314b:2-4, *ḳabri maʿlûm émes kim ḳaydadur* «(onun) kabrinin nerede olduğu mâlûm değildir» Küll. S 609a:17, *bar murâdım, kim séni öltürge mén* «seni öldürmeye istekliyim» Bayḳ Div. 128:9, *ʿAlî Buḫârîġa işâret boldı, kim türkî tili bile Ẓafernâmeni évrülgey* «Zafernâmenin Türkçeye çevrilmesi, Ali Buhârî'ye emredildi» Z 2b:1-2, *şarṭ budur, ki eyle taʿbîr ʿilmini maʿlûm* «(senin) tâbir ilmini öğrenmen, şarttır» SS 116:118, *ʿayb émestür, ger perîşân sén* «eğer perişan isen, (bu) ayıp değildir» G Div. 99b:1, *Nevâyî naẓmı rengin ve revân érse, ʿaceb érmes* «Nevâyî'nin şiirinin renkli ve akıcı oluşu şaşırtıcı değildir» Küll. S 473b:2, *evlâ oldur, ki bu sözdin kéçsem* «böyle konuşmaktan vazgeçmem en iyisidir» FK 228a:3, *kérek ki inkâr ḳılmasañg* «inkâr etmemen gerek(ir)» Küll. S 137a:27.

c. *Oḫşar* «benzer, görünür; gibi görünür» fiiline bağlı cümleler de fâil cümleleridir. Bunlar, dâimâ, bağlayıcı unsuru bulunmayan

cümlelerdir: *erbâb-ı ḥased sözige büttüñg oḫşar* «kıskanç kimselerin sözlerine inanmış gibisin» EŞ II, 315:5, *közüm bile köñglümde maḳâm étti ḫayâlıñg; ḳâbil körüp oḫşar meger ol âb u hevânı* «(senin) hayalin, gözüme ve gönlüme yerleşti; (gözümün ve gönlümün) suyunu (göz yaşı) ve havasını (âh) uygun görmüş olmalı» G Örn. XLVII, 4.

Nesne Cümleleri

170. Nesne cümlesi, daha çok belirli nesne fonksiyonunda bulunur. Nesne cümleleri oluşturan en umûmî çekim edatları şunlardır: *kim, her kim, her kim ki, her kişi, né olça, né kim, néme kim, né néme ki, her né ki, her né.*

Nesne cümlelerinin iki grubu vardır:

a. Çekim edatı veya bağlayıcı kelime grubu, nesne cümlesinin bir unsurudur: *kim ḳuyun dék édi ġubârengîz, anı tofraḳḳa pest eyledi tîz* «kasırga gibi şiddetliyi (bile, tâlih) bir ânda toprağa serdi» SS 42:25, *her kimni ol tilerse, anı pâdşâh ḳılur* «(Allah), dilediğini pâdişah yapar» Ub. Ü 18b:9, *né néme kim éşitip érdi ʿarż ḳıldı* «ne duyduysa, anlattı» Z 30a:6, *kimde kördi béyiklik, étti pest* «kimde büyüklük gördüyse, (ona) boyun eğdi» SS 42:4.

b. Nesne cümlesinin bu grubunda, *kim* veya *ki* çekim edatları, İngilizce «that» çekim edatı ile aynı fonksiyona sahiptir. Nesne cümlesi, haber, soru, istek veya emir cümlesi şekillerinde bulunur: *déy alur mén, ki barça râst durur* «her şeyin doğru olduğunu söyleyebilirim» SS 43:68, *ḫayâl ḳılur érdiñg, kim felek yıḳılġusı turur* «(sen), feleğin yıkılacağını hayal ediyordun» Z 25a:18, *saġındı, kim câvid érür milketi* «(o), mülkünün ebedî olduğunu düşündü» N Quatr. 70:18, *heves ḳıldım, ki seyr étsem cihânnı* «cihanı gezip görmeye heves ettim» GN 63b:1, *buyurdı kim çâşt ṭaʿâmı bile ötkergeyler ve şâm ṭaʿâmını mesâkînge bérgeyler* «(o, onlara), kuşluk yemeği ile geçiştirmelerini ve akşam yemeklerini fakirlere vermelerini buyurdu» N Quatr. 42:11-12, *buyurdı, kim anı ḳoysunlar, kim atasıġa barġay* «(o, onlara), babasına gitsin diye (çocuğu) bırakmalarını buyurdu» Z 36a:12), *basa yarlıḳ étti, kim Ḫarâr ve Kéş çerigi yıġılsun* «sonra (o), Harar ve Keş ordularının toplanmasını emretti»

Z 24a:17. Geçmişteki bir emrin fiiline bağlı nesne cümlelerinde, emrin gerçekten yerine getirildiğini belirtmek için, yüklem, sık sık geçmiş zamana (geçmiş zaman veya geçmiş zamanın hikayesine) sokulur: *buyurdı, kim ol birinińg ḳızını ol birinińg oġlıġa bérdiler* «(o), birinin kızını diğerinin oğluna vermelerini buyurmuştu» N Quatr. 96:5-6, *her kün néçeni buyurup érdi, kim öltürürler érdi* «her gün (o), nice kimseyi öldürmelerini emrederdi» N Quatr. 105:18.

171. Dolaylı sorular. Dolaylı soruların iki çeşidi vardır: cümle soruları ve evet-hayır soruları.

a. Cümle soruları, soru kelimesi (zamir veya zarf) ile yapılır: *kim sén ü ḳay diyârdın sén, ayt* «kim ve nereli olduğunu söyle» SS 96:449, *bu né tildür, dégil* «bunun nasıl (bir) dil olduğunu söyle» H 36a:13. Eğer ana cümle sorudan önce gelirse, sonra gelen yardımcı cümle, *kim* veya *ki* + soru kelimesi şeklinde teşkil edilir: *kör, ki sén kim sén ü ḳandın kéle sén* «kim olduğunu ve nereden geldiğini düşün» FK 219a:5, *bilmediler, kim ḳayan bardı* «(onun) nereye gittiğini bil(e)mediler» N Quatr. 88:2, *sordum, kim ḳaçan kélgüsidür* «(onun) ne zaman geleceğini sordum» B 124a:4.

b. Evet-hayır soruları, *kim* veya *ki* çekim edatı kullanılarak veya kullanılmayarak yapılır: *éy ṣabâ, bérgil ḫaber, serv-i revânım kéldi mü* «ey sabah yeli, servi boylumun gelip gelmediğinden haber ver» Bayk. Div. 132:1. Böyle bir soru, daha çok seçmeli bir sorudur: *bilmes, ki alardın ḳabûl ḳılıpdurlar yâ yoḳ* «onlardan (bazılarının) kabul edip etmediklerini o bilmez» Küll. S 58:11.

c. Dolaylı sorunun fâili, bâzen, nesne olarak asıl cümlenin içine çekilir: *anıńg oġlı Behrâmnı ba'żı atası ornıġa andın soñgra olturup bir yıl pâdşâhlıġ ḳıldı dépdürler* «onun oğlu Behram için bazı (tarihçiler) onun babasından sonra tahta geçtiğini ve bir yıl pâdişahlık yaptığını söylerler» N Quatr. 85:11-12.

172. Doğrudan konuşma da, *ki* veya *kim* çekim edatı kullanılarak veya kullanılmayarak yapılmış bir nesne cümlesidir: *dédim: bir nâvek otluḳ köñglüme at* «yanan gönlüme bir ok at, dedim» FK 28b:6, *sordı kim: sizler né kişiler siz? cevâb bérdiler kim: biz fulân kişiniń nökerleridin turur biz* «sizler kimlersiniz diye sordu; biz,

falan kişinin askerleriyiz diye cevap verdiler» Z 20a:8. Öne alma, doğrudan konuşmalarda da bulunur: *bizni bu şeh dédi kim: câsûs siz* «bu pâdişah bize, (siz) câsussunuz, dedi» H 54b:10.

Vasıflandırma Cümleleri

173. Vasıflandırma cümlesi, ana cümledeki ismi vasıflandırmak için kullanılır. Vasıflandırma cümlesi, *kim* veya *ki* bağlama zamirleri ile yapılır ve düzenli olarak vasıflandırdığı ismi takip eder: *bu atlıḳ ol yigit, ki cihânnıñg ṣafâsıdur* «bu atlı yiğit, dünyanın gururudur» OY 314a:3, *ol ṣanem kim su yaḳasında olturur* «nehrin kenarında oturan o güzel» Ataî 270:8. Ana cümlenin fâili, bir işâret zamiri ile, bağlı cümlede tekrar edilebilir: *düşmân çérigi, kim Taş Arıġıda érdi, ol taḳı ikki ḳol bolup* «Taş Arığı'ndaki düşman ordusu da iki kola ayrılmıştı» Z 25a:13.

Vasıflandırma cümlesi, bâzen, ana cümlenin yüklemine yönelir: *benî-âdemni cem'î-i maḫlûḳatġa mükerrem ḳıldı, kim mundın artuḳ mertebe bola almas* «o (Allah), insanoğlunu bütün yaratılmışlardan üstün kıldı; bundan daha üstün bir mertebe olamaz» Bayḳ Ris. 2a:4.

Zarf Cümleleri

174. Zarf cümlesi, ana cümlenin veya diğer bir bağlı cümlenin yüklemini vasıflandırır. Zarf cümleleri, fonksiyonlarına göre, umûmiyetle, yer, zaman, tarz, amaç, sebep, sonuç, derece, şart ve kabul cümleleri olarak sınıflandırılırlar. Fakat bazı cümlelerin çok veya tek anlam ifâde edebilmeleri yüzünden, bu sınıflandırma, oldukça değişkendir.

Yer Cümleleri

175. Yer cümlesi, ana cümlenin ortaya koyduğu hareketin yerini ifâde eder. Şu çekim edatları ve bağlayıcı kelime grupları kullanılır: *ki, ḳayda, ḳayda kim, ḳayu ṭaraf ki, her kimde, her ḳayda, her ḳanda, her ḳanda ki, her yérde ki, her ḳayan, her sarı, her sarı kim, her yan, her ḳayandın kim.* İşâret ifâdeli *anda, uşanda, ol sarı* kelimeleri, ana cümlede sözbaşı kelimeleri olarak vazife görürler: *yétti*

uşanda, ki Zelîḫâ édi «Zeliha'nın bulunduğu yere ulaştı» H 42b:16, *ḫocanı başladılar ol sarı, ki nihân érdi mâhruḫsârı* «(onlar), hocayı (zengin tüccarı), eşinin bulunmadığı tarafa gönderdiler» SS 95:419, *ḳayda barsa ol sa'âdet aḫteri, hemrâhı mén* «o saâdet yıldızı nereye giderse (gitsin), ben onun yoldaşıyım» Bayḳ. Div. 204:1, *ḳayu ṭaraf ki ḳuyaş yañlıġ ol nigâr barur, soñgıça sâye miṣillig bu ḫâksâr barur* «o güneş gibi (olan) güzel nereye giderse, ben (de) onun ardınca (oraya) giderim» FK 49a:7, *her sarı köz salsam, ol nâzük nihâl allımdadur* «nereye baksam, o nâzik servi karşımdadır» Ub. T 27b:10, *ḫayl-ı eṭfâl ara taş yaġduruban ḳavlarlar, her ḳayandın kim anıñ kûyında peydâ boldum* «onun sokağının her neresinde görünsem, çocuklar beni taşla kovalarlar» GS Nur. 124a:4.

Zaman Cümleleri

176. Zaman cümlesi, ana cümlenin ortaya koyduğu hareketin zamanını ifâde eder. Erken Çağatayca devrinde, şart cümlesi, sık sık, zaman da ifâde etti. Şart cümlelerinin bu fonksiyonu, umûmî Çağataycada çok seyrek görülür: *közin açsa, özin su yaḳasıda körer érdi* «gözünü açınca, kendisini nehrin kıyısında bulurdu» Z 46b:12.

177. Çağataycadaki zaman cümleleri şu kelimeler ile teşkil edilirler: *kim, ki, ḳaçan, ḳaçan kim, çü(n), çün kim, her ḳaçan kim, her vaḳt ki, olça, tâ, tâ kim.* Sözbaşı olarak kullanılanlar: *(ki, kim* kelimelerinin mânâsını kuvvetlendirmek için): *anda, anıñ dék çaġda, añga têgrü, andın burun, émdi, néçe ḳatla,* vs.

Zaman cümlesinin ifâde ettiği hareket, ana cümlenin ifâde ettiği hareketle eş zamanlı, ondan önce veya sonra olabilir.

a. Eş zamanlı hareket: *ḳaçan mektebġa ol mâh-ı mü'eddeb barur, özdin barurlar ehl-i mekteb* «o edepli ay yüzlü (güzel) mektebe geldiği zaman, mekteptekiler, kendilerinden geçerler» FK 16a:3, *émdi kim yéttiler, kördiler* «şimdi, geldikleri zaman gördüler» Küll. S 133a:24, *her ḳaçan dédim: vefâ ḳıl, eyleḍiñ yüz miñ ḥiyal* «her 'vefâ göster' deyişimde, yüz bin bahâne uydurdun» Bayk. Div. 217:1, *çün ki kéldim özime, hem atıñgdın, hem özümdin infi'âlım bar édi* «kendime geldiğim zaman, hem senin adından hem kendimden utanıyordum» Bayk. Div. 234:1.

b. Önceki hareket: *andın béri, kim ḳaṣdım üçün tüzdi firâḳ, yüz derd ü elemni mañga yétkürdi firâḳ* «(o), beni öldürmek için ayrılığı ortaya çıkardıktan sonra ayrılık, bana yüz(lerce) dert ve üzüntü getirdi» BŞ II, 317:17, *on bir yıldur, tâ derdim bu yérge yétipdür* «derdim bu seviyeye ulaşalı onbir yıl oldu» Küll. 98a:20.

c. Sonraki hareket: *evvel ki ḳadem ḳoydı, battı* «adımını at(a) madan önce battı» Mahb. 186:11, *ança turdı, kim çérig barçası sudın öttiler* «ordunun tamamı nehirden geçinceye kadar bekledi» Z 22a:7-8, *tâ tirig sén, tartḳuñgdur éldin cefâ* «yaşadığın sürece halktan eziyet göreceksin» FK 48a:2, *tâ lebidin sormadım, fehm étmedim tar aġzını* «(onun) dudağını emmeden önce, ağzının darlığının farkına var(a)madım» Ub. Ü 64a:4.

Tarz Cümleleri

178. Tarz cümlesi, şu kelimeler ile teşkil edilir: *kim, ki, ansız ki: yıllar Ḫorâsân taḫtıda ḥükûmet ḳıldı, kim hiç kişi andın şikâyet ḳılmadı* «hiç kimse şikayetçi olmadan, yıllarca Horasan tahtını idare etti» Mec. 104b:11-12, *birbiri alardın yana birige nezâre ḳılıp ötüşüptürler, ansız ki aralarıda kelâmî vâḳi' bolġay* «aralarında (hiç) bir söz (konuşma) olmaksızın, birbirlerine bakarak geçip gittiler» Küll. S 140b:7-8.

Amaç Cümleleri

179. Amaç cümlesi, ana cümlenin ifâde ettiği hareketin amacını bildirir. Amaç cümleleri şu kelimeler ile yapılır: *kim, ki, tâ kim, tâ ân ki: ehl-i fesâdnı bi'l-kül def' ḳıldı, kim müsâfirler ferâġat bile barış kéliş ḳılġaylar* «misafirler huzur içinde gelip gitsinler diye, ara bozucuların hepsini kovdu» N Quatr. 97:14, *bardım, tâ anı körgey mén* «onu görmek için gittim» Küll. S 105a:15.

Sebep Cümleleri

180. Sebep cümlesi, ana cümlenin ifâde ettiği hareketin sebebini ortaya koyar. Sebep cümlesi teşkil etmede en çok kullanılan kelime-

ler şunlardır: *kim, ki, çü(n), andın kim, nédin kim, nége kim, né üçün kim, néçün kim, né ma'nî bile kim, mundaḳ ki, vs.: merḥamet ḳılġal, ki mundın narı yoḳtur ḳuvvetim* «bundan öte gücüm kalmadı, merhamet et» Bayk. Div. 103:9, *çün bu devrdür néçe kün, ḫôş bol* «bu devir (hayat) birkaç günlüktür, üzülme» FK 218b:7, *şâm-ı hicrân ẓulmetide âb-ı ḥayvân istemen, né üçün kim sénsiz, éy 'ömrüm ḫôşı, cân istemen* «ayrılık gecesinin karanlığında (iken) hayat suyu istemem; çünkü senden ayrı (yaşayacak) bir can istemem, ey ömrümün güzeli» GS Nur. 135a:9.

a. Korkmak ifâdeli bir fiilden sonraki cümle, korkunun sebebini verir: *ḳorḳar, ki raḥmı kélse közümnüñg yaşına* «(o), göz yaşlarıma acıyacağından korkuyor» L Div. 12:6. Böyle bir cümlenin yüklemi, bir şeyi engelleme isteğini ifâde etmek için, bâzen, olumsuz cümle şekline sokulur (olumsuz istek): *derd-i 'ışḳıñg ḥaddın aştı; ḳorḳaram, kim nâgehân âşkâre bolmaġay bu sırr-ı pinhânım* «(senin) aşkının derdi, (tahammül) sınırını aştı; (benim) bu gizli sırrım, bir ânda âşikâr oluvermesin; (bundan) korkuyorum» Bayk. Div. 251:14.

b. Bilhassa ünlemlerden veya heyecan ifâde eden kelimelerden sonra, *ki(m)* ile başlayan cümle, bir sebep cümlesi olarak telakki edilebilir: *âh, kim bağrım firâḳ otı üze boldı kebâb* «bağrım, ayrılık ateşi üzerinde kebap oldu, âh.» L Div. 22:8, *fiġân, ki cânım aladur közi ḳarası anıñg* «eyvâh, onun gözünün karası canımı alıyor» Ub. Ü 32a:9.

181. Bir tahmin veya sorunun cevabını veren cümleler, sebep cümleleridir: *'acâyib 'işveçi mekkâre'î sén, kim bu kün körk iḳlîmi sañga boldı müsaḫḫar* «ne tuhaf bir cilveli hilebazsın; çünkü bugün güzellik ülkesinin fâtihi oldun» G. Div. 98b:2, *nétey ki Téñgri gûyâ miḥnetni mañga yarattı* «Tanrı güçlükleri benim için yaratmış; ne yapabilirim?» BŞ II, 319:20.

Sonuç Cümleleri

182. Sonuç cümlesi, sonuç veya ana cümlede ifâde edilen hareketin neticesini bildirir. Bu cümlelerdeki çekim edatları şunlardır: *kim, ki.* Ana cümlede, dâimâ, bir işâret zarfı veya «böylece, öylece»

ve benzer mânâlı kelime grupları vardır: *ikki éligini andaḳ bérk tuttı, kim tébrene almadı* «(o, onun) iki elini öyle sıkı tuttu ki (sonunda) kımıldayamadı» Z 36b:18, *kétür, sâḳî, anıñg dék mey, ki kül ḳılġay vücûdumnı* «(ey) sâki, öyle şarap getir ki (sonunda) vücûdumu (yakıp) kül etsin» FK 47b:12, *eşkimni töktüm ança, ki bu ṭâs-ı sernigûn közüm suyınıñg üstide ḥabâbdur* «öyle göz yaşı döktüm ki (şimdi) ters dönmüş tas (gökkubbe), göz suyumun üzerinde(ki) bir kabarcıktır» Ub. T 26b:9. Bağlayıcı unsuru bulunmayan cümle olarak: *bu Şeybânnı eyle salġıl şer'iniñg deryâsıġa, ḳalmasun cürm ü günâhı deryâ-yı 'isyân ara* «bu Şeybânî'yi şeriat deryâsına öylesine sal (ki sonunda) isyan denizi içinde suçu ve günahı kalmasın» Şeyb. Div. 2-3.

Karşılaştırma Cümleleri

183. Karşılaştırma cümlesi, bağlı cümle hareketi ile aynı tarzda veya aynı derecede olan ana cümle hareketine işâret eder. Karşılaştırma cümleleri, *kim* veya *ki* ile ana cümledeki işâret edici bir sözbaşı kelimesinden oluşturulur: *andaḳ ki ol aytıp érdi, boldı* «o öyle söylemişti, (öyle) oldu» N Quatr. 98:11, *ḫan hem kélip Aḫsini ḳapap édi, néçük kim mezkûr boldı* «söylendiği gibi oldu: han da gelip Ahsı'yı kuşattı» B 31b:10.

184. Karşılaştırma cümlesinin fiili, ana cümlenin fiili ile aynı ise, dâimâ düşürülür: *ḳarangu édi 'âlem, andaḳ ki ġâr* «dünya, bir mağara kadar karanlıktı» Z 45b:2.

185. Eğer ana cümle bir karşılaştırma ifâde ediyorsa, bağlı cümle *kim* veya *ki* ile başlar: *andın meşhûrraḳdur, kim bitimeki ḥâcet bolġay* «(o), yazılmasına gerek duyulacak kadar meşhurdur» N Quatr. 104:14.

186. Gerçek olmayan bir karşılaştırma ifâde eden karşılaştırma cümleleri *gûyâ, gûyâ ki(m)* kelimeleriyle yapılır: *ḳandın ol yérde gülistân bütti, gûyâ kim ol élni ḳan tuttı* «orada kandan (bir) gül bahçesi oldu; sanki o ülkeyi kan kaplamıştı» SS 192:41.

Şart Cümleleri

187. Şart cümlesi, ana cümlenin ifâdesine dayalı bir tahmin ifâde eder. Dâimâ şart cümlesi önce, ana cümle sonra getirilir.

Çağataycadaki şart cümleleri, şeklen üç gruba ayrılabilir:

a. Türkçe yapılı şart cümleleri: edat kullanılmaz, fiil şart çekimindedir: *évlerimiz bile él ulusnı ötkersek, yaḫşı bolġusı turur* «evlerimiz ile halkı (nehrin kıyısına) geçirsek, iyi olacaktır» Z 29a: 11.

b. Farsça yapılı şart cümleleri: Farsça *eger, ger, er* edatları ile yapılır, fiil ise bildirme kipindedir: *ger sañga müşkil érür bu iş, érür âsân mañga* «eğer bu iş sana zor ise, bana kolaydır» Ub. T 24b: 10; *eger ... eger* kullanılışı, bir seçmeli şart meydana getirir: *eger muṣliḥ mén, er müfsid, ve ger ʿâşıḳ mén, er ʿâbid, né işiñg bar séniñg şâḥid* «doğru ve fesatçı benim, âşık ve kul da benim; ey zâhid, öyleyse senin işin nedir» BŞ I, 243:9.

c. Karışık yapılı şart cümleleri: Farsça edatlar kullanılır, fiil şart çekiminde bulunur: *yaḫşı ger bolmasa, yaman hem émes* «eğer iyi olmasa, kötü de olmaz» SS 23:66.

188. Gerçek veya iktidarî şart şöyle ifâde edilir:

a. Eğer tahmin şimdiye veya geleceğe yönelmiş ise, bağlı cümlenin fiili, *(-sa)* şartın şimdiki zamanı, *(-r érse)* geniş zamanın şartı, *(-ġusı bolsa)* mutlak gelecek zamanın şartı veya bildirme (bk. 187b) çekimlerinde; ana cümlenin fiili ise, geniş zaman, mutlak gelecek zaman, gelecek-istek veya emir çekimlerinde bulunabilir: *çehre açsañg yâ tekellüm ḳılsañg, ölgen cân tapar* «yüzünü açsan veya konuşsan, ölü dirilir» FK 65b:7, *eger delîl tiler sén Mesîḥniñg demine, tebessüm içre anıñg laʿl-i cânfezâsına baḳ* «eğer (Hz.) İsâ'nın nefesine delil istersen, onun cana can katan dudağına bak» L Div. 100: 5-6, *séver éseñg Ḫudânı, terk eyle cihân u mâsivânı* «Allah'ı seversen, her iki dünyayı terket» Ub. Ü 68a:5-6, *bolmaġuñg bolsa méniñg dék rind-i dürdâşâm, két* «benim gibi şarabın tortusunu içen rind olmayacak isen, git» FK 26b:4.

b. Eğer tahmin geçmişe yönelmiş ise, bağlı cümlenin fiili, *(-dı ése, -mış bolsa, -ġan bolsa, -p ése)* geçmiş zaman şart çekimlerinde; ana cümlenin fiili ise, bildirme veya emir kipindedir: *méni köydürdüñg ése, sén dağı köydüñg* «beni yakmış isen, sen de yanmışsın» Küll. S 472b:19. Daha fazla misâl için: 109, 114, 130. bölümler.

189. Gerçek olmayan şart şöyle ifâde edilir:

a. Eğer tahmin şimdiye veya geleceğe yönelmiş ise, bağlı cümlenin fiili, *(-sa)* şartın şimdiki zaman basit çekimi veya *(-sa édi)* şartın hikaye çekimlerinde; ana cümlenin fiili ise, şimdiki zaman, gelecek-istek, gelecek-isteğin hikayesi, geniş zamanın hikayesi veya bazen de görülen geçmiş zaman çekimlerinde bulunur: *né bolġay, raḥm étip hemḫânelik ḳılsañg méniñg bile* «acıyıp seninle aynı evde yaşamama müsade etsen, ne olur» Ub. T 35a:1, *örtengey édi, körmese bir dem* «(o, sevgilisini) bir ân görmese, ölecekti» GN 89a:4, *bolsa édi ol şeh-i 'âlî-himem, biz dağı ikev bolur édük bu dem* «o yüce gayretli şah (da burada) olsaydı, şimdi iki (kişi) olacaktık» H 57a:9.

b. Eğer tahmin geçmişe âit ise, bağlı cümlenin fiili, *(-sa édi)* şartın hikaye çekiminde; ana cümlenin fiili ise, *(-r érdi)* geniş zamanın hikayesi veya *(-ġay érdi)* gelecek-isteğin hikayesi çekimlerinde bulunur: *Kâbilni Zûnnûnnıñg oġlı Muḳîmdin almasam édi, barıp Mîrzânı körmekleri mümkin émes édi* «(eğer) Kâbil'i Zünnûn'un oğlu Mukimden almasa idim, (onların) gidip Mirzâ'yı görmeleri mümkün değildi» B İlm. 192:17-18, *bolsa érdi méniñg çağımda bu iş, gencler eylegey édim baḫşîş* «bu iş benim devrimde olsaydı, hazineler bağışlardım» SS 201:81.

190. Ana cümlenin hareketi, tek istisnâsı bağlı cümlede açıklanmış olan umûmî bir gerçek olarak ifâde edildiği zaman, Farsça *meger* veya meger ki çekim edatları kullanılır: *'Ubeydî derdiġa hergiz devâ tapılmaydur, meger ki bolġay anıñg derdiġa devâ séndin* «Ubeydî'nin derdine aslâ çâre bulun(a)mıyor; belki onun derdinin çâresi senden olacaktır» Ub. Ü 44a:4. Bağlı cümlenin fiili, ana cümlenin fiili ile aynı ise, düşürülebilir: *hîç kim méni ḫalâs éte bilmes, meger Ḫüdâ* «beni hiç kimse kurtaramaz; belki Allah (kurtarabilir)» G Div. 99b:7.

Müsâade Cümleleri

191. Müsâade cümlesi, ana cümledeki hükmün geçerliliğini reddetmeksizin kabul edilebilecek bir şartı bildirir. Müsâade cümleleri, şeklen dört gruba ayrılır:

a. Çekim edatsız veya *(e)ger ... sa dağı/hem* yapılı müsâade cümleleri: *bar ése dağı, yoḳ vefâ añga* «(arkadaşım) var ise de (onda) vefâ yok» BV 9A:1, *sökmek bile yâd eyleseñg hem, ḫôştur* «(sen, beni) küfür ile de yâd etsen, iyidir» BŞ II, 318:9, *ḳatl eger ḳılsa hem, figendesi mén* «(o, beni) öldürse de ben onun kuluyum» SS 183:326.

b. Çekim edatları: *gerçi, egerçi.* Ana cümle *ammâ, velî, velîkin* edatlarıyla teşkil edilir. Bağlı cümlenin fiili, bildirme veya şart çekimindedir: *köñgülde gerçi hecriñg dâğı bar, velîkin vaṣl ümîdi dağı bardur* «gerçi gönlümde (senin) ayrılığının yarası var; fakat kavuşma ümidi de var» TN 277b:5, *egerçi özge ḫatunları hem bar édi, velî oğlanlar ve ḳızlarnıñg anaları bu ikki érdi* «gerçi başka hanımları da vardı; fakat oğul ve kızlarının anaları, bu ikisi idi» B 11b:2.

c. Çekim edatları: *bâvücûd kim, bâvücûd-ı ol ki(m).* Müsâade cümlesinin fiili, bildirme kipindedir: *Mîr ʿAlî Şîr Nevâyîniñg muṣannefâtı, bâvücûd kim Herîde neşv ü nemâ tapıptur, bu til biledür* «Mir Ali Şir Nevâyî'nin, bilhassa Herat'ta vücut bulan eserleri bu dil iledir» B 2b:4, *bâvücûd-ı ol kim néçe ḳatla Ḥażretdin tayaḳ yép érdi, anı unutup yana uruş hevesini ḳıldı* «nice defa Hazret'ten (Timur' dan) dayak yemesine rağmen, bunları unutup yine savaşa heveslendi» Z 55a:13.

d. Çekim edatları: *her né, her né ki, her né névʿ, néçe, néçe kim, her néçe, her çend, her néçe dağı, her néçe kim, her néçük ... hem.* Müsâade cümlesinin fiili, bildirme, şart ve daha az olarak da gelecek istek çekimlerinde bulunur: *her né ki bar ḳısmet-i rûz-ı ezel, ḳılmas anı özgeçe saʿy u cedel* «ezel gününün kısmeti ne ise, onu değiştirmek için (hiç bir) çalışma ve gayret göstermez» H 31b:6, *néçe cevr ü cefâ ḳılgay sén, éy yâr, bilür sén, kim ḳuluñgdur mén vefâdâr* «ey sevgili, (daha) ne kadar cefâ ve eziyet edeceksin; biliyorsun ki ben senin vefâlı kulunum» TN 276a:9, *ṭabîbler her néçe dârû dermân bérdiler, yaḫşı bolmadı* «tabipler ne kadar ilaç verdiler ve tedâvi ettilerse de (o) iyileşmedi» B İlm. 503:18.

Dizin

Rakamlar gramerin bölümlerini, harflerle bir kaç rakam ise alt bölümlerini gösterir.

a, harf, 2; vokal, 2, 3; *a*>*o* değişikliği, 9a.
â, harf, 2; vokal, 2, 3.
-a/-e, datif, 38.
-a/-e, isimden isim, 26(1).
-a-/-e-, isimden fiil, 27(1).
-a-/-e-, gelecek-istek, 101.
-a/-e, gerundium, çıkarılması, 12.
-a/-e/-y, bk. Gerundium.
Ablatif
yapı 44; ayrılma 45b; fâil 45f; husus veya konu 45k; karşılaştırma 45g; kaynak veya menşe 45c; kısım 45h; madde 45d; sebep 45e; tarz 45j; vâsıta veya âlet 45i; yer 45a.
-aç/-eç, küçültme, 25(1).
Açıklayıcı
yapı 155; bağlı olduğu isimden ayrılması 157; şahıs zamirleri ile 156.
adın, son çekim edatı, 60c.
-ağu/-egü>*-av/-ev*, 18d.
âh, âh vâveylâ, heyecan edatı, 136f.
-a ḳal-/tur-, *-p ḳal-/tur-/yüri-* ile ifâde edilen hareketin devamlılığı 81e, 84d.
-ak/-ek, fiilden isim, 26(19).
-aḳ/-ek, küçültme, 25(2).
Akkuzatif
yapı 40; başa alınması 171c, 172; belirli «dolaysız» nesne 41a; belirsiz «dolaylı» nesne 41b; tevâzu bildiren pasif fiil ile 41c.
Aktif partisibin pasif mânâsı 74b, 78b.
al-, yardımcı fiil, 12, 18e.
al-, sahte son çekim edatı, 70, bk. *all-*, *anl-*.
-al-/-el-, isimden fiil, 27(6), bk. *-l-*.

alar, ol zamirinin çokluğu, bk. *ol.*
Alfabe, 1.
-alı/-eli, -alım/elim, -alıñg/-eliñg, istek, 87a, 91, bk. *-lı.*
all-, sahte son çekim edatı, bk. *al-*
-am/-em, Geniş zaman 1. teklik şahıs, 102.
ammâ, çekim edatı, 137a, 166, 191b.
an-, işâret zamiri tabanı, bk. *ol.*
-an/-en, fiilden isim, 26(17), bk. *-n.*
ana, gösterme edatı, 136c.
-anç, fiilden isim, 26(18), bk. *-nç.*
anda, gösterme edatı, 175, 177.
andın, gösterme edatı, 177.
anıñg dék çagda, gösterme edatı, 177.
anıñg üçün, çekim edatı, 167.
anl-, sahte son çekim edatı, bk. *al-.*
ansız ki, çekim edatı, 178.
añga ţegrü, gösterme edatı, 177.
-ar/-er, partisip, bk. *-r.*
-ar-/-er-, isimden fiil, 27(9).
-ar-/-er-, fiilden fiil, 28(1).
ara, son çekim edatı, 69a; sahte son çekim edatı, 70.
Arap yazısı, 1, 2.
ardınça, zarf, 67a, bk. *artınça.*
ârî, ârî belî, kabul edatı, 136g.
Asıl sayılar, 54
Yüklem ile uygunluk, 145; isim olarak 54b; vasıflandırıcı olarak 54c.
Asıl soru 159a.
artınça, bk. *ardınça.*
asru, zarf, 67c.
ast-, sahte son çekimi edatı, 70.
-ât, çokluk, 31b.
av, diftong, 3; yuvarlaklaştırıcılığı, 10b.
-av/-ev, topluluk sayı ismi, 56a.
-av/-ev, fiilden isim, 26(24), bk. *-v.*
-av/-ev,-agu/-egü'den türeme, 18d.
-avlan/-evlen, topluluk sayı ismi, 56c.
-avul, fiilden isim, 26(25), bk. *-vul.*

ay, diftong, 3.
-ay-/-ey-, isimden fiil, 27(2).
-ay/-ey, istek, 87a, 91; *-ay mén,* 91.
ay vay, heyecan edatı, 136f.
âyâ, şüphe ifâdeli soruda, 159e.
eyâ, eyâ éy, hitap edatı, 136e.
-ayım/-eyim, -ayın/-eyin, istek, 91.
'ayn, harf, 2; bk. Gırtlak kapalıları.
Ayırıcı cümleler, 165.
b, harf 2; konsonant, 13; kelime başındaki *b*-'nin muhâfazası, 15a; *b>m* değişmesi 15a; kelime ortasındaki-*b*-'nin muhâfazası 15b; kelime sonundaki *-b*'nin düşürülmesi; Eski Türkçe kelime ortası ve sonundaki *b*'nin Karahanlı ve Harezm Türkçelerinde *w,* Çağatayca'da *v* oluşu 15b.
bâb, sahte son çekim edatı, 70.
Bağlama edatları, 137b.
Bağlayıcı
gerundium, 85; kelimeler, 87b, 132, 134, 144.
Bağlayıcı unsuru bulunmayan cümleler, 138, 163, 164, 167, 169c, 171b, 172, 187a, 191a.
baḳa, son çekim edatı, 69b.
-ban/-ben, arkaik gerundium, 85, 86.
bar, bağlayıcı, 134; iyelik datifi ile «sahiplik», 39b.
barça, belirsiz sayı ismi, 58.
barça taḳdîr bile, zarf, 67c.
barı, belirsiz sayı ismi, 58.
barı, «var, git!», 89a.
basa, zarf, 67b; çekim edatı, 137a.
Basit cümle
tarifi, sınıflandırılması, 138.
baş, sahte son çekim edatı, 70.
Başa alma, 171c.
başka, belirsizlik zamiri, 65b.
başla-,-a gerundiumu ile, 81e.
bat, zarf, 67c.
bâvücûd(-ı ol) ki(m), çekim edatı, 191c.
beğâyet, zarf, 67c.
bel, belki, çekim edatı, 137a, 166.

belî, kabul edatı, 136g.
Belirli «dolaysız» nesne, 39a, 83c.
Belirsiz «dolaylı» nesne, 41a, b, 148.
Belirsiz sayı isimleri, 58
Yüklem ile uygunluk, 146c.
Belirsizlik sıfatı, 54e/2/.
Belirsizlik zamirleri, 65
sınırlayan vasıflandırıcı olarak, 154d.
bende, «ben», 59, 141.
besî, zarf, 67c.
Bégrek, 53a.
bér-, yardımcı fiil, 81e.
béri, son çekim edatı, 69c; zarf, 67a; bk. *béridin narı béri.*
bıltur, zarf, 67b.
bîḥad, zarf, 67c.
bigi(n), son çekim edatı, 69a.
bil-, yardımcı fiil, 81e.
bile, zarf, 67c; son çekim edatı, 69a; çekim edatı, 137a.
bilen, son çekim edatı, 69a.
bilesi, zarf, 67c.
bir, sayı ismi, 54, 54e(1); belirsizlik sıfatı, 54e(2); saymada, 54e(3); «ilk», 54e(4).
bir biri, bir, ortaklık zamiri, *bir birimiz, bir biriñgiz,* 63.
bir bu ... bir bu, saymada, 54e(3).
bir neçe, yaklaşık ifâde, 54d(5), belirsiz sayı ismi, 58.
bir néme, yaklaşık ifâde, 54d(4).
bir yolı, zarf, 67c.
birle, bk. *bile.*
birlen, bk. *bilen.*
Birleşik cümleler
tarifi ve sınıflandırılması, 138.
Birleşik fiiller, 29, 81e, 85d.
birte, 54h.
bisyâr, zarf, 67c.
biz, bizler, şahıs zamiri, *biz(n)iñg, bizge, bizni, bizde, bizdin,* 59.
bol-, yardımcı fiil, 81e, 85d, 95e.
bolġay, çekimli şekillere getirilmesi, 93f, 105d.
bolsa, «her nasılsa, ise», 95d.

bu, işâret zamiri, *munıñg/munuñg, muñga, munı, munda, mundın, munça, mundağ/ķ, munsız(ın), bular,* 60; işâret sıfatı, 60; *bu biri,* 61.
bu faķîr, bu faķîr-i ḥaķîr, bu ḥaķîr, bu ḥâksâr, «ben» yerine tevâzu ifâdesi için, 59, 141.
burna, burun, burunraķ, zarf, 67b; son çekim edatı, 69c.
burungı, sıra sayı ismi, 55a.
c, harf, 2; konsonant, 13.
cânib, sahte son çekim edatı, 70.
cemî', belirsizlik zamiri, 58.
cenb, sahte son çekim edatı, 70.
Cevabın beklenmediği güzel ifâde sorusu, 159b.
cihet, sahte son çekim edatı, 70.
cümle, belirsiz sayı ismi, 58.
Cümle
tarifi, 138; sınıflandırılması, 138; nitelik vasıflandırıcısı, 151e.
cüz', ön çekim edatı, 71.
ç, harf, 2; konsonant, 13; *t*'den önce geldiğinde *ç*>*ş* değişmesi, 17a.
-ça/-çe, küçültme, 25(3); eşitlik, 46; datife getirilmesi, 47c; sayı isimlerine getirilmesi, 47b, 54d(2); zamirlere getirilmesi, 59-61, 65d; *yavuķ* kelimesine getirilmesi, 54d(3).
-ça/-çe çağlıķ, sayı isimlerine getirilmesi, 54d(2).
çağlığ/ķ, son çekim edatı, 69a.
-çaķ/-çek, küçültme, 25(4); fiilden isim, 26(2).
Çarpma, 54h.
Çekim edatları, 137
bağlama, 65e, 137b; çekim edatı olarak kullanılan kelime grupları, 165, 167, 170; düşürülmesi (çekim edatı bulunmayan cümle), 138, 163, 166, 167, 169c, 171b, 172, 187a, 191a; sıralama, 137a.
çék-, yardımcı fiil, 29.
-çı/-çi, isimden isim, 25(5); fiilden isim, 26(3); dudak uyumu, 7 B a(1).
-çı/-çi, emir 2. teklik şahıs çekimine getirilmesi, 89b.
-çılıķ/-çilik, isimden isim, 25(6), 25(15)e.
Çıkarma, 12.
çi ... çi, çekim edatı, 137a.

çoḫ, çoḳ, belirsiz sayı ismi, 58
Çokluk
bk. *-lar/-ler;-ât,* 31b; iltifat çokluğu, 147.
çû(n) veya *çü(n),* çekim edatı, 137b, 177, 180; ön çekim edatı, 71.
çûn ki(m), çekim edatı, 137b, 177.
-çuḳ/-çük, küçültme, 25(7); dudak uyumu, 7 B b(1).
d, harf, 2; konsonant, 13; Eski Türkçe *-d-* ve *-ḏ*'nin muhâfazası, 16d; *d>ḏ>y* değişmesi, 16d.
d/ḏ, g'ye dönüşmesi, 16d.
ḏ, Eski Türkçe'de *d,* Çağatayca'da *y* olması, 16d.
-d/-t, görülen geçmiş zaman eki, çekimi: *-dım,* vs., 92; dudak uyumu, 7 A(3), 7 B a(2), 7 B b(2).
-da/-de, lokatif, 42.
-da-/-de-, isimden fiil, 27(3).
dağı, çekim edatı, 137a, 164.
-dan/-den, ablatif, 44.
-daş/-deş/-taş, isimden isim, 25(8).
Datif
yapı, 38; amaç, 39j; bakış açısı, 39g; datif yerine kullanılan yalın «belirsiz» hal, 39c; dolaylı «belirsiz» nesne, 39a; ettirgen fiiller ile, 39e; fiyat veya değer, 391; iyelik, 39d; karşılaştırma, 39c; kazanç veya zarar, 39f; «*kerek*» kelimesi ile, 39b; «layık, uygun, vs. mânâlı sıfatlar ile, 39h; münâsebet veya belirtme, 39h; pasif bir fiilin fâili, 39e; «*sal-*» ile taklit ifâdesi, 39n; sebep, 39k; sonuç, 39i; yer/latif/, 39c; zaman, 39m.
Devamlı hareket, bk. Hareket.
dégin, déginçe, dégünçe, son çekim edatı, 69b.
dégrü, tégrü, tégüre, son çekim edatı, 69b.
dégül, bağlayıcı, 134.
dék, son çekim edatı, 69a.
-dék, dékler, Emir 3. şahıslar, 87a, 89, 89c.
déyil-, déyiş-, 4.
-dı bolġay, 93f.
-dım, vs., bk. Görülen geçmiş zaman.
-dım é(r)se, bk. Görülen geçmiş zamanın şartı.
-dın/-din, ablatif, 44; dudak uyumu, 7 B a(3).
dırîġ, heyecan edatı, 136f.

Diftong, 3.
-dise, 12.
Dolaylı geçmiş zaman, bk. Öğrenilen geçmiş zaman
Dolaylı geçmiş I, bk. Öğrenilen geçmiş I
Dolaylı geçmiş II, bk. Öğrenilen geçmiş II
Dolaylı geniş zaman, bk. Geniş zamanın rivayeti.
Dolaylı sorular, 171.
olumlu veya olumsuz soru, 171b; öne alınma, 171c; soru cümlesi, 171a.
Dolaysız «doğrudan» konuşma, 172.
Dönüşlü fiil,
yapılışı, 28/7/.
-duk/-dük, Görülen geçmiş zaman eki, 92; dudak uyumu, 7 B b(2); gırtlak konsonantının kelime sonunda muhafazası, 18f.
-dur/-tur, durur/turur, yardımcı fiil, 133; *-dur/-tur mén,* vs., 133; bağlayıcı, 134; datif ile «sahiplik» eki, 87d.
-dur-/-dür-, -tur-/tür-, fiilden, fiil 28(2); dudak uyumu, 7 B b(3).
-duruk, bk. *-dırık.*
Düzlük-yuvarlaklık uyumu, 7.
e, harf, 2; vokal, 2, 3; *e>é* değişmesi, 8; *e>ö* değişmesi, 9b.
Edatlar
tarifi, 136; sınıflandırılması, kabul veya red, 136g; gösterme, 136b; heyecan, 136f; hitap, 136e; kuvvetlendirme, 136d; tahmin, 136a; teşvik, 136c.
Edebî tevâzu, pasif fiil ile ifadesi, 41c.
efsûs, heyecan edatı, 136f.
eger, çekim edatı, 137b, 187b, 191a.
«*eger*» kelimesinden sonraki haber kipi, 187b.
egerçi, çekim edatı, 137b, 191b.
Eksik «kısalan, ek haline getirilen» fiiller, 132, 133.
-ele, topluluk sayı ismi, 56b.
Emir
kipi, 89a, b; emir veya yasak, 90a; istek, 160c; şüphe, 90b; yardımcı cümlelerde 90c.
Emir cümleleri, 161.
En üstünlük, 53b.
er, çekim edatı, 137b, 187b.

erki (Uyg.), edat, bk. *é(r)ken.*
eşnâ, sahte son çekim edatı, 70.
Eşitlik
yapı, 46; datifle birlikte sonuç veya hedef, 47c; hal, zaman eşitliği bildirir, 47a; yaklaşık sayılar, 47b, 54d/2/, /3/.
Ettirgen fiil
yapılışı, 28/1/, /3/, /5/, /11/, /12/; fail datifi ile, 39e.
ev, diftong, 3.
Evet sorusu, 159c, 171b.
evvelgi, sıra sayı ismi, 55a.
evvelrak, zarf, 67b.
ey, diftong, 3.
eyle, zarf, 67c.
eyle-, yardımcı fiil, 29.
é, harf, 2; vokal, 2, 3; *e*'den türeyişi, 8.
é-, bk. *é(r)-.*
émdi, zarf, 67b; ihtimal, 177.
éñg, en üstünlük sıfatı, 53b.
é(r)-, yardımcı fiil, 132; *é(r)ken, é(r)geç, érür mén, érürem, é(r)mes mén, é(r)men, é(r)miş mén, é(r)mişdük/tük, é(r)dim, é(r)sem, é(r)gey,* 132; bağlayıcı, 134.
é(r)ken, é(r)kin, kuvvetlendirme veya ihtimal, 136a; şüphe sorusu, 159e.
érse, son çekim edatı, 69a.
ét-, yardımcı fiil, 29.
év, diftong, 3.
év, év>öv değişmesi, 15c.
éy, diftong, 3.
éy, hitap edatı, 35d, 136e.
éy ḫôşâ, heyecan edatı, 136f.
éy kâş/kâşki, istek cümlelerinde, 160.
f, harf, 2; konsonant, 13.
f/w, f/w>b değişmesi, 15b.
Fâil
tarifi, 139; bir işâret zamiri ile tekrar edilmesi, 173; bir zamir ile tekrar edilmesi, 142; fâil durumda olan şahıs zamirlerinin düşürülmesi ve kuvvetlendirme veya farklılık ifâdesi için kullanılması, 141; ifâde edilişi, 140a, e.

Fâil genitifi, 37b.
Fâil cümleleri
tarifi, 169; sınıflandırılması, 169a, b.
faḳîr veya *faḳîr-i ḥaḳîr*, bk. *bu faḳîr*.
fiġân, heyecan edatı, 136f.
Fiil
çekimi, 72.
Fiil işletmesi «çekimi»
tarifi, 72.
Fillere getirilen yardımcı fiiller, 81e, 85d.
fülân, belirsizlik zamiri, 65c.
ġ, harf, 2; konsonant, 13.
ġ/g, hece başında muhâfazası veya düşürülmesi, 18e; işlek eklerin başında muhâfaza edilmesi, 18e; kelime sonundaki *ḳ/k* ile karışması, 18f.
-ġ/-g, -ıġ/-ıg/-uġ/üg, fiilden isim, 26(4); dudak uyumu, 7 A (4).
-ġa-, isimden fiil, 27(4).
-ġa/-ge, -ḳa/-ke, fiilden isim, 26(5).
-ġaç/-geç, -ḳaç/-keç, bk. Gerundium *-ġaç/-geç*.
-ġaça/-geçe, datif + eşitlik, 470.
-ġadı, -ġaydı, -ġay é(r)di yerine, 100.
-ġalı/-geli, -ḳalı/-keli, bkz. Gerundium *-ġalı/-geli*.
ġâlibâ, zarf, 67c.
-ġam/-gem, arkaik mutlak gelecek zaman, 119.
-ġan/-gen, -ḳan/-ken, partisip, 74; *-ġanı, -ġanımnı, -ġanda, -ġandın, -ġança, -ġan bile, -ġan üçün, -ġandın burun, -ġandın soñgra*, 74a; *-ġanlar, -ġanġa, -ġannı, -ġan çaġda/dem/furṣatta/furṣatlar/maḥalde/vaḳitde/zamân*, 74b; çekimli şekiller: *-ġan mén*, 111; *-ġan é(r)dim*, 113; *-ġan é(r)mes é(r)dim*, 113; *-ġan é(r)miş mén*, 112; *-ġan bolġay mén*, 115; *-ġan bolsam*, 114. Bk. Partisip *-ġan/-gen*.
-ġaḳ/-gek, -ḳaḳ/-kek, fiilden isim, 26(6).
-ġar-/-ḳar-, isimden fiil, 27(5).
-ġarı/-geri, -ḳarı/-keri, yön, 49.
-ġay/-gey, -ḳay/-key, şekil-zaman eki, 98; *-ġay mén*, 98; *-ġay e(r)dim*, 100; *-ġaydı/-ġarı*, 100; bk. Gelecek-istek.
-ġâyet, zarf, 67c.
ġayr-i, sahte ön çekim edatı, 71.

-ġı, -ķı/-ki, isimden isim, 25(10); dudak uyumu, 7 B a(4)
-ġıç, fiilden isim, 26(7).
-ġıl/-gil, -ķıl/-kil ve *-ġın/-gin, -ķın/-kin,* 2 teklik şahıs emir, 87a, 89; dudak uyumu, 7 B a(5).
-ġına/-gine, -ķına/-kine, küçültme, 25(11); dudak uyumu, 7 B a(6).
Gırtlak kapalıları, «ayn, hemze», 2.
-ġu/-gü, -ķu/-kü, partisip ve gereklilik, 75, 122; fiilden isim, 26(8); dudak uyumu, 7 B b(4); *-ġu yañglıķ,* 75; çekimli şekiller: *-ġumdur, -ġum yoķ(tur),* 117; *-ġum é(r)di,* 120; *-ġum bolsa,* 121.
-ġuç/-güç, fiilden isim, 26(9); dudak uyumu, 7 B b(5).
-ġuça/-güçe, gerundium, 84; yapısı, 84c; dudak uyumu, 7 B b(6).
-ġuçı/-güçi, -ķuçı/-küçi, fiilden isim, 25(5), 75a.
-ġudék/-güdék, fiilden isim, 75.
-ġula-/-güle-, fiilden fiil, 28(4).
-ġuluķ/-gülük, sıfat «fiilden isim», 75b.
-ġun/-gün, -ķun/-kün, fiilden isim, 26(10); dudak uyumu, 7 B b(7).
-ġunça/-günçe, -ķunça/-künçe, gerundium, 84; dudak uyumu, 7 B b(6).
-ġur/-gür, -ķur/-kür, fiilden isim, 26(11); dudak uyumu, 7 B b(8).
-ġur-/-gür-, -ķur-/-kür-, fiilden fiil, 28(3); dudak uyumu, 7 B b(9).
-ġusız/-güsiz, olumsuz sıfat «fiilden isim», 75c.
-ġuz-/-güz-, fiilden fiil, 28(5); dudak uyumu, 7 B b(10).
g, harf, 2; konsonant, 13.
gâh(î)/geh(î)...gâh(î)/geh(î), çekim edatı, 137a, 164.
Geçmiş zaman «görülen geçmiş zaman»
-dım kipi, 92; alelâde ifâdelerde, 93b; «*bolġay*» ile birlikte belirsizlik ifâde etmesi, 93f; *-dur/-durlar* ile kuvvetlendirilmesi, 93e; emir ifâdeli fiillere bağlı nesne cümlelerinde, 170b; geçmiş zaman, 93a; gelecek, 93c; gelen bir misafiri selamlamak için kullanılan cümlelerde, 162.
Geçmiş zaman I
-ġan mén kipi; tesiri şu anda devam eden tamamlanmış hareket, 111.

Geçmiş zaman II
-ptur mén kipi, 126; coğrafî tasvirlerde, 127b; görülen geçmiş zaman yerine, 127d; tarihî hikayelerde, 127c; tesirleri şu anda devam eden bitmiş hareket, 127a.
Geçmiş zamanın gelecek-istek çekimi I
-ġan bolġay mén kipi, 115; gelecek bir geçmiş zaman olarak kullanılışı, tahmin veya ihtimal, 115.
Geçmiş zamanın gelecek-istek çekimi II
-p bolġay mén kipi, 131; ihtimal bildirmesi, 131.
Geçmiş «görülen geçmiş» zamanın şartı.
-dım érse kipi, 97; geçmişteki basit şart, 97a; zaman cümlelerindeki geçmiş zaman çekiminde, 97b.
Geçmiş zamanın şartı I
-ġan bolsam kipi, 114.
Geçmiş zamanın şartı II
-p érsem kipi,
Gelecek zaman, bk. Mutlak gelecek zaman
Gelecek-İstek
-ġay men kipi, 98; alelâde gerçek (vecizelerdeki gelecek-istek), 99c; gelecek, 99a; istek, rica veya emir, 99b; tahmin, 99d.
Gelecek-istek
-a/-e kipi, 101; geniş gelecek zaman, 101a; istek, 101b.
Gelecek-isteğin hikayesi
-ġay érdim kipi, 100; geçmişe ait tahmin, 100a; gerçekleşmemiş istek, 100b, 160b; şart olan husûsa zıt bir ifâdenin şart kısmında bulunur, 100c.
Geniş zaman
-r mén kipi, 102; belirsiz hareket veya durum 103a; gelecek, 103d; şimdiki hareket, 103b; tarihî geniş zaman, 103c.
Geniş zamanın hikayesi
kipi, 105; «*bolġay*» kelimesi ile tahmin bildirmede, 105d; geçmişte devam etmiş, âdet halini almış veya tekrar edilmiş, 105a; gerçeğin tersi olan bir şartın hikaye çekiminin ana cümlesinde, 105c; teşebbüs edilmiş veya niyetlenilmiş hareket, 105b.
Geniş zamanın rivayeti
-r érmiş mén kipi ve kullanılışı, 104.
Geniş zaman partisibi, bk. Partisip *-r*.
Geniş zamanın şartı

-r érsem kipi, 106; geniş veya gelecek zamanın basit şartı. 106a; yardımcı cümlelerdeki geniş zaman çekiminde, 106b.
Genişlemiş «gelişmiş» şekil
-maḳtadur/érdi kipi; bitmemiş, devam eden bir hareketi ifâde etmek için.
Genitif
yapı, 36, 36a; eksiz genitif, 36b-c; fâil, 37b; iyelik, 37a; kısım, 37d; yeri, 36d; yüklem, 37e.
Genitiften yüklem, 37e.
ger, gerçi, bk. *eger, egerçi.*
Gerekli, 122.
Gereklilik
ifâde edilişi, 75, 95f.
Gerileyici benzeşme, 9.
Gerundium *-a/-e/-y,* 81
amaç veya hedef. 81c; asıl hareketin sınırı, 81d; hareketin tekrarını belirtir, 81a; hareket şeklini ifâde için *al-, başla-, bér-, bil-, bol-, kél-, kiriş-, kör-, ḳal-, sal-, tur-/dur-, tüş-, yavuş-, yaz-* ve *yiber-* fiilleri ile kullanılışı, 81e; tarz, 81a; zaman, 81b; *-a+dur mén* kipi ile şimdiki zamanın hikayesine taban oluşu, 125.
Gerundium *-ġaç/-geç,* 82
asıl hareketten hemen önce yer alan hareket, 82a; *tâ ki* ile kuvvetlendirilmiş, 82b
Gerundium *-ġalı/-geli,* 83.
amaç, 83b; belirsiz «dolaylı» nesne, 83c; daha çok «*tâ*» veya «*béri*» ile kuvvetlendirilmiş olarak hareketin başlama noktası, 83a; «*koy-*» fiili ile, 83e; «*yavaş-*» veya «*yét-*» ile daima yapılan bir hareketin ifâdesinde, 83d.
Gerundium *-ġunça/-günçe ve -ġuça/-güçe*
asıl fiil hareketinin kendisine tercih edildiği hareketin ifâdesinde, 84b; daha çok «*tâ*» ile kuvvetlendirilmiş, asıl fiil ile aynı zamanda yer alan hareketi veya bu hareketin bitiş noktasını ifâde gerundiumu, 84a; yeterlik ifâdesi için, 84c.
Gerundium *-may/-mey*
-a/-e/-y ve -p gerundiumlarının olumsuz kipi, 86; *-maydur mén* olumsuz şimdiki zamanına taban olarak, 123; *-maydur érdim* olumsuz şimdiki zamanın hikayesine taban olarak, 125; *-maydur*

mén olumsuz şimdiki zaman II, bk. 123; *-maydur érdim* olumsuz şimdiki zamanının hikayesinde II, 129, bk. 125.
Gerundium *-mayın/-meyin*, 86b
-ban/-ben gerundiumunun olumsuzu olarak, 86.
Gerundium *-p*, arkaik şekil *-ban/-ben*, 85
bağlayıcı, 85a; hareketin şeklini bildirmek için *bar-, bol-, çık-, kél-, kéltür-, ḳal-, taşla-, tur-, yiber-*, ve *yürü-* fiilleri ile kullanılışı, 85d; hareketin tekrarını irâde etmek için çift kullanılışı, 85c; *-p érdim* hikaye birleşik çekiminde II 129; *-p érsem* kipi ile geçmiş zaman II'nin şart birleşik çekiminde ve *-p bolġay mén* kipi ile geçmiş zaman II'nin gelecek-istek çekiminde, 131; *-ptur mén* kipi ile geçmiş zaman II'ye ve *-p érmiş* kipi ile öğrenilen «dolaylı» geçmiş zamana taban oluşu, 128; tarz, 85b.
Gösterme edatları, 136b.
gûyâ, gûyâ ki(m), çekim edatı, 127b, 182, 186.
h, harf, 2; konsonant, 13; başta düşürülmesi, 19; protez, 19.
ḥ, harf, 2.
Haber cümleleri, 158.
ḥaḳîr, «ben», 59, 141.
ḥaḳḳ-, sahte son çekim edatı, 70.
ḥaḳḳan, zarf, 67.
halâ, hitap edatı, 136e.
Hareket
âdet halini almış, 81a, 105a, 124b; asıl hareketin bitiş noktasını belirten, 84a; asıl hareketin sınırını belirten, 81d; asıl hareketin tarzını belirten, 81e, 85b, d; asıl hareketi takip eden, 81e, 84d; asıl hareketin başlama noktasını belirten, 83a; asıl hareketin şeklini belirten, 81e, 85d; belirsiz, 93f, 103a; devamlı 81a, 81e, 74b, 116, 124a; doğrudan doğruya bilinmeyen, 107a, 112; eski geçmiş, 108, 113, 129; geçmişte başlayan, 120; geçmişte devam etmiş, 105a, 116; geçmişteki, 93a; gelecekte tamamlanacak, 110a, 107b; gelecekteki, 75, 93c, 99a, 103d, 118, 124c; tamamlanmamış, 103b, 124a; şimdiki, 111, 127a; tekrarlayıcı, tekrarlanmış, 81a-c, 105a, 124b; teşebbüs edilmiş, 76a-b; 105b; yapılmakta olan 83d.
hav, hava, kabul edatı, 136g.
ḥayf, heyecan edatı, 136f.
Hayır sorusu, 159c, 171b.

Hece düşmesi, 23.
hem, hem...hem, çekim edatı, 137a, 164.
hembu, hemîn, hem ol, işâret zamiri, 61.
hemze, harf, 2; telaffuz edilmemesi, 4.
her, belirsizlik zamiri, 65e.
her ayna, zarf, 67c.
her birisi, belirsizlik zamiri, 65e.
her çend, çekim edatı, 191d.
her kim, her kim ki, çekim edatı, 65e, 169, 170.
her kimde, çekim edatı, 175.
her kimse, çekim edatı, 169.
her kişi, belirsizlik zamiri, 65e; çekim edatı, 169, 170.
her ḳaçan, çekim edatı, 65e.
her ḳaçan kim, çekim edatı, 177.
her ḳanda (ki), çekim edatı, 175.
her ḳayan, çekim edatı, 65e, 175.
her ḳayandın kim, çekim edatı, 175.
her ḳayda, çekim edatı, 175.
her ḳaysı, belirsizlik zamiri, 65e; çekim edatı, 169.
her né, her né ki(m), çekim edatı, 65e, 169, 170, 191d.
her né nev', çekim edatı, 191d.
her néçe, çekim edatı, 65e, 191d.
her néçe dağı, çekim edatı, 191d.
her néçe kim, çekim edatı, 191d.
her néçük, çekim edatı, 65e.
her néçük... hem çekim edatı, 191d.
her néçük kişi, çekim edatı, 65e.
her néme, belirsizlik zamiri, 65e.
her sarı (kim), çekim edatı, 175.
her taḳdir bile, zarf, 67c.
her vaḳt ki, çekim edatı, 177.
her yan, çekim edatı, 175.
her yérde ki, çekim edatı, 175.
hey, hitap edatı, 136e; heyecan edatı, 136f.
Heyecan edatları, 136f.
Hikaye birleşik çekimi
-adur érdim kipi, 125; geçmişte adet haline getirilmiş hareket, 125b; geçmişte tamamlanmamış hareket, 125a.

Hikaye birleşik çekimi I
-ġan érdim kipi, geçmiş bir hareketten önceki hareketi bildirir, 113.
Hikaye birleşik çekimi II
-p érdim kipi, 129; fonksiyonu, 129.
Hikaye birleşik çekimi
-mış érdim kipi, 108; fonksiyonu, 108.
Hitap, 35d
Hitap edatları, 136e.
Hitap cümleleri, 162.
ḫ, harf, 2; konsonant, 13; *ḳ*'dan türeyişi, 18c.
ḫâh(î)...ḫâh(î), çekim edatı, 165.
ḫamusı, belirsizlik zamiri, 58.
ḫaylî, zarf, 67c.
ḫidmet, sahte son çekim edatı, 70.
ḫôḫ, ḫod, dönüşlülük zamiri, 62; *mén ḫôd, sén ḫôd, ol ḫôd*, 62.
ḫôşâ, heyecan edatı, 136f.
ı, harf, 2; vokal, 2, 3.
-ı/-i, 3. teklik şahıs iyelik eki, 32; dudak uyumu, 7 B a(10).
-ı/-i, isimden isim, 25(12).
-ı/-i, fiilden isim, 26(1).
-ı-/-i-, isimden fiil, 27(1).
-ıġ/-ig, fiilden isim, bk. *-ġ/-g*.
-ıl-/-il-, fiilden fiil, bk. *-l-*.
-ım/-im, isimden isim, bk. *-m*.
-ım/-im, fiilden isim, bk. *-m*.
-ım/-im, 1. teklik şahıs iyelik eki, bk. *-m*.
-ımız/-imiz, 1. çokluk şahıs iyelik eki, bk. *-mız*.
-ımtul, bk. *-mtul*.
-ıḳ (< -ıġ), bk. *-ıġ*.
-ıḳ-/-iḳ-, isimden fiil, bk. *-ḳ-*.
-ıḳ-/-iḳ-, fiilden fiil, bk. *-ḳ-*.
-ın/-in, 3. şahıslar iyelik akkuzatifi, 36a; 3. şahıslar iyelik genitifi, 36a.
-ın/-in, vasıta hali, bk. *-n;* olumsuzluk ekine getirilişi, 48a.
-ın/-in, fiilden isim, bk. *-n*.
-ın-/-in-, fiilden fiil, bk. *-n-*.
-ınç/-inç, fiilden isim, bk. *-nç*.

-ınçı/-inçi, sıra sayı ismi, bk. *-nçı/-nçi.*
-ın/-ini, 3. şahıslar iyelik genitifi, 36a; bk. *-ın/-in.*
-ıñg/-iñg, 2. teklik şahıs iyelik eki, bk. *-ñg.*
-ıñg/-iñg, emir, bk. *-ñg.*
-ıñgız/-iñgiz, 2. çokluk şahıs iyelik eki, bk. *-ñgız/-ñgiz.*
-ıñgız/-iñgiz, emir, bk. *-ñgız/-ñgiz.*
-ıp/-ip gerundium, bk. *-p.*
-ırġa-/-irge-, isimden fiil, bk. *-rġa-/-rge.*
-ış/-iş, fiilden isim, bk. *-ş.*
-ış-/-iş-, fiilden fiil, bk. *-ş-.*
ıy, diftong, 3.
ız-/-iz, fiilden fiil, bk. *-z-.*
i, harf, 3; vokal, 2, 3; *i* > *ü* değişmesi, 9c.
î, harf, 2; vokal, 2, 3.
iç, sahte son çekim edatı, 70.
içkeri, zarf, 67a.
içre, son çekim edatı, 69a.
İki vokalin yan yana gelmesi «Arapça'dan alınmış kelimelerde», 4.
ile, çekim edatı, 137a; *ile(n),* son çekim edatı, 69a.
İlerleyici benzeşme, 10.
iley-, sahte son çekim edatı, 70; *ileydin,* zarf, 67a.
ilgeri, ilger(i)rek, zarf, 67a.
İlk olarak ... ikinci olarak
ifâde ediliş tarzı, 54e/3/.
İmkân «muktedirlik», bk. *al-,bol-.*
İmkânsızlık «iktidarsızlık», bk. *al-,bol-.*
iñgen, zarf, 67c.
-isi (-i-si), iyelik ekinin mükerrer kullanılışı, 32 Misaller 3.
İsim, 30
İsim
açıklayıcı olarak kullanılışı, 155, 156; fâil, 140a; nesne, 149a, nicelik vasıflandırıcısı, 152; nitelik vasıflandırıcısı, 151b; sahte ön çekim edatı, 71; sahte son çekim edatı, 70 sınırlayan vasıflandırıcı, 154.
İsim cinsi yüklem, 35b, 143b
isim cinsi yüklem alan fiilller, 144a, b.
İsimden yapılmış yüklem, 143b.

İsimleşmiş sıfat
fâil olarak, 140b.
İsmin halleri, 33, 49.
İstek, 91.
İstek cümleleri
gerçekleşmemiş istek, 160b; nâzik istek, 160a; 3. şahsın başka bir istek ifâdesi, 160c.
İstek ifâdeli fiil
yapılışı, 27(12), 28(9).
İşâret zamirleri
çekim; 3. teklik şahıs zamirinin işâret zamiri oluşu; işâret sıfatı, 60; birleşik işâret zamirleri, 61; sınırlayan vasıflandırıcı olarak, 154b.
ittifâk, zarf, 67c.
iy, diftong, 3.
İyelik
datifi, 39d; düşürülmesi, 32c, d; ekleri, 32; genitifi, 37a; vasıflandırıcı, 37a, d, 153.
izâfet, Türkçe kelimelerde, 51.
k, harf, 2; konsonant, 13.
k', ki yerine, 12.
kâş, kâşki, çekim edatı, 160.
kéçkurun, zarf, 67b.
kél-, yardımcı fiil, 81e.
kérek, datif ile, 39b; gereklilik ifâdesi için şart çekimi ile, 95f. Kesirler, 54g.
kéyin, son çekim edatı, 69c; sahte son çekim edatı, 70; *kéyin, kéyindin kéyinçe,* zarf, 67a, bk. *kin.*
-ki, isimden isim, bk. *-gı-.*
ki, bağlama zamiri, 66; çekim edatı, 166, 168, 169, 171a, 173, 175, 177-180, 182, 183, 185.
kibi, son çekim edatı, 69a.
kim, soru zamiri, 64a, çokluk: kimler; bağlama zamiri, 66; çekim edatı, 137b, 168-173, 177-180, 182, 183, 185.
kimse, belirsizlik zamiri, 65a.
kin, bk. *kéyin.*
kiriş-, yardımcı fiil, 81e.
köp, belirsiz sayı ismi, 58; zarf, 67c; *köpdin köp,* 67c.

kör-, yardımcı fiil, 81e.
köre, son çekim edatı, 69b.
Küçültmeler
yapılışı, 25(1), (4), (11), (17).
ḳ, harf, 2; konsonant, 13; *ḳ*>*ġ* değişmesi, 18b; *ḳ*>*ḫ* değişmesi.
ḳ/k, başta muhâfazası, 18a; sonda *ġ/g*'ye dönüşmesi, 18f.
-ḳ/-k, şahıs eki, 87b.
-ḳ/-k, *-aḳ/-ek*, *-uḳ/-ük*, fiilden isim, 26(19); dudak uyumu, 7 B b(13).
-ḳ-/-k-, *-ıḳ-/-ik-/-uḳ-/-ük-*, isimden fiil, 27(8); dudak uyumu, 7 A(13).
-ḳ-, *-ıḳ-*, fiilden fiil, 28(8).
-ḳa/-ke, datif eki, bk. *-ġa/-ge*.
-ḳa, fiilden isim, 26(5).
ḳa-, soru tabanı; *ḳay/ḳayu*, *kaysı bir*, *ḳaçan*, *ḳanı ḳanda/ḳayda*, *ḳandın/ḳaydın*, *ḳayan*, *ḳayanġa*, *ḳay sarı*, *ḳay sarıdın*, 64c; çekim edatı: *ḳaçan*, *ḳaçan kim*, 137b, 177; *ḳayda*, *ḳayda kim*, 137b, 175; *ḳayu ṭaraf ki*, 175.
Kabul edatları, 136g.
Kalınlık-incelik «ön damak-art damak» uyumu, 6
Arapça ve Farsça'dan alınmış kelimelerde, 6b; Çağatayaca kelimelerde, 6a.
ḳal-, yardımcı fiil, 81e, 84d.
ḳalın, belirsiz sayı ismi, 58.
ḳamuġ/ḳ, belirsiz sayı ismi, 58.
Karşılaştırma, 53
karşılaştırma ablatifi, 45g.
Karşılaştırma cümleleri
tarifi, 183; ana cümledeki karşılaştırma sıfatları, 185; sahte karşılaştırma, 186; yükleminin düşürülmesi, 184.
Karşılaştırma eki, 53a.
ḳarşu, son çekim edatı, 69b; sahte son çekim edatı, 70.
ḳaṣd, sahte son çekim edatı, 70.
ḳaş, sahte son çekim edatı, 70.
ḳat, sahte son çekim edatı, 70.
ḳatla, çarpma, 54h.
ḳayra, zarf, 67b.
-ḳı/-ki, bk. *-ġı*.

ḳıl-, yardımcı fiil, 29.
ḳırak, son çekim edatı, 69c; sahte son çekim edatı, 70.
ḳırk, son çekim edatı, bk. *ḳırak*.
Kısım ablatifi, 45h.
Kısım genitifi, 37d.
Konsonantlar
çift konsonant, 22; konsonant değişmeleri, 15, 20; konsonant hâdiseleri, 14; sınıflandırılmaları, 13.
ḳoy-, -ġalı gerundiumu ile, 83e.
ḳoyı, zarf, 67a; son çekim edatı, 69c; sahte son çekim edatı, 70.
ḳoy(ı)raḳ, ḳoyıdın, zarf, 67a.
Kuvvetlendirici tekrar, 53c.
Kuvvetlendirme edatı, 136d.
l, harf, 2; konsonant, 13.
-l, fiilden isim, 26(12).
-l-, -al-/-el-, -ul-/-ül-, isimden fiil, 27(6).
-l-, -ıl-/-il-/-ul-/-ül-, fiilden fiil, 28(6).
-la, heyecan edatı, 136f.
-la/-le, vasıta hali eki, 48b.
-la/-le, topluluk sayı ismi eki, 56b.
-la-/-le-, isimden fiil, 27(7).
-lançı/-lençi, sıra sayı ismi eki, 55a.
-laḳ/-lek, isimden isim, 25(13).
-lar/-ler, çokluk eki, 31; Arapça çokluklara getirilmesi, 31a; şahıs eki, 87a.
-ları/-leri, 3. çokluk şahıs iyelik eki, 32; şahıs eki, 87c.
-ları/-lesi, topluluk sayı ismi eki, 56b.
Latif, bk. Datif.
-ler, biz, siz zamirlerine getirilmesi, 59.
-ler, üleştirme sayı ismi eki, 57a.
-lı/-li, istek, bk. *-alı/-eli*.
-lıġ/-lig/-luġ/-lüg, isimden isim, 25(14); dudak uyumu, 7 A (17); *-lıḳ* ile karışması, 18f.
-lıḳ/-lik/-lük/-lük, isimden isim, 25(15); dudak uyumu, 7 A (18); *-lıġ* eki ile karışması, 18f; mükerrer kullanılışı, 25(15)f.
lîk, lîkin, çekim edatı, 137a, 166.
Lokatif
yapı, 42; görüş bildirmede, 43g; hareket ifâde eden fiiller ile,

43b; konu, 43d; sebep, 43e; tarz, 43f; yer, 43a; zaman, 43c.
-luġ/-lüg, bk. *-lıġ.*
-luķ/-lük, bk. *-lık.*
m, harf, 2; konsonant, 13; *b*'den türemesi, 15a.
-m, şahıs eki, 87b-c.
-m, -ım/-im/-um/-üm, 1. teklik şahıs iyelik eki, 32; dudak uyumu, 7 A(1).
-m, -ım/-im/-um/-üm, isimden isim, 25(16).
-m, -ım/-im/-um/-üm, fiilden isim, 26(13); dudak uyumu, 7 A(6).
-ma/-me, fiilden isim, 26(14).
-ma-/-me-, olumsuzluk eki, 72.
-maç/-meç, fiilden isim, 26(15).
-madın/-medin, Eski Türkçe, olumsuz gerundium, 86.
-man/-men, olumsuz geniş zaman 1. teklik şahıs eki, 102.
-manam, olumsuz geniş zaman 1. teklik şahıs eki, 102.
-mañ/-meñ, olumsuz geniş zaman 2. teklik şahıs eki, 102; olumsuz emir 2. çokluk şahıs, 89.
-map, olumsuz gerundium, 85.
-maķ/-mek, fiil ismi, *-maķları, -maġım, -maķmıñ, -maķķa, -maķıġa, -maķın, -maķta, -maķtın, -maķtın burun, -maķ bile, -maķ içre,* 76; *-maķ bol-/er-,* 76a.
-maķ/-mek, -maġ/-meg, 18f.
-maķçı/-mekçi, 25(5) + *bol-/ér-,* 76b.
-maklık/-meklik, 25(15), 76c.
-makta/-mekte + bağlayıcı, 116.
-mas/-mes, olumsuz partisip (geniş zaman), 78; çekimli şekiller: *-mas mén, 102; -mas érdim,* 105; *-mas érmiş mén,* 104; *-mas érsem/bolsam/olsam,* 106.
-maslık/-meslik, 78c.
-may/-mey, olumsuz gerundium, 81, 85, 86; çekimli şekiller: *-may(dur) mén,* 123, 126; *-maydur érdim,* 125, 129.
-mayın/-meyin, olumsuz gerundium, 86 86b.
-mçısı/-mçisi, sıra sayı ismi eki, 55b.
Meçhul fiil
yapılışı, 28(7).
meger, meger ki, çekim edatı, 190.
mertebe, çarpma, 54h.

mén, şahıs zamiri, *meniñg/méniñg, mañga, méni, ménde, méndin, ménçe/méniñgçe, mén dék, méniñg kibi, ménsiz(in)*, 59; şahıs eki, 87d.
méni, méniñg yerine, 59.
méñgizlig, son çekim edatı, 69a.
-mış/-miş, partisip, 79; dudak uyumu, 7 B a(8); çekimli şekiller: *-mış mén*, 107; *-mışam, -mışañg*, 107; *-mış érdim*, 108; *-mış bolsam/olsam*, 109; *-mış bolġay mén*, 110.
-mız/-miz, -ımız/-imiz/-umız/-ümiz veya *-umuz/-ümüz*, 1. çokluk şahıs iyelik eki, 32; dudak uyumu, 7 A(1); şahıs eki, 87c.
miṣillig, son çekim edatı, 69a.
miṣl-i, sahte ön çekim edatı, 71.
-mtul, -ımtul/-ümtül, küçültme, 25(17); dudak uyumu, 7 B b(11).
-mu/-mü, soru eki, 159c; dudak uyumu, 7 B b(11).
muḥkem, zarf, 67c.
mun-, işâret tabanı, bk. *bu*.
muna, gösterme edatı, 136b.
mundaḳ ki, çekim edatı, 180.
-mur, fiilden isim, 26(16).
Mutlak gelecek zaman
-ġumdur kipi, 117; eski şekil, 119; gelecekte mutlaka yer alacak olan hareket 118.
Mutlak gelecek zamanın hikayesi
-ġum érdi kipi, 120; geçmişte başlamış hareket, 120
Mutlak gelecek zamanın şartı
-ġum bolsa kipi, 121.
mülâḥaẓa, sahte son çekim edatı, 70.
Müsâade cümleleri
tarifi, 191; sınıflandırılması, 191a-d.
Müşâreket fiili
yapılışı, 28(10).
n, harf, 2; konsonant, 13.
n', né yerine, 12.
-n, 3. şahıslardan sonra kullanılan akkuzatif eki, 40.
-n, -an/-en, -ın/-in/-un/-ün, fiilden isim, 26(17); dudak uyumu, 7 A(8).

-n, -ın/-in/-un/-ün, vasıta hali eki, 48a; eşitlik ekine getirilişi, 48a; olumsuzluk ekine getirilişi, 48a.
-n-, -ın-/-in-/-un-/-ün-, fiilden fiil, 28(7); dudak uyumu, 7 A(9).
-na/-ne, 3. şahıslardan sonraki datif eki, 38.
naġu, bk. *né.*
narı, zarf, *narı béri, narıdın, narıraḳ,* 67a; son çekim edatı, 69c.
-nç, -anç, -ınç/-inç/-unç/-ünç, fiilden isim, 26(18); dudak uyumu, 7 A(10).
-nça/-nçe, zamir *n*'si + eşitlik eki, 46.
-nçı/-nçi, -ınçı/-inçi/-unçı/-ünçi, sıra sayı ismi eki, 55a; dudak uyumu, 7 A(11), 7 B a(7).
-nda/-nde, zamir *n*'si + lokatif eki, 42.
-ndan/-nden, zamir *n*'si + ablatif eki, 44.
-ndın/-ndin, zamir *n*'si + ablatif eki, 44.
Nâzik emir
-çı/-çi ile ifâde edilişi, 85b; istek, 160a; rica, 161.
negü, (Uyg), bk. *né.*
Nesne
tarifi, 148; ifâde edilişi, 149a, d.
Nesne cümleleri
tarifi, 170; sınıflandırılması, 170a, b; dolaylı soru, 171; dolaysız konuşmada, 172.
Nesne akkuzatifi, 41a, b; genitifi, 37c.
Nesneden yüklem 35c.
nevbet, çarpma, 54h.
né, belirsizlik zamiri, *néme, némerse, bir néme, némegine, néçe, bir néçe, néçeme,* 65d; *néçe,* belirsiz sayı ismi, 58; soru zamiri, *néler, né ḳılıp, né yérge, né yérde, nége, nédin, naġu* (bk. Uyg. *négü), néçe, néçege, néçük, néçükdin, nétük, niçün, néçün,* 64b; çekim edatı, 127b, 162, 170, *néler,* 162, *né kim,* 137b, 169, 170, *né ma'nî bile kim,* 180, *né üçün kim,* 180, *néçe, néçe kim,* 191d, *néçük,* 136d, *néçün kim,* 180, *nédin kim,* 180, *nége kim,* 180, *néme kim,* 170.
né...né, çekim edatı, 137a, 165.
néçe ḳatla, ihtimal, 177.
-nı/-ni, akkuzatif eki, 36a, 40; dudak uyumu, 7 B a(9); *-nıñg/-niñg* yerine, 36a.
-nıñg/-niñg/-nuñg/-nüñg, genitif eki, 36; dudak uyumu, 7 B c(2).

Nicelik vasıflandırıcısı, 152.
Nitelik vasıflandırıcısı, 151.
ñg(ñ), harf, 2; konsonant, 13.
-ñg, -ıñg/-iñg/-uñg/-üñg, 2. teklik şahıs iyelik eki, 32; dudak uyumu, 7 A(1).
-ñg, -ıñg/-iñg/-uñg/-üñg; -ñgız, -ıñgız/-iñgiz/-uñgız/-üñgiz veya *-uñguz/-üñgüz; -ñglar, -ñgızlar*, 2. çokluk şahıs emir eki, 89; dudak uyumu, 7 A(2), 7 B c(3).
-ñg, -ñgız(lar), -ñglar, -ñguz, şahıs eki, 87.
-ñgız/-ñgiz, -ıñgız/-iñgiz/-uñgız/-üñgiz veya *-uñguz/-üñgüz*, 2. çokluk şahıs iyelik eki, 32; dudak uyumu, 7 A(1), 7 B c(1).
o, ô, harf, 2; vokal, 2, 3.
ol, işâret zamiri, *anıñg (anı), añga, anı, anda, andın, anın, ançа, andaġ/ḳ, ansız(ın), alar (olar)*, 60; *ol biri*, 61; *anġaça, anda, anda oḳ, andın, zarf*, 67a; *ol sarı*, ihtimal, 175.
olça, çekim edatı, 137b, 169, 170, 177.
oḳ, kuvvetlendirme edatı, 136c; *anda oḳ*, 67a.
Olumlu soru, 159c, 171b.
Olumsuz soru, 159c, 171b.
Olumsuzluk eki, 25(21)
şahıs veya işâret zamirlerine getirilmesi, 59, 60.
Olumsuzluk gerundiumu, bk. *-may/-mey, -mayın/-meyin, -map*.
Orta hece vokalinin düşmesi, 11.
Ortaklaşma ifâdeli fiil, bk. müşâreket fiili.
ortançı, 55a.
orun, sahte son çekim edatı, 70.
oy, diftong, 3.
ö, harf, 2; vokal, 2, 3; *e*'den türemesi, 9b.
Öğrenilen geçmiş zaman
-mış mén kipi, 107; bilhassa öğrenilen geçmiş veya rivayet birleşik çekimlerinde, 107b; doğrudan doğruya bilinmeyen bir hareketi bildirir, 107a.
Öğrenilen geçmiş I
-ġan érmiş mén kipi, dolaylı olarak bilinen bir hareketi ifâde etmek için, 112.
Öğrenilen geçmiş II
-p ermiş kipi ve kullanılışı, 128.
Öğrenilen geçmiş zamanın gelecek-istek çekimi

-mış bolġay mén kipi, 110; geçmişteki istek veya tahmin, 110b; gelecekte tamamlanmış olacak bir hareketi bildirir, 110a.
Öğrenilen geçmiş zamanın şartı
-mış bolsam kipi, 109; geçmiş zamanın basit şart çekimi, 109a; yardımcı cümlelerdeki geçmiş zaman çekiminde, 109b.
ögün, son çekim edatı, 69c.
öküş, belirsiz sayı ismi, 58.
Öne alma, 171c, 172.
öñg, son çekim edatı, 69c.
öte, zarf, 67a; son çekim edatı, 69c.
öy, diftong, 3; *év* ses grubunun *öy*'e dönüşmesi, 15c.
öz, dönüşlülük zamiri, *özüm, özüñg, özi, özümiz, özüñgiz, özleri/özler; öz ḫôd,* 62.
öze (<özge), son çekim edatı, 69c.
özge, belirsizlik zamiri, 65b; son çekim edatı, 69c.
p, harf, 2; konsonant, 13; *f* sesine dönüşmesi, 15e; iki vokal arasında muhâfazası, 15d.
-p, -ıp/-ip/-up/-üp, bk. Gerundium *-p;* dudak uyumu, 7 A(12).
Partisip
tarifi, 73; fâil, 140e; fiil kiplerine taban oluşu, 102, 122; nesne olmaları, 149d; nitelik vasıflandırıcısı, 151c; yüklem, 143a.
Partisip *-ġan/-gen,* 74
fâil ismi, 74b;*-ġan bolġay mén* Geçmiş zaman I'in gelecek-istek çekimine taban oluşu, 115; *-ġan bolsam* Geçmiş zaman I'in şartına taban oluşu, 114; *-ġan érdim* geçmiş zaman I'in hikayesine taban oluşu, 113; *-ġan érmiş mén,* geçmiş zaman I'in rivayetine taban oluşu, 112; *-ġan mén* geçmiş zaman I'e taban oluşu, 111; hareket ismi, 74a.
Partisip *-ġu/-gü,* 75
daha çok yüklem olarak kullanılan *-ġuçı* fâil isminde, 75a; gelecek zaman veya gereklilik, 75; gereklilik, 122; *-ġuluḳ* şeklinde isim, 75b; *-ġumdur* mutlak gelecek zamanına taban oluşu, 117; *-ġum bolsa* mutlak gelecek zamanının şartına taban oluşu, 121; *-ġum érdi* mutlak gelecek zamanının hikayesine taban oluşu, 120; *-ġusız* şeklinde olumsuzluk ifâde eden isim, 75c; imkan ve gelecek bildirmek için daha çok yüklem olarak kullanılan *-ġudék/-ġu yañglıġ* genişlemiş şekilleri, 75.
Partisip *-maḳ/-mek,* 76

hareket ismi, 76; *-maḳ(çı) + bol-/ér-* ilgi bildirme şekli, 76a, b; *-maḳlıḳ* hareket ismi, 76c; *-maḳta(dur)/érdi* genişlemiş şekline taban oluşu, 116.
Partisip *-mas/-mes,* 78
fâil ismi, 78b; hareket ismi, 78a; *-lıḳ* eki ile mücerret isimler yapmakta, 78c; *-mas érdim* olumsuz geniş zamanının hikayesinde, 105; *-mas érmiş mén* olumsuz geniş zamanının rivayetinde, 104; *-mas érsem* olumsuz geniş zamanının şartında, 106; *-mas mén* olumsuz geniş zamanına taban oluşu, 102.
Partisip *-mış/-miş,* 79.
hareket veya fâil ismi (nâdiren), 79; *-mış bolġay mén* öğrenilen geçmiş zamanının gelecek-istek çekimine taban oluşu, *110; -mış bolsam* öğrenilen geçmiş zamanının şartına taban oluşu, 109; *-mış érdim* öğrenilen geçmiş zamanının hikayesine taban, 108; *-mış mén/-mışam* öğrenilen geçmiş zamanına taban oluşu, 107.
Partisip *-r,* 77a
fâil ismi, 77b(2); hareket ismi, 77b(1); *-r érdim* geniş zamanının hikayesine taban oluşu, 105; *-r érmiş mén* geniş zamanının rivayetine taban oluşu, 104; *-r érsem* geniş zamanının şartına taban oluşu, 106; *-r mén / -ram* geniş zamanına taban oluşu, 102.
Partisipten yapılmış yüklem, 143b.
Pasif fiil
yapılışı, 28(6); saygı bildirme akkuzatif ile, 41c.
r, harf, 2; konsonant, 13; düşürülmesi, 20.
-r-, -ar-/-er-, isimden fiil, 27(9).
-r, -ar/-er, -ur/-ür, geniş zaman partisibi, 77a; hareket ismi; *-rım, -rġa, -rnı, -rda, -rdın, -rdın burun,* 77b(1); fâil ismi: *-rġa, -r çaġda/ḥâlette/maḥalde, -r çaġlıḳ, -r sarıdın,* 77b(2); çekimli şekiller: *-r mén, -ram, 102; -r érmiş mén, 104; -r érdim, 105; -r érsem, -rsam, -r bolsam/olsam,* 106.
-ra/-re, yön eki, 49.
-ra-/-re-, isimden fiil, 27(10).
-raḳ/-rek, karşılaştırma eki, 53a.
Red, 72
red edatları, 136g.
-rer, üleştirme eki, 57a.

-revân, zarf, 67c.
-rġa-/-rge-, -ırġa-/-irge-/-urġa-/-rge, isimden fiil, 27(11).
rûberû(y), sahte son çekim edatı, 70.
s, ş, ṣ, harfler, 2.
s, konsonant, 13; *s>ç* değişmesi, 16e.
-sa/-se, şart şekil eki, 94; çekimli şekiller: *-sam,* 94; *-sam érdi,* 96; *-sa bol-,* 95e; *-sa kérek,* 95f.
sarı, sarıġa, son çekim edatı, 69a.
sayı, sayın, sayu, son çekim edatı, 69a.
Sayı isimleri, 54, 58
fâil olarak, 140c; nesne olarak, 149b.
Sebep cümleleri
tarifi, 180; heyecan ifâde eden edat veya kelimelerden sonra, 180b; «korkmak» ifâde eden fiillerden sonra, 180a; tahmin veya sorunun sebebini ifâde için, 181.
Seçmeli soru, 159d.
Selamlaşma, 162.
sén, şahıs zamiri, *seniñg / séniñg (séni), sañga, séni, sénde, séndin, sénçe / séniñgçe, sén yañglıġ, sénsiz(in),* 59; şahıs eki, 87d.
-sı/-si, 3. teklik şahıs iyelik eki, 32; dudak uyumu, 7 B a(10); şahıs eki, 87c.
-sı/-si, fiilden isim, 26(20); dudak uyumu, 7 B a(11).
Sıfat
çekim, 52; açıklayıcı, 156, 157; karşılaştırma, 53; nitelik vasıflandırıcısı, 151; sınırlama vasıflandırıcısı, 154f.
-sılar/-siler, şahıs eki, 87c.
sıñgarı, son çekim edatı, 69a.
Sınırlama vasıflandırıcısı, 154.
sınırlayan vasıflandırıcılar olarak, 154e.
Sıra sayı isimleri, 55
Sıralama edatları, 137a.
-sız/-siz, isimden isim (olumsuz), 25(21); dudak uyumu, 7 B a(12).
siz, sizler, şahıs zamiri, *siz(n)iñg, sizge sizni, sizde, siz kibi, sizsiz(in),* 59; şahıs eki, 87d.
soñg, son çekim edatı, 69c; sahte son çekim edatı, 70.
Son cümleler, 179.

Son çekim edatları
tarifi, 68; sınıflandırılması, 69.
Son çekim edatlı kelime grubu
nitelik vasıflandırıcısı olarak, 151d.
soñgra, zarf, 67b; son çekim edatı, 69c.
soñgrarak, zarf, 67b.
Sonuç cümleleri, 167
Soru, 159.
Soru cümlesi
dolaylı, 171a; dolaysız, 159c.
Soru cümleleri
tarifi, 159; asıl soru, 159a; cevabı beklenmeyen güzel ifâde sorusu, 159b; seçmeli soru, 159d; soru cümlesi, 159c; şüphe sorusu, 159e.
Soru zamirleri, 64
asıl soruda, 159a, b; sınırlayan vasıflandırıcı olarak, 154c.
su «su», gövde: *suy-*, 32a.
sub (Eski Türkçe), bk. *su.*
-sun/-sün, -sunlar/-sünler, emir eki, 87a, 89, 89c.
-suḳ, isimden isim, 25(20).
suw (Harezm Türkçesi), bk. *su, sub.*
ş, harf, 2; konsonant, 13.
-ş, -ış/-iş/-uş/-üş, fiilden isim, 26(21); dudak uyumu, 7 A(14).
-ş-, -ış-/-iş-/-uş-/-üş-, fiilden fiil, 28(10); dudak uyumu, 7 A(15).
-şa-/-şe-, isimden fiil, 27(13).
Şahıs zamirleri
çekimi, 59; fâil olarak kullanıldığında düşürülmesi veya kuvvetlendirme ve farklılık ifâdesi için kullanılması, 141; genitif çekiminin kuvvetlendirme veya farklılık ifâdesi için kullanılışı, 32d; nitelik vasıflandırıcısı olabilmesi, 151; şahıs eki görevini yüklenmesi, 141.
Şart cümleleri
tarifi, 187; geçmiş zamana ait şart, 188b; geçmiş zamana ait tahmin, 189; «*meger*» veya «*meger ki*»'nin cümle başına alınması, 190; şart kısmı ve ana cümle kısmı, 187; şimdiki veya gelecek zamana ait sahte şart, 189a; şimdiki veya gelecek zamandaki hakikî veya ihtimalî şart, 188a.
Şart yardımcı cümleleri

zaman ifâdesi ile kullanılışları, 176.
Şartın hikayesi
-sam érdi kipi, 96; geçmiş şart, 96a; geçmişteki gerçekleştirilmemiş istek, 160b; yardımcı cümlelerdeki geçmiş zaman, 96b.
Şartın şimdiki zaman basit çekimi
-sam kipi, 94; bildirme yerine kullanılan ifâdelerde, 95c; *bol-* (*bk. bolsa*) ile imkan ve imkansızlık ifâdesi için, 95e; ilk cümledeki dilek veya temenni, 95b; «*kerek*» kelimesi ile gereklilik ifâdesi için, 95f; nâzik emir veya istek, 160a, 161; şimdiki zamandaki basit şart çekimi, 95a.
Şimdiki zaman
-adur mén kipi, şimdiki zamanda devam eden bir hareketi bildirir, 124a; âdet halini almış veya tekrarlanan hareket, 124b; gelecek, 124c.
Şüphe bildirici
emir, 90b; geçmiş zaman, 93f; soru, 159e.
t, harf, 2; konsonant, 13; kelime başındaki *t*'nin muhâfazası, 16a; veya *d*'ye dönüşmesi, 16b.
ṭ, harf, 2.
-t, fiilden isim, 26(22).
-t-, fiilden fiil, 28(11).
-ta/-te, çarpma, 54h.
-ta/-te, lokatif, bk. *-da/-de.*
tâ, ön çekim edatı, 71; *tâ, tâ ki(m),* çekim edatı, 82, 137b, 177, 179.
taḥḳîḳ, zarf, 67c.
tamâm, belirsiz sayı ismi, 58.
tamâmî, zarf, 67c.
Tamamlanmış hareket, bk. Hareket.
tañg érte, tañgla, zarf, 67b.
taḳı, çekim edatı, 164.
tap-, yardımcı fiil, 29.
tapa, son çekim edatı, 69a.
tapuġ, sahte son çekim edatı, 70.
ṭaraf-i, sahte son çekim edatı, 71.
Tarih bildirme «Tarihlendirme», 54f.
tart-, yardımcı fiil, 29.
Tarz cümleleri, 178.

taş, sahte son çekim edatı, 70.
taşḳarı, zarf, 67a; son çekim edatı, 69c.
taşḳar(ı)raḳ, zarf, 67a.
tég, son çekim edatı, bk. *dék.*
tégi, tégin, son çekim edatı, bk. *dégin.*
tégre, sahte son çekim edatı, 70.
tégrü, tégüre, bk. *dégrü.*
Tekrar edici hareket, bk. Hareket.
Tekrarlama bildiren fiil
yapılışı, 28(4).
Telaffuz, 1.
Teşvik edatı, 136c.
-tın/-tin, ablatif, bk. *-dın/din.*
toġrı, sahte son çekim edatı, 70.
Topluluk isimleri
yüklem ile uygunlukları, 146a.
Topluk sayı isimleri, 56.
Transkripsiyon alfebesi, 2.
-tu, fiilden isim, 26(23).
tur-, yardımcı fiil, 81e, 84d.
tükel, belirsiz sayı ismi, 58.
tüneḳün, tün kün, tünle, zarf, 67b.
tüş-, yardımcı fiil, 81e.
u, û, harfler, 2; vokaller, 2, 3; çekim edatı, 137a, 164.
-u/-ü, fiilden isim, 26(10).
-u-/-ü-, isimden fiil, 27(10).
-u/-ü, 2. teklik şahıs emir, 89a.
-uġ/-üg, fiilden isim, bk. *-ġ/-g.*
-ul-/-ül-, isimden fiil, bk. *-l-.*
-ul-/-ül, fiilden fiil, bk. *-l-.*
ulaşı, çekim edatı, 137a.
-um/-üm, iyelik, bk. *-m.*
-um/üm, isimden isim, bk. *-m.*
-um/-üm, fiilden isim, bk. *-m.*
-uḳ/-ük, fiilden isim, bk. *-ḳ/-k.*
-uḳ-/-ük-, isimden fiil, bk. *-ḳ-/-k-.*
-umız/-ümiz, iyelik, bk. *-mız/-miz.*
-un/-ün, fiilden isim, bk. *-n.*

-un-/-ün-, fiilden fiil, bk. *-n-*.
-unç/-ünç, fiilden isim, bk. *-nç*.
-unçı/-ünçi, sıra sayıları, bk. *-nçı/-nçi*.
-uñg/-üñg, iyelik, bk. *-ñg*.
-uñg/-üñg, -uñgız/-üñgiz, emir, bk. *-ñg*.
-uñgız/-üñgiz, iyelik, bk. *-ñgız/-ñgiz*.
-up/-üp, bk. *-p*.
-ur/-ür, geniş zaman, bk. *-r*.
-urġa-, isimden fiil, bk. *-rġa-*.
uş, gösterme edatı, 61, 136b.
-uş/-üş, fiilden isim, bk. *-ş*.
-uş-/-üş-, fiilden fiil, bk. *-ş-*.
uşal, uşol, işâret zamiri, *uşanda, uşandın, uşança, uşandaġ/ḳ, 61; uşanda*, geçmişte, 175.
uşbu, işâret zamiri, *uşmunda, uşmundaġ/ḳ*, 61.
utru, zarf, 67a; son çekim edatı, 69b; sahte son çekim edatı, 70.
utrusıġa, zarf, 67a.
uy, diftong, 3.
Uygunluk, 145, 147.
Uygur yazısı, 1.
-uz-/-üz-, fiilden fiil, bk. *-z-*.
Uzun vokaller, 3.
ü, harf, 2; vokal, 2, 3,; çekim edatı, 137a, 164
üçün, son çekim edatı, 69a.
-ümtül, bk. *-mtul*.
Üleştirme sayıları, 57
-ar ile yapılan, 57a; tekrar ile yapılan, 57b; vasıta hali ile yapılan, 57c.
üst, sahte son çekim edatı, 70.
üy, diftong, 3.
üze, üzre, son çekim edatı, 69a.
v, harf, 2; konsonant, 13; Harezm Türkçesi *w* (Eski Türkçe *b*)' den türemesi, 15b; (Eski Türkçe *ġ veya ḳ*), 18d.
v',ve yerine, 12.
-v,-av/-ev, fiilden isim, 26(24).
vah, vay, heyecan edatı, 136f.
Vasıflandırıcı
tarifi, 150; iyelik vasıflandırıcısı, 37a, d; nicelik vasıflandırıcı-

sı, 152; nitelik vasıflandırıcısı, 151; sınırlayan vasıflandırıcı, 154.
Vasıflandırma cümleleri, 173.
Vasıta hali, 48
sayı isimlerinin vasıta hali, 57; «*-sız*» ekine getirilen vasıta hali, 59.
ve, çekim edatı, 137a, 164.
velî, velîk, velîkin, çekim edatı, 137a, 166, 191b.
veyâ, çekim edatı, 165.
Vezin uygunluğu, 81, 85, 86.
Vokal uyumu, 5.
Vokaller
sınıflandırılması, 3; ortaya çıkarılmaları, 4; değişiklikleri, 8, 10; telaffuz kolaylığı, 11, 12.
-vul, -avul, fiilden isim, 26(25).
w, harf ve konsonant, 15b; Eski Türkçe *b*'den türeyişi, 15b; Eski Türkçe *ġ* veya *ḳ*'dan türeyişi, 18d; *w*>*v* değişmesi, 15b, 18d.
y, harf, 2; yarı vokal, 13; kaybolması veya kelime başında düşürülmesi, 17b; iki vokal arasına getirilmesi, 4.
-y, gerundium, bk. *-a/-e/-y*.
yâ veya -yâ, hitap edatı, 35d, 136e.
yâ ... yâ, çekim edatı, 165.
yâ, yâḥûd, çekim edatı, 137a.
yâ-i işâret, Türkçe kelimelere getirilmesi, 50.
yâ-i vaḥdet, Türkçe kelimelere getirilmesi, 50.
yaḳîn, zarf, 67c.
Yaklaşık ifâdeler, 54d.
Yalın hal
yapı, 34; fâil olarak kullanılışı, 35a; hitap, 35d; «tol-, tola» kelimesi ile kullanılışı, 35f; yüklem ismi, 35b; yüklem nesnesi, 35c; bk.
Yalın hal «belirsizlik hali», 34
akkuzatif yerine, 41b; datif yerine, 39c; genitif yerine, 36b, c.
yaman, zarf, 67c.
yan, sahte son çekim edatı, 70.
yana, zarf, 67b; belirsizlik zamiri, 65b, *yana sarı*.
yañglıġ, son çekim edatı, 69a.
yavuḳ(ça), tahminî sayı, 54d(3).
yavuş-, yardımcı fiil, 83e, 83d.

Yardımcı vokaller, 7, 32.
ya-, yardımcı fiil, 81e.
yé-, yardımcı fiil, 29.
Yer cümleleri, 175.
Yer değiştirme, 21.
yét-, yardımcı fiil, 83d.
yiber-, yardımcı fiil, 81e, 85d.
yoḳ, olumsuzluk edatı, 136g; datif ile kullanılışı, 39d.
yoḳ érse, yoḳ ki(m), yoḳsa, çekim edatı, 137a, 165.
yoḳ(ḳ)arı, yoḳar(ı)raḳ, zarf 67a.
yosunluḳ, son çekim edatı, 69a.
Yön hali, 49.
-yu/-yü, arkaik gerundium, 81.
yut-, yardımcı fiil, 29.
Yuvarlaklaşma
Arapça isim tabanlarından sonraki, 10b; dudak konsonantlarından sonra, 10c; fiil tabanlarından sonraki yuvarlaklaşma, 10a; yardımcı vokalin yuvarlaklaşması, 32b.
Yüklem
tarifi, 143; fiilden yüklem, 143a; isimden veya isim cinsi zarftan yüklem, 143b; zamirden yüklem, 143c; yüklemin fâil ile uygunluğu, 145, 147.
yürü-, yardımcı fiil, 85d.
z, harf, 2; konsonant, 13.
ż, ẓ, ẕ, harfler, 2.
-z, fiilden isim, 26(26).
-z-, -ız-/-iz-/-uz-/-üz-, fiilden fiil, 28(12); dudak uyumu, 7 A(16).
Zaman cümleleri
tarifi, 176; sınıflandırılması, 177.
Zamir «*n*»'si
3. şahıs iyelik ekleri ve hal ekleri arasında, 38, 42, 44, 46.
Zamirler, 59, 66.
Zarf cümleleri, 174.
Zarflar, 67.
Zıtlık cümleleri, 166.
zihî, heyecan edatı, 136f.
zinhâr, heyecan edatı, 136f.
j, harf, 2; konsonant, 13.

Bibliyografya

Avşarova, M. P. ve Svidina, E. D. *Uzbekskaya literatura.* Rekomendatel'nïy ukazatel'. Moskova, 1959, s. 17-44.

Benzing, Johannes. *Einführung in das Studium der altaischen Philologie und der Turkologie.* Wiesbaden, 1953, s. 82-83.

Hazai, Georg. *Sovietico-Turcica* (Bibliotheca Orientalis Hungarica, IX). Budapeşte, 1960.

Loewenthal, Rudolf. *The Turkic Languages and Literatures of Central Asia.* 's-Gravenhage, 1957, s. 95-114.

Sinor, Denis. *Introduction à l'Étude de l'Eurasie Centrale.* Wiesbaden, 1963, s. 99-109.

Çağataycanın Gelişmesi Ve Hususiyetleri

Artamoşina, V.D. 'Usloviya formirovaniya i nekotorïe osobennosti yazïka sredneaziatskix poètov — predşestvennikov A. Navoi', *Tyurko-mongol'skoe yazïkoznanie i fol'kloristika* (Moskova, 1960), s. 7-29.

Baskakov, N. A. *Tyurkskie yazïki.* Moskova, 1960, s. 178-179.

Blagova, G. F. 'O xaraktere tak nazïvaemogo çagatayskogo yazïka konca XV v.', *Tyurko-mongol'skoe yazïkoznanie i fol'kloristika* (Moskova, 1960), s. 30-39.

Borovkov, A. K. 'Alişer Navoi kak osnovopoložnik uzbekskogo literaturnogo yazïka', *Alişer Navoi,* yay. A. K. Borovkov (Moskova-Leningrad, 1946), s. 92-120. Türkçe tercümesi : 'Özbek Yazı Dilinin Kurucusu Ali Şir Nevai', *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı — Belleten* (1954), s. 59-96.

Eckmann, János. 'Zur Charakteristik der islamischen mittelasiatischtürkischen Literatursprache', *Studia Altaica. Festschrift für Nikolaus Poppe* (Ural-Altaische Bibliothek, V; Wiesbaden, 1957), s. 51-59.

Eckmann, János. 'Çağatay Dili Hakkında Notlar', *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı — Belleten* (1958), s. 115-126.

İnan, Abdülkadir. 'Çağatay Yazı Dilinin Kuruluşu Tarihine Dair Düşünceler', *Türk Dili — Belleten,* Seri III, No. 6-7 (1946), s. 531-543.

Samoyloviç, A. N. 'K istorii literaturnogo sredneaziatsko-tureckogo yazïka', *Mir-Ali-Şir. Sbornik k pyatisotletiyu so dnya rožd-eniya* (Leningrad, 1928), s. 1-23. Türkçe tercümesi: Abdülkadir İnan, 'Orta Asya Edebî Türk Dili Tarihine Dair', *Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yıllık Araştırmalar Dergisi, I* (Ankara, 1944), s. 73-95.

Şçerbak, A. M. 'K istorii uzbekskogo literaturnogo yazïka drevnego perioda', *Akademiku Vladimiru Aleksandroviçu Gordlevskomu k ego semidesyati-pyatiletiyu. Sbronik statey* (Moskova, 1953), s. 317-323.

Şçerbak, A. M. 'K istorii obrazovaniya uzbekskogo nacional'nogo yazïka', *Voprosi yazïkoznaniya,* 6 (1954), s. 107-115.

Gramerler

Atalay, Besim. (yay.) *Mirzâ Mehdi Mehmet Han. Senglâh. Lûgat-i Nevai* (Türk Dil Kurumu). İstanbul, 1950.

Brockelmann, C. *Osttürkische Grammatik der islamischen Litteratursprachen Mittelasiens.* Leiden, 1954.

Eckmann, J. 'Mîrzâ Mehdîs Darstellung der tschagataischen Sprache', *Analecta Orientalia Memoriae Alexandri Csoma de Körös Dicata,* yay. L. Ligeti (Bibliotheca Orientalis Hungarica, V; Budapeşte, 1942-1947), s. 156-222.

Eckmann, János. 'Das Tschaghataische', *Philologie Turcicae Fundamenta,* yay. Jean Deny, Kaare Gronbech, Helmuth Scheel, Zeki Velidi Togan, Vol. I (Wiesbaden, 1959), s. 138-160.

Hartmann, Martin. *Çaghataisches. Die Grammatik* ussi lisâni turkî *des Mehemed Sadik* (Materialien zu einer Geschichte der Sprachen und Litteraturen des vorderen Orients, 2). Heidelberg, 1902.

Kononov, A. N. *Rodoslovnaya turkmen. Soçinenie Abu-l-Gazi xana xivinskogo.* Moskova-Leningrad, 1958. 'Grammatiçeskiy oçerk' (indeksli), s. 115-180.

Meḥmed Ṣâdïḳ. *Üss-i Lisân-ı Türkî.* İstanbul, 1313/1897.

Menges, Karl Heinrich. *Das Çaġatajische in der persischen Darstellung von Mîrzâ Mahdî Xân* (Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Abhandlungen der Geistes-und Sozialwissenschaftlichen Klasse. Jahrgang 1956. Nr. 9). Wiesbaden, 1957.

Ross, E. Denison. *The Mabâni'l-Lughat being a Grammar of the Turki Language in Persian by Mirzâ Mehdi Khân* (Bibliotheca Indica. New Series, No. 1225). Calcutta, 1910.

Şçerbak, A. M. *Grammatika starouzbekskogo yazïka.* Moskova-Leningrad, 1962.

Vámbéry, Herrmann. *Ćagataische Sprachstudien enthaltend grammatikalischen Umriss, Chrestomathie und Wörterbuch der ćagataischen Sprache.* Leipzig, 1867. 'Grammatikalischer Umriss', s. 13-29.

Çeşitli Gramer Konuları

Borovkov, A. K. 'K voprosam foneticeskogo analiza stixov Navoi', *Uçenïe zapiski Gosudarstvennogo pedagogiçeskogo instituta im. Nizami,* 12 (Taşkent, 1959), s. 5-12.

Borovkov, A. K. 'Proiznoşenie v stixax Navoi', *Izvestiya AN SSSR Otd. Lit. Yaz.,* XIX, 3 (Moskova, 1960), s. 211-221.

Eckmann, János. 'Çağataycada Yardımcı Cümleler', *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı — Belleten* (1959), s. 27-58.

Eckmann, János. 'Çağataycada İsim-Fiiller', *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı — Belleten* 1962 (1963), s. 51-60.

Eckmann, J. 'Küçük Çağatay Grameri', *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili Ve Edebiyatı Dergisi,* X (1960), s. 41-64 (tamamlanmamıştır).

Il'minskiy, N. 'Materialï dlya džagatayskago spryaženiya iz Baber-Name', *Uçenïe Zapiski Imparatorskago Kazanskago Universiteta za 1863 goda.* (Kazan, 1865), 23 s.

Poppe, Nikolaus. 'Eine viersprachige Zamaxşarî-Handschrift', *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft,* CI (1951), s. 301-332.

Yudaxin, K. K. 'Materialï k voprosu o zvukovom sostave çagatayskogo yazïka', *Kul'tura i piśmennost' Vostoka,* 4 (Baku, 1929), s. 62-68.

Sözlükler Ve Söz Dizinleri

Arat, Reşid Rahmeti. *Atabetü'l-Hakayık.* İstanbul, 1951 (Sözlük).

Atalay, Besim. *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini 'Endeks'.* Ankara, 1943.

Borovkov, A. K. 'Leksikografiçeskaya tradiciya v slovaryax çagatayskogo yazïka', *Materialï pervoy Vsesoyuznoy nauçnoy konferencii vostokovedov v g. Taşkente 4-11 iyunya 1957 g.* (Taşkent, 1958), s. 809-818 ve *Leksikografiçeskiy sbornik,* 4 (Moskova, 1960), s. 151-162.

Borovkov, A. K. (yay.) *Uzbeksko-russkiy slovar.* Moskova, 1959 (Arap harfli indeksi ile).

Borovkov, A. K. 'Zur Geschichte der Wörterbücher des Çagatajischen', *Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin-Luther-Universität,* X, 6 (Halle-Wittenberg, 1961), s. 1357-1362.

Borovkov, A. K. *«Badâ'i' al-Luġat.» Slovar Ṭâli 'Îmânî geratskogo k soçineniyam Alişera Navoi.* Moskova, 1961.

Borovkov, A. K. 'Tyurkskie glossï v buxarskom spiske «Mukaddimat al-adab»', *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae,* XV, 1-3 (1962), s. 31-39.

Borovkov, A. K. *Leksika sredneaziatskogo tefsira XII-XIII vv.* Moskova, 1963.

Brockelmann, C. *Mitteltürkischer Wortschatz nach Maḥmûd al-Kâşgarîs Dîvân Luġât at-Turk* (Bibliotheca Orientalis Hungarica, I). Budapeşte, 1928 (yeni baskı, 1963).

Budagov, Lazar. *Luġat-i Türkî. Sravnitel'niy slovar tureckotatarskix nareçiy,* 2 cilt. Sanktpeterburg, 1869-1871 (A. N. Kononov'un ön sözü ile yeni baskı, 1960).

Clauson, Sir Gerard. Sanglax. *A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammad Mahdî Xân* («E. J. W. Gibb Memorial» Series. New Series, XX), Londra, 1960.

Eckmann, János. 'Mirza Mehdi'nin «Senglâh» Adlı Çağatayca Sözlüğü', *VIII. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler 1957* (Ankara, 1960), s. 37-40.

Eren, Hasan. 'Çağatay Lugâtleri Hakkında Notlar', *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi,* VIII (1950), s. 145-163.

Gabain, A. von. *Alttürkische Grammatik* (Porta Linguarum Orientalium). 2. yay. Leipzig, 1950 (Sözlük).

Gandjeï, Tourkhan. 'Il lessico del «Muḥabbat-nâma»', *Annali dell' Istituto Universitario Orientale di Napoli.* Nuova Serie, VIII (Roma, 1959), s. 91-102.

Kadri, Hüseyin Kâzım. *Türk Lûgati.* 4 cilt. İstanbul, 1927-1928, 1943, 1945.

Kúnos, Ignaz. *Şejx Sülejman Efendi's çagataj-osmanisches Wörterbuch.* Budapeşte, 1902 (Ergänzung zu *Keleti Szemle,* III).

Malov, S. E. *Pamyatniki drevnetyurkskoy piśmennosti.* Moskova-Leningrad 1951 (Sözlük).

Nadžip, E. N. *Xorezmi. Muhabbat-Name.* Moskova, 1961 (Sözlük).

Pavet de Courteille, A. J. B. *Dictionnaire turc-oriental, destiné principalement à faciliter la lecture des ouvrages de Bâber, d'Aboul-Gâzi et de Mir-Ali-Chir-Nevâï.* Paris, 1870.

Poppe, N. N. *Mongol'skiy slovar Mukaddimat al-adab.* Moskova-Leningrad, I-II, 1938, III, 1939.

Radloff, Wilhelm. *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte* (Opït slovarya tyurkskix nareçiy). Mit einem Vorwort von Omeljan Pritsak. 4 cilt. 's-Gravenhage, 1960 (1. baskı, St. Petersburg, 1893-1911, 2. baskı, Moskova, 1963).

Romaskeviç, A. A. 'Novïy çagataysko-persidskiy slovar', *Mir-Ali-Şir* (Leningrad, 1928), s. 88-98. Türkçe tercümesi, Aptullaoğlu Hasan, 'Yeni Bir Çağatay-Fars Lûgati', *Türkiyat Mecmuası,* IV (1934), 281-293.

Şamsiev, P. ve Ibragimov, S, *Uzbek klassik adabiyâti asarlari uçun kiskaça luġat.* Taşkent, 1953.

Şeyḫ Süleymân Efendi. *Luġat-i Çaġatay ve Türkî-yi ʿOṣmânî.* İstanbul, 1298/1882.

Thúry, József. *A «Behdset-ül-lugat» címü csagatáj szótár.* Budapest, 1903.

Thúry, József. Az «Abuşka Lugati» címü çagataj szótár, *Keleti Szemle,* V (1904), s. 1-21.

Vámbéry Ármin. *Abuşka. Csagatajtörök szógyüjtemény,* J. Budenz' in ön sözüyle, Pest, 1862.

Véliaminof-Zernof, V. de. *Dictionnaire djaghataï-turc.* Saint-Pétersbourg, 1869 (Fransızca bir ön söz ile, s. 1-27).

Vel'yaminov-Zernov, V. V. *Slovar džagataysko-tureckiy.* Sanktpeterburg, 1868 (Rusça bir ön söz ile, s. 1-31).

Zajaczkowski, Ananiasz. *Najstarsza wersja turecka Ḫusrāv u Şîrîn Ḳuṭba* III bölüm. Sözlük. Varşova, 1961.

Zenker, Julius Theodor. *Türkisch-arabisch-persisches Handwörterbuch. Dictionnaire turc-arabe-persan.* 2 cilt. Leipzig, 1866-1876.

Metinler

a. Antolojiler

Berezin (Béresine), I. (E.) *Tureckaya xrestomatiya. Chrestomathie turque.* I. cilt. Kazan, 1857.

Çağatay, Saadet Ş. *Türk Lehçeleri Örnekleri. VIII. Yüzyıldan XVIII. Yüzyıla Kadar Yazı Dili* (Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayımları, No. 62). 2. baskı. Ankara, 1963 (Çağatayca metinler, s. 186-245).

Fiträt. *Özbek ädäbiyâti nämunäläri.* Taşkent-Samarkand, 1928.

Ḥïfẓî Tevfik ve başkaları. *Türk edebiyâtı nümûneleri.* İstanbul, 1926 (Çağatayca metinler, s. 54-89).

Vámbéry, Herrmann. *Cagataische Sprachstudien.* Leipzig, 1867 Chrestomathie).

b. Araştırmalar

(3-12. sayfalardaki kısaltmalar listesinde yer alanlar, bunlara dahil değildir).

Brockelmann, Carl. 'Newâ'îs Biographien türkischer und zeitgenössischer Mystiker', *Documenta Islamica Inedita* (Berlin, 1952), s. 221-247 (Nevâyi'nin *Nesâyimü'l-Maḥabbe* adlı eserinden seçmeler).

Eckmann, J. 'Çağatay Dili Örnekleri IV. Ubeydullah Han'ın Eserlerinden Parçalar', *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi,* XIII (1965), s. 43-74.

Ertaylan, İsmail Hikmet. *Türk Edebiyat Örnekleri II. Risâle-i Sultan Hüseyin Baykara* (İstanbul Üniversitesi Yayınlarından). İstanbul, 1945 (faksimile). Transkripsiyonlu metin ise : *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi,* I (1946-1947), s. 39-47.

Gandjeï, Tourkhan. 'Uno scritto apologetico di Ḥusain Mîrzâ, Sultano del Khorâsân', *Annali dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli.* Nuova Serie, V (1954), s. 157-183 (Baykara'nın *Risâle* adlı eserinin Arap harfli metni ve İtalyanca tercümesi).

Ganieva, Suyuma. *Alişer Navâiy. Macâlisun-nafâis.* Tenkitli metin. Taşkent, 1957.

İz, Fahir. 'Yaḳînî's «Contest of the Arrow and the Bow»', *Németh Armağanı,* yay. János Eckmann, Agâh Sırrı Levend ve Mecdut Mansuroğlu (Türk Dil Kurumu Yayınları, No. 191; Ankara, 1962), s. 267-287 (Arap harfli metin ve İngilizce tercümesi).

Kononov, A. N. *Alişer Navoi. Vozlyublenniy serdec.* Svodniy tekst. Moskova-Leningrad, 1948 (Nevâyi'nin *Maḥbûbü'l-Ḳulûb* adlı eserinin tenkitli yayımı).

Melioranskiy, P. M. «*Şeybaniname*». *Džagatayskiy tekst poémi Muhammeda Saliha po rukopisi venskoy biblioteki.* Ölümünden sonra yayımlayan: A. N. Samoyloviç. Sanktpeterburg, 1908.

Ross, E. Denison. 'A Collection of Poems by Emperor Babur', *Journal and Proceedings of the Asiatic Society of Bengal.* Vol. VI. Extra No. Calcutta, 1910.

Ross, E. Denison. *The Persian and Turki Dîvâns of Bayram Khân, Khân-Khânân* (Bibliotheca Indica. New Series, No. 1241). Calcutta, 1910.

Rustamov, É. R. *Uzbekskaya poëziya v pervoy polovine XV veka.* Moskova, 1963 (Aḥmedî'nin *A Contest of Stringed Instruments,* s. 299-305 [tercüme], 306-320 [faksimile] ve Yûsuf Emîrî'nin *Beng ü Çaġïr arasında Münâẓara,* s. 321-327 [tercüme], 328-344 [faksimile] adlı eserlerinin faksimileleri ile Rusça tercümelerini ihtivâ eder).

Rustamov, Ė. R. 'Munazare «Strela i luk» uzbekskogo poeta XV veka Yakini», *Sovetskoe vostokovedenie,* 4 (1957), s. 90-106.

Samoyloviç, A. N. 'Çagatayskie tuyugi Lyutfi', *Dokladï Akademii Nauk SSSR* (1926), s. 78-80.

Samoyloviç, A. N. 'Çetverostişiya — tuyugi Nevai', *Musul'manskiy Mir* (Petrograd, 1917), s. 10-12.

Samoyloviç, A. N. 'Izvleçeniya iz traktata po prosodii Mir-Ali-Şira Nevai «Mîzân-ul'-avzân»', *Vostoçniy Sbornik* (Leningrad, 1926), s. 105-114.

Samoyloviç, A. N. 'Otrïvok iz «Teaşşukname» s igroyu rifmuyuşçix slov', *Dokladï Akademii Nauk SSSR* (1927), s. 36-38.

Sulaymân, Hamid. *Alişer Navâiy. Ḫazâyinul-maâniy.* Ilmiy tankidiy tekst. 4 cilt. Taşkent, 1959-1960 (Kiril harfleriyle Nevâyi' nin dört divanı yer alır: *Garâ'ibü'ş-Şıġâr, Nevâdirü'ş-Şebâb, Bedâ'i'ü'l-Vasaṭ ve Fevâ'idü'l-Kiber*). Bazı düzeltmelerle gözden geçirilmiş baskısı : A. Hayitmetov, *Şark Yulduzi*, XXX, 1 (1962) s. 133-139.

Sultanov, Izzat. *Alişer Navâiy. Mezânul-avzân.* Tenkitli metin. Taşkent, 1949.

Şamsiev, Pârsâ. *Alişer Navâiy. Ḫamsa.* Taşkent, 1959-1960.

Şamsiev, Pârsâ ve Mirzaev, Sâdik. *Zahiriddin Muhammad Bâbir. nâma.* Taşkent, 1960.

Edebiyat Tarihi

Aybek, M. 'Oçerk razvitiya uzbekskoy poézii', *Antologiya uzbekskoy poézii,* yay. M. Aybek ve diğerleri (Moskova, 1950), s. 3-15.

Barthold, W. 'Çaghataïsche Litteratur', *Enzyklopaedie des Islâm,* IV, s. 986-988.

Bertel's, E. É. *Navoi. Opıt tvorçeskoy biografii.* Moskova-Leningrad, 1948.

Bertel's, E. É. *Roman ob Aleksandre i ego glavïe versii na Vostoke.* Moskova-Leningrad, 1948.

Bertel's, E. É. *Izbrannïe trudï. Navoi i Džami,* yay. É. R. Rustamov. Moskova, 1965 (*Navoi* ve *Roman ob Aleksandre...* adlı eserleri de ihtiva eder).

Eckmann, János. 'Çağatay Edebiyatının Son Devri (1800-1920)', *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı — Belleten* 1963 (1964), s. 121-156.

Eckmann, János. 'Die tschaghataische Literatur', *Philologiae Turcicae Fundamenta,* Vol II (Wiesbaden, 1964), s. 304-402.

Hayit, B. 'Die jüngste özbekische Literatur', *Central Asiatic Journal,* VII, 2 (1962), s. 119-152.

Köprülü, M. Fuad. 'Çağatay Edebiyatı', *İslâm Ansiklopedisi,* III (İstanbul, 1945), s. 270-323.

Levend, Agâh Sırrı. *Ali Şir Nevâî. I. Cilt. Hayatı, Sanatı ve Kişiliği.* Ankara, 1965.

Rustamov, É. R. *Uzbekskaya poëziya v pervoy polovine XV veka.* Moskova, 1963.

Thúry, József. *A közép-ázsiai török irodalom.* Budapeşte, 1904.

Togan, Zeki Velidi. 'Zentralasiatische türkische Literaturen. II. Die islamische Zeit', *Handbuch der Orientalistik,* V, 1 (Leiden, 1963), s. 229-249.

Metinler

Ferġâna

Ferġâna vilâyeti beşinçi iḳlîmdindür. Maʿmûreniñg kenâreside vâḳiʿ boluptur. Şarḳı Kaşġâr, ġarbı Semerḳand, cenûbı Bedaḫşânnıñg serḥaddı taġlar. Şimâlıda egerçi burun şehrler bar ékendür, miṣl-i Almalıḳ ve Almatu ve Yañgı, kim kütüblerde Otrarkent bitipler, Moġul ve Özbek cihetidin bu târîḫde bozuluptur, aslâ maʿmûre ḳalmaydur. Muḫtaṣar vilâyettür. Aşlıḳ ve meyvesi firâvân. Girdâgirdi taġ vâḳiʿ boluptur. Ġarbı ṭarafıda, kim Semerḳand ve Ḫôcend bolġay, taġ yoktur. Uşbu cânibtin özge hîç cânibtin ḳış yaġı kéle almas. Seyḥûn deryâsı, kim Ḫôcend suyıġa meşhûrdur, şarḳ ve şimâlı ṭarafıdın kélip bu vilâyetniñg içi birle ötüp ġarb sarı aḳar; Ḫôcendniñg şimâlı, Fenâkatnıñg cenûbı ṭarafıdın, kim ḥâlâ Şâhrûḫiyeġa meşhûrdur, ötüp yana şimâlġa meyl ḳılıp Türkistân sarı barur. Türkistândın ḫaylî ḳoyıraḳ bu deryâ tamâm ḳumġa siñger, hîç deryâġa ḳatılmas.

Yétti pâre ḳaṣabası bar, béşi Seyḥûn suyınıñg cenûb ṭarafıda, ikki şimâl cânibide. Cenûbî ṭarafıdaġı ḳaṣabalar bir Endicândur, kim vaṣatta vâḳiʿ boluptur. Ferġâna vilâyetiniñg pâytaḫtıdur. Aşlıġı vâfir, meyvesi firâvân, ḳavun ve üzümi yaḫşı bolur. Ḳavun maḥallıda pâlîz başıda ḳavun satmaḳ resm émes. Endicânnıñg nâşpâtîsidin yaḫşıraḳ nâşpâtî bolmas. Mâverâü'n-nehrde Semerḳand ve Kéş ḳorġanıdın soñgra mundın uluġraḳ ḳorġan yoḳtur. Üç dervâzesi bar. Erki cenûb ṭarafıda vâḳiʿ boluptur. Toḳḳuz tarnav su kirer. Bu ʿacebtür, kim bir yérdin hem çıḳmas. Ḳalʿanıñg girdâgirdi ḫendaḳnıñg taş yanı sengrîzelıḳ şâhrâh tüşüptür. Ḳalʿanıñg girdâgirdi tamâm maḥallâttur. Bu maḥallât bile ḳalʿaġa fâṣıla uşbu ḫendaḳ yaḳasıdaġı şâhrâhtur. Avı, ḳuşı daġı köp bolur. Ḳırġavulı bîḥad semiz bolur. Andaḳ rivâyet ḳıldılar, kim bir ḳırġavulnı iskenesin tört kişi yép türkete almaydur. Éli Türktür. Şehr ü bâzârıda türkî bilmes kişi yoḳtur. Élininġ lafẓı ḳalem bile râsttur. Anı üçün kim Mîr ʿAlî Şîr Nevâyîniñg muṣannefâtı, bâvücûd kim Herîde neşv ü nemâ tapıptur, bu til biledür.

(Bâbürnâme, yay. A. Beveridge, 1b-2b.)

Muẓaffer Mîrzâ'nın Evi Bölümü

Néçe kündin soñg Muẓaffer Mîrzâ öyige çarladı. Muẓaffer Mîrzâ Dâġ-ı Sefîdde olturur édi. Ḫadîce Bégim hem anda édi. Cihângîr Mîrzâ méniñg bile bardı. Ḫadîce Bégim ḳaşıda aş ve ṭa'âm tartılġandın kéyin Muẓaffer Mîrzâ bizni Bâbür Mîrzâ salġan Ṭarabḫâne atlıḳ 'imâretḳa alıp bardı. Ṭarabḫânede çaġır meclisi boldı

Ṭarabḫâne bâġçeniñg ortasıda vâḳi' boluptur. Muḫtaṣarraḳ 'imârettür, ikki âşiyânelıḳ, velî şîrîngına 'imârettür. Tört küncide tört hücreniñg mâbeyni tört şâhnişîn yosunluḳ boluptur. Bu öyniñg her żıl'ı muṣavverdür. Egerçi bu 'imâretni Bâbür Mîrzâ ḳılġandur, velî bu taṣvîrlerni Sulṭân Ebû Saîd Mirzâ buyurġandur; meṣaf ve uruşlarını taṣvîr ḳılıpturlar. Şimâlı sarıġa şâhnişînde ikki töşek saldılar, birbirige rûberû. Töşeklerniñg yanları şimâl sarı édi. Bir töşekte Muẓaffer Mîrzâ ve mén olturduḳ, yana bir töşekte Sulṭân Mes'ûd Mîrzâ ve Cihângîr Mîrzâ olturdılar. Muẓaffer Mîrzânıñg öyide çün mihmân édük, méni Muẓaffer Mîrzâ özidin yoḳḳarı aldı.

'İşret peymânelerin toldurup sâḳîler yürüp meclis ehliġa tuta kiriştiler. Muravvaḳ çaġırlarnı meclis ehli hem ḥayvân suyı dék yuta kiriştiler. Meclis ḳızıḳtı, çaġırlar başḳa çıḳtı. Bu ḥayâlde édiler, kim mañga içürgeyler, méni hem bu dâyireġa kivürgeyler. Mén egerçi bu çaḳḳaça neşve bolġunça çaġır irtikâb ḳılmaydur édim, mestliḳ ve serḫôşluḳ keyfiyeti ve ḥâletini kemâ ḥaḳḳuhu bilmeydür édim, velî çaġır içmekke meylim bar édi ve bu vâdîni ṭay ḳılmaḳḳa köñglüm tartar édi. Kiçilikte bîmeyl édim, çaġırnıñg neşve ve keyfiyetin bilmes édim. Atam gâhî kim çaġır teklîfi ḳılsalar 'özrler aytıp irtikâb ḳılmas édim. Atamdın soñg Ḫôca Ḳâżîniñg yümnî ḳademidin zâhid ve muttaḳî édim. Şübheluḳ ṭa'âmdın ictinâb ḳılur édim, né cây ol kim çaġır irtikâb ḳılġay mén! Soñgralar yigitlik hevesidin ve nefs taḳâżâsıdın kim çaġırġa meyl peydâ boldı, teklîf ḳılur kişi yoḳ édi, belki çaġırġa meylimni bilür kişi yoḳ édi. Köñglüm egerçi mâyil édi, mundaḳ ḳılmaġan emrni özlük bile ḳılmaḳ müşkil édi. Ḫâṭırġa kéçti, kim çün munça teklîf ḳıladurlar, yana Herî dék ârâste şehrîġa kéliptür biz, kim cemî' 'ayş, 'işret esbâb u âlâtı mükemmel ü müheyyâ ve barı tekellüf ü tana''um eşyâ vü edevâtı âmâde vü peydâ, hâlâ içmesem, ḳaçan içer mén dép içmekke 'azm ḳıldım ve bu vâdîni ṭay ḳılmaḳnı cezm ḳıldım. Velî ḫâṭırġa kéçti, kim Bedî'ü'z-Zamân Mîrzâ aġadur;

anıñg éligidin ve anıñg öyide içmey inisiniñg éligidin ve inisiniñg öyide içsem, ḫâṭırıġa néme kélgey dép bu tereddüdümni ayttım. Bu ʿözrümni maʿḳûl dép bu ṣoḥbette çaġır teklîfi ḳılmadılar. Muḳarrer andaḳ boldı, kim Bedîʿü'z-Zamân Mîrzâ bile Muẓaffer Mîrzâ bir yérde bolġanda ikkele mîrzânıñg teklîfi bile içilgey.

(Bâburnâme, 188b-189b)

Bâbür'ün Oğlu Hümâyûn'a Mektûbu

Hümâyûnġa müştâḳlıḳlar bile saġınıp selâm dégeç söz ol kim düşenbe küni rebîʿü'l-evvel ayınıñg onıda Békkine bile Bayan Şeyḫ kéldiler. Ḫaṭlardın ve ʿarżadâştlardın ol yüzdeki bu yüzdeki keyfiyet ve ḥâlât müşaḥḥaṣ ve maʿlûm boldı.

Şükr, bérmiş sañga Ḥaḳ ferzendî,
Sañga ferzend ü mañga dilbendî.

Teñgri ṭaʿâlâ mundaḳ sévinçlerni mañga ve sañga hemîşe rûzî ḳılġay! Âmin, yâ Rabbü'l-ʿâlemîn. Atını El-Amân ḳoymış sen. Teñgri mübârek ḳılġay! Velî bâvücûd kim özüñg bitip sén, mundın ġâfil bolup sén, kim keşret-i istiʿmâl bile ʿavâm Alama dérler yâ El-Amân dérler. Özge mundaḳ elif-lâm atta kem bolur. Teñgri atını, zâtını ferḫunde ve mübârek ḳılġay, mañga ve sañga köp yıllar ve bisyâr ḳarnlar El-Amânnı devlet ve saʿâdet bile tuta bérgey!

Yana séndin azraḳ gilem bar. Bu ikki üç yıldın béri bir kişiñg kélmedi. Mén yibergen kişi hem râst bir yıldın soñgra kéldi. Mundaḳ bolur mu?

Yana ḫatlarıñgda yalġuzluḳ kim dép sén, pâdşâhlıḳta ʿaybdur. Hîç ḳayd pâdşâhlıḳ ḳaydıça yoḳtur. Pâdşâhlıḳ bile yalġuzluḳ râst kélmes.

Yana mén dégen dék bu ḫaṭlarıñgnı bitip sén ve oḳumay sén; né üçün kim eger oḳur ḫayâl ḳılsañg édi, oḳuy almas édiñg. Oḳuy almaġandın soñg elbette taġyîr bérür édiñg. Ḫaṭṭıñgnı ḫôd teşvîş bile oḳusa boladur, velî asru muġlaḳtur. Neşrî muʿammâ hîç kişi körgen émes. İmlâñg yaman émes, egerçi ḫaylî râst émes. İltifât-nı ṭâ bile bitip sén, ḳulınç-nı yâ bile bitip sén. Ḫaṭṭıñgnı ḫôd her ṭavr ḳılıp

oḳusa boladur, velî bu muġlaḳ elfâẓıñgdın maḳṣûd tamâm mefhûm bolmaydur. Gâlibâ ḫaṭ bitirde kâhillıġıñg hem uşbu cihettindür. Tekellüf ḳılay dép sén, ol cihettin muġlaḳ boladur. Mundın narı bîtekellüf ve rûşen ve pâk elfâẓ bile biti! Hem sañga teşvîş azraḳ bolur ve hem oḳuġuçıġa.

Yana uluḳ iş üstige bara sén. İş körgen, rây ve tedbîrlıḳ bégler bile 'amel ḳılġay sén!

Eger méniñg riżâmnı tilerseñg, ḫalvetnişînlıḳnı ve él bile kemiḫtilâṭlıḳnı berṭaraf ḳılġıl! Künde ikki nevbet iniñgni ve béglerni iḫtiyârlarıġa ḳoymay ḳaşıñgga çarlap, her maşlaḥat bolsa, kéñgeşip bu devleṭḫâhlarnıñg ittifâḳı bile her sözüñgge ḳarâr bérgey sén.

Yana yaḫşı barıp sén, Sulṭân Veysniñg köñglini alıp sén, anı ḳaşıñgga kéltürüp anıñg râyı bile 'amel ḳılġay sén, kim iş bilür kişidür. Çérigni yaḫşı yıġıp yürügey sén. Aġız sözleridin Bayan Şeyḫ ṣâḥib-i vuḳûfdur. Ma'lûm bolġusıdur dép müştâḳlıḳlar bile selâm. Pençşenbe küni rebî'ü'l-evvel ayınıñg on üçide bitildi.

(Bâbürnâme, 348a, vd.)

'Alî Şîr Nevâ'î

Yana 'Alî Şîr Bég Nevâyî édi. Bégi émes édi. Kiçiklikide hemmekteb ékendürler, ḫuṣûṣiyât bisyâr ékendür. Bilmen, né cerîme bile Sulṭân Ebû Sa'îd Mîrzâ Herîdin iḫrâc ḳıldı. Semerḳandġa bardı. Néçe yıl, kim Semerḳandta édi, Aḥmed Ḥâcî Bég mürebbî ve muḳavvîsi édi. 'Alî Şîr Bégniñg mizâcı nâzüklük bile meşhûrdur. Él nezâketini devletiniñg ġurûrıdın taṣavvur ḳılur érdiler. Andaḳ émes ékendür. Bu ṣıfat añga cibillî ékendür. Semerḳandta ékende hem uş mundaḳ nâzük-mizâc ékendür.

'Alî Şîr Bég naẓîri yoḳ kişi édi. Türkî til bile tâ şi'r aytıpturlar, hîç kim ança köp ve ḫûb aytḳan émes. Altı meṣnevî kitâb naẓm ḳılıptur. Béşi Ḫamse cevâbıda, yana biri Manṭıḳu'ṭ-Ṭayr veznide Lisânü'ṭ-Ṭayr atlıḳ. Tört ġazeliyât dîvânı tertîb ḳılıptur: Garâyibü'ṣ-Ṣıġar, Nevâdirü'ş-Şebâb, Bedâyi'ü'l-Vaṣat, Fevâyidü'l-Kiber atlıḳ. Yaḫşı rubâ'iyâtı hem bar. Yana ba'ż muṣannefâtı bar, kim mezkûr bolġanlarġa baḳa pestraḳ vâki' boluptur. Ol cümledin inşâlarını Mevlânâ 'Abdurraḥmân Câmîġa taḳlîd ḳılıp cem' ḳılıptur; ḫâṣıl-ı kelâm,

her kimge her iş üçün her ḫaṭ, kim bitiptür, yıġıştıruptur. Yana Mîzânü'l-Evzân atlıḳ 'arûz bitiptür. Bisyâr medḫûldür. Yigirmi tört rubâ'î veznide tört veznde ġalaṭ ḳılıptur. Ba'żı buḥûrnıñ evzânıda hem yañgılıptur. 'Arûżġa müteveccih bolġan kişige ma'lûm bolġusıdur. Fârsî dîvân hem tertîb fârsî naẓmda Fânî teḫalluṣ ḳılıptur. Ba'żı ebyâtı yaman émestür, velî ekşerî süst ü firûdtur. Yana mûsîḳîde yaḫşı némeler baġlaptur. Yaḫşı naḳşları ve yaḫşı pîşrevleri bardur.

Ehl-i faẓl ve ehl-i hünerġa 'Alî Şîr Bégçe mürebbî ve muḳavvî ma'lûm émes, kim hergiz peydâ bolmış bolġay. Üstâd Ḳul Muḥammed ve Şeyḫî-yi Nâyî ve Ḥüseyn-i 'Udî, kim sazda serâmed édiler, Bégniñ terbiyet ve taḳviyâtıdın munça teraḳḳî ve şöhret ḳıldılar. Üstâd Behzâd ve Şâh Muẓaffer taṣvîrde Bégniñ sa'y u ihtimâmı bile mundaḳ meşhûr ve ma'lûm boldılar. Munça binâ-yı ḫayr, kim ol ḳıldı, kem kişi mundaḳ muvaffaḳ bolmış bolġay.

Oġul ve ḳız ve ehl ü 'ıyâlı yoḳ 'âlemni ṭavr-ı ferd ü cerîde ötkerdi. Evâyil mührdâr édi, evâsit béġ bolup néçe maḥal Esterâbâdta ḥükûmet ḳıldı. Evâḫir sipâhlıḳnı terk ḳıldı. Mîrzâdın néme almas édi, belki yılda Mîrzâġa küllî meblaġlar pîşkeş ḳılur édi. Sulṭân Ḥüseyn Mîrzâ Esterâbâd çerigidin yanġanda istiḳbâlġa kéldi. Mîrzâ bile körüşüp ḳopġunça bir ḥâleti boldı, ḳopa almadı. Köterip élttiler. Ṭabîbler aṣlâ teşḫîş ḳıla almadılar. Tañglasıġa oḳ Teñgri raḥmetiġa bardı. Bir beyti ḫasb-i ḥâl vâḳi' boluptur :

Bu derd ile ki öler mén, maraż çü ẓâhir émes,
Ṭabîbler bu belâġa ne çâre ḳılġaylar?

(Bâbürnâme, 170b-171b)

Ankara Savaşı

Ḥażret-i Ṣâḥib-Ḳırân çerigini tertîb bérgeni.

Basa Ṣâḥib-Ḳırân kéçe tañg atḳunça Ḥażret-i Ḥaḳ sübḥânehu ve ta'âlâ dergâhıda niyâz u tażarru' ḳıldı. Tañg atḳanda atlanıp çerigini tertîb bérürge meşġûl boldı. Bahâdurlar ḫayl ḫayl ḫaymeleridin çıḳıp meydân sarı müteveccih boldılar ve her kim öz yerige, molcarıġa barıp ṣaf tartıp turar érdi... El-ḳıṣṣa, çerigî érdi, kim sanı ve ḥesâbı

yoḳ érdi; barçası dilâver ve bahâdur. Basa ġûlde Ḥażret-i Ṣâḥib-Ḳırân turdı... ve özge bégler ġûl başıda turdılar. Nazm :

Gürûhî, ki her biri hengâm-ı kâr
Çıḳarur édiler 'adûdın damâr.
Barısı dilîr ü neberdezmây,
Ferîdûn kibi barçaġa 'aḳl u rây.

Ḳırḳ ḳoşun kişini tuġ ḳatıda turġuzdılar ve néçe pîl, kim orduda érdi, barıġa kéçimler kéydürdiler ve pîller üstide yaḫşı atḳuçı yigitlerni olturġuzdılar.

Basa Ildırım Bâyezîd taḳı çerigini tertîb bérip Rûm memâlikide bolġan nâmdârlarnı cem' ḳılıp kéltürüp érdi. Ol taḳı çerigini ârâste ḳılıp ṣaflarını yasap erdi. Ol cümledin Lâs-ı Efrencîniñg oġlı, kim Ildırım Bâyezîdḳa ḳayın aġa bolur érdi, yigirmi miñg kişi bile barça başların/dın/ ayaġlarıġaça ḳara tonlar kéyip mükemmel ve müretteb turup érdi. Ve yana bir yanıda oġlı Süleymân Çelebini Rûm çérigi bile turġuzup erdi. Ve Ildırım Bâyezîd özi ġûlda turdı ve üç oġlı, kim Mûsâ ve 'İsâ ve Muṣṭafâ érdi, bularnı arḳası sarı turġuzdı. Ve Muḥammed Çelebi, kim barça oġlanlarıdın uluġ erdi, Rûm serdârları... her biri öz yérige turdılar. Ḳayṣer bolġan çérigi bile meydânġa kélip, çâşt érdi, kim iki çérig mükemmel ve müsellaḥ birbirge yétip ṣaflar tartıp turdılar ve iki tarafdın nekḳâre ve nefîr çaldurup süren saldılar.

Ṣâḥib-Ḳırân Rûm pâdşâhı bile uruşup ẓafer tapḳanı.

Basa iki sarıdın çérigler ṣaf tartıp turdılar. Ṣâḥib-Ḳırân ol maḥalde atdın tüşüp niyâz yüzini Ḥażret-i Perverdigâr sarı ḳılıp iki rek'at namâz feṯḥ ü nuṣret üçün oḳudı. Ve her dâyim, kim mundaḳ uruş vâḳi' bolsa érdi, Ḥażret-i Ṣâḥib-Ḳırân ol namâznı oḳur érdi. Bu cihetdin Ḥażret-i Ḥaḳ sübḥânehu ve ta'âlâ añga nuṣret ü feṯḥ kerâmet ḳılur érdi. Basa bu yérde hem iki rek'at namâznı oḳup ṣıdḳ u iḫlâṣ bile atlanıp meydân sarı kelip ġûlda turdı. Ve ḥükm boldı, kim bahâdurlar ilgeri yürüp işlerige meşġûl bolsunlar. Barçadın burun oñg ḳoldın Emîrzâde Ebûbekr mübârezet meydânıġa kirip yigitleri bile ok yay éliglerige alıp muḥâlifler sarı yürüp şîbe töke başladılar, düşmânnıñg sol ḳolını köterip bir bir éttiler. Cihânşâh Bég ve Ḳara 'Oşmân Bég taḳı at salıp düşmânnıñg sol ḳoldaki turġan çerigini kö-

terip sürdiler. Ve Güreşçi, kim Ḳayṣer-i Rûmnuñ oġlanlarıdın ol bahâdur ve pehlivân érdi, turup köp sa'y ḳıldı, kim çérigini turġuza alġay. Turġuza almay ḳaçtı. Ve Ṣâḥib-Ḳırânnıñ sol ḳolıdın Emîrzâde Sulṭân Ḥüseyin ẓafer-şi'âr çérigi bilen at salıp ḳılıç ve nîze żarbı bile düşmânlardın köp kişini tüşürdiler. Ve Emîrzâde Muḥammed Sulṭânġa ġayret bolup Ṣâḥib-Ḳırândın icâzet tiledi. Ḥażret dédi: «Sol ḳol sarı yürigil ve alarġa kömek bolġıl!...» El-ḳıṣṣa Rûmîlerdin ança kişi öldürdiler, kim ol ṣaḥrânıñ tofrağı alar ḳanıdın balçıḳ boldı. Beyt :

Zi Rûmî sipâh ança öldürdiler,
Ki toldı barı yér yüzi, baḥr u ber.

Basa Ḳayṣer aḥşâmġaça turup uruştı. Namâz-ı şâmġa yaḳın ol tépedin tüşüp özini manṣûr çérigige urup çérig alarġa yol bérip çıḳıp ḳaçtılar, ammâ alardın köp kişini oḳ bile atıp öldürdiler. Ildırım Bâyezîd yüz miḥnet ü meşaḳḳat bile ortadın çıḳıp kétti. Ve bir cemâ'at bahâdurlar anıñ kéynide tüştiler. Ve ḳaçḳanlar havâ ısığıdın susap köp kişi öldi. Basa nesîm-i feṯḥ ü nuṣret Ḥaḳ sübḥâne ve ta'âlâ 'inâyetidin manṣûr çérigi sarı bolup düşmânnı bastılar. Ṣâḥib-Ḳırân ḳaytıp orduġa tüşti ve Ḥaḳ ta'âlâġa şükr ü sipâs-ı bîḳıyâs dédi. Basa şehzâdeler ve bégler barça yıġılıp Ṣâḥib-Ḳırân ḳaşıġa kélip yükünüp mübârek bâd dédiler. Ve bu feṯḥ cum'a küni zî'l-hicce ayınıñ on toḳuzıda târîḫ sékiz yüz törtde vâḳi' boldı. El-ḥamdu lillâh ve'l-minne.

(Ẓafernâme, 263b, vd.)

Aşḳ Üzerine

'Işḳġa merâtiblerdür ve ol üç ḳısm bile münḳasim bolur.

Evvelġı ḳısm 'avâm 'ışḳıdur, ki 'avâmu'n-nâs arasıda bu meşhûr ve şâyi'dür, ki dérler: «Fülân fülânġa 'âşıḳ bolupdur.» Ve bu her nev' kişi ve her néçük kişige bolsun, şaġb u ıżṭırâblarıça lezzet-i cismânî ve şehvet-i nefsânî émes. Ve bu ḳısmnıñ béyikrek mertebesi şer'î nikâḥdur, ki barı ḥalâyıḳġa sünnetdür ve mübâḥ. Pestraḳ mertebeside perîşânlıġ ve müşevveşlıġlar ve bîsâmânlıġ ve nâḫôşlıġlar, ki zikri terk-i edebdür ve beyânı bîḥicâblıḳlarġa sebeb.

İkincisi ḫavâṣ 'ışḳıdur, ki ḫavâṣ ol 'ışḳġa mensûbdurlar. Ol pâḳ közni pâḳ naẓar bile pâḳ yüzge salmaḳdur; ve pâḳ köñgül ol pâḳ yüz

âşûbıdın ḳozġalmaḳ ve bu pâk maẓhar vâsıṭası bile ʿâşıḳ-ı pâkbâz maḥbûb-ı ḥakîkî pâk cemâlıdın behre almaḳ.

ʿIşḳnıñ üçünci ḳısmı şıddîḳlar ʿışḳıdur, kim alar Ḥaḳnıñ tecellîyât-ı cemâlıġa maẓhar vâsıṭasıdın ayru vâlih ü maġlûbdurlar ve ol müşâhede bîḫôdluġıda şuʿûr alardın meslûb. Şühûdları istiġrâḳġa yétken ve ol istiġrâḳdın istihlâk maḳâmın ḥâṣıl étken.

Ḥikâyet. Ḥacc-ı şerîfin ḥâṣıl ḳılġan meşâyiḫ ve evliyâ - ʿaleyhime't-tehiyyât ve'd-duʿâ-ʿArafâtda münâcât ḳılıp her ḳayısı bir murâd isterler érdi ve özleri üçün bir tilek tilerler erdi. Köpniñ duʿâsı bu érdi ki: «İlâhî, bizge tevfîḳiñ bile hemrâhlıġ bér ve öz ḥaḳîḳatıñgdın âgâhlıġ.» Ḳuṭbü's-sâlikîn ve sulṭânü'l-ʿârifîn, ʿirfân tarîḳıda evliyâdın mümtâz Şeyḫ Ebû Saʿîd-i Ḫerrâz -ḳaddesa'llâhu sırrehu'l-ʿazîz aġzıda sükût mühri ẓâhir, cemâl-i tecelliyâtġa müstaġraḳ ve müteḥayyir turup érdi ve közin âsmânġa urup érdi. Birev dédi kim: «Yâ şeyḫ, duʿâ bu maḥalde maḳbûl ve barı meşâyiḫ duʿaġa meşġûldür. Sén néçün urmas sén? Ve duʿâ raḥşın icâbet meydânıġa sürmes sén?» Şeyḫ dédi kim: «Her né kim bu ḥalâyıḳ duʿâ bile tileydürler, barın mañga béripdür, belki artuġraḳ köñglüm öyide téripdür. Andın né tileyin, duʿâ ḳılıp né tileyin? Alar ki âgâhlıġ tileydürler, mañga maṭlûb bir zamân ġafletdür ve öz ḥâlımġa évrülgeli bir nefes mühlet, kim anıñg vücûdı tecellîsi şademâtıdın bîtâb-u-tüvân mén. Ol aġır yük astıda ḫas dék nâtüvân mén, ki anıñg cemâlı ḥayretidin özümdin ḫaberim yoḳdur ve özlükümdin eşerim yoḳ.» ʿIşḳnıñg ġâyeti bu yérgeçedür ve ʿâşıḳġa viṣâlnıñg nihâyeti bu sözni dérgeçedür. ʿÂşıḳlar, ki Ḥaḳ alıda ḳabûl ehlidürler, bu ṭarîḳat ıştılâḥıda vuṣûl ehlidürler. Bularnı Ṭéñgriġa ʿaşıḳ dése bolur, maḥbûb hem; ve Ḥaḳġa ṭâlib at ḳoysa bolur, maṭlûb hem. Rubâʿî:

Bu yérge yétürse bendesin luṭf-ı İlâh,
Taḥḳîḳ bilür her kişi, kim bar âgâh,
Kim tapmas anıñg alıda mevcûd sivâḥ.
Ol ḳaldı ve Téñgri ḳaldı Allâh Allâh.

(Maḥbûbü'l-Ḳulûb, yay. A. Vefik Paşa, s. 110-111, 115, 116-117)

Efes'in Yedi Uyurları

Aṣḥâb-ı Kehf bâbıda iḫtilâf köptür. Muḫtaṣarı budur kim Yûnân mülkide Efsûs şehride Dakyânûs atlıġ melik-i cebbâr bar érmiş, kim ba'zı dépdürler kim ulûhiyyet da'vâsı ḳılur érmiş. Ve bu Aṣḥâb-ı Kehf ba'ẓı rivâyet bile nevvâbları ve mülâzimleri érmişler. Ve müslümân ékendürler ve yaşurun Teñgri ta'âlâ 'ibâdetin ḳılur érmişler.

Daḳyânûs bu ḥâldın vâḳıf bolup alarnıñg ḳatli fikride bolmış. Alar bu ḥâlni ma'lûm ḳılıp ittifâḳ bile şehrleridin ḳaçıp el yoluḳur vehmidin yolsız beyâbânġa tüşüp bir ḳoyçıġa uçrap ḳoyçı dağı alarġa ḳoşulup, ḳoyçınıñg iti hem ḳoşulup Raḳîm atlıġ ġârġa kirmişler. Ve alarnıñg 'adedide tereddüd bar, néçük kim Kelâm-ı Mecîd ḫaber bérür kim: «Sa-yaḳulûna ṣelâṣetun, râbi'ühüm ḳalbühüm; ve-yaḳulûna ḫamsetün, sâdisühüm ḳalbühüm recmen bi'l-ġaybi; ve-yaḳulûna seb'atün ṣaminühüm ḳalbühüm»[1]. Her taḳdîr bile ġârġa kirip Ḥaḳ ta'âlâ alarġa uyḳunı müstevlî ḳılıp üç yüz toḳḳuz yıl uyumışlar.

Ol müddet Daḳyânûs cehennemġa barıp néçe pâdşâhlar gerdiş bolup bir ḫüdâperest 'âbid pâdşâhġa salṭanat yétkende Aṣḥâb-ı Kehf Teñgri ta'âlâ emri bile uyġanmışlar ve Temlîḫâ dégen refîḳlerin şehrġa yibermişler, ṭa'âm ḳeltürürge. Çün ol refîḳ şehrġa yétkeç şehr evżâ'ın müteġayyir tapıp ḫalâyıḳını 'İsâ 'aleyhi's-selâm dîniġa fehm ḳılıp müteḥayyir bolmış, bi'ż-żarûre ṭa'âm alurda direm çıḳarġaç Daḳyânûs gencini tapıp sén dép anı tutmışlar, köp mâcerâdın soñgra pâdşâh ḳaşıġa éltmişler. Faḳîr-i müteḥayyir özge pâdşâh ve özge ḫalḳ körüp ḫayrân érmiş. Pâdşâh anıñg ḥâli keyfiyyetin sorup ol faḳîr her söz, ki öz ḥâlidin aytur, 'aceb körünür. Pâdişah 'ulemânı yıġıp bu bâbda ḳîl ü ḳâl ḳılıp soñgra alar démişler kim: 'İsâ 'aleyhi's-selâm İncîlde bu ḥâldin ḫâber béripdür, kim Daḳyânûs çaġıda bu cemâ'at ġârġa kirip üç yüz toḳḳuz yıl uyup seniñg zamânıñġda uyġanġaylar. «Pâdşâh bu işdin mesrûr bolup Temlîḫâġa yol başlatıp Aṣḥâb-ı Kehf ṣoḥbetiġa müşerref bolup, alar ṭa'âm yép Téñgri ta'âlâġa secde-i şükr ḳılıp yana uyḳuġa barmışlar. Uyuḳlaġaç rûḥların Ḳâbiż-i Ervâḥ Ḥaḳ ta'âlâ emri bile ḳabż ḳılmış. Ol pâdşâh ol ġâr éşikide uluġ günbed yasap, alarnı medfûn ḳılıp ol yér ḫalâyıḳḳa 'aẓîm ma'bed bolmış.

Bu ḳıṣṣa tevârîḫ ve tefâsirde mebsût bar ve aḫbârnıñ ġarîbidin biri budur.

(1) Bu husus Ku'rân (XVIII, 23)'da böyle anlatılır.

(Nevâ'î, Târîḫ-i Enbiyâ, Küll. R 715b)

Gazeller

Recez : — — + — / — — + — / — — + — / — — + —

Éy cândan artuḳ sévgenim, ḳaṣd étme âḫir cânıma!
Raḥm étgil, öltürme méni, nâḥaḳ ḳılur sén ḳanıma.

Otluḳ közüñg alında köp biryân ḳıldım cân u dil;
Esrük hem ol kâfir nédin meyl étmedi bir yanıma?

Yüzi ḳara bolsun közüm, andın körer mén bu belâ,
Yoḳ bolsun ol köñglüm méniñg, hîç kirmedi fermânıma.

Köz érniñg ü tişiñg körüp evvel naẓarnı yıġmadı;
Âḫir çıḳarsa la'l ü dür, né sûd uşal 'ummânıma?

Ol zülf cebînġa tüşti vü köñgül ḫaṭâsın bilmedi.
Éy ḫalḳ, bir Téñgri üçün pend étiñg ol nâdânıma!

Köñglüm évini bozduñg u hergiz 'imâret ḳılmadıñg.
Éy ḫüsn genci, bir naẓar ḳıl bâri bu vîrânıma!

Sekkâkî yıġlap köz yaşın yaz yamġurı ték yaġdurur;
Yétkürgil anı éy ṣabâ, yüzi gül-i ḫandânıma!

(Sekkâkî, yay. J. Eckmann, s. 166-167)

Remel : — + — — / — + — — / — + — — / — + —

Ol ṣanem, kim su yaḳasında perî tég olturur,
Gâyet-i nâzüklükindin su bile yutsa bolur.

Tâ meger kim Selsebîl âbına cevlânî ḳıla,
Kéldi cennet ravżasından âb-ı Kevṣer sarı ḥûr.

Ol élig kim sudın arıḳtur yumas anı suda,
Belki sunı pâk bolsun dép éligi birle yur.

Émdi bildim, râst ermiş, belki kördüm köz bile,
Ol ki dérler, su ḳızı geh gâh közge körünür.

Ḳaşlarıñg yasın Aṭâyî körgeli ḥüsn içre taḳ
Ṣubḥ-dem miḥrâblarda sûre-i Yâsîn oḳur.

(Aṭâ'î yay. A. Samoyloviç, s. 270)

Hezec : + — — — / + — — — / + — —

Büt-i sîmînberim, bizni unutma,
Dudaḳı şekerrim, bizni unutma!

Felekke yétti âhımnıñg tütüni;
Eyâ mehpeykerim, bizni unutma!

Çü târâc eyledıñg cân u köñgülni,
Közi ġâretgerim, bizni unutma!

Séver cânım, bégim, ḫanım, ümîdim,
'Azîzim, dilberim, bizni unutma!

Gedâ ḳanın cefâ birle çü töktüñg,
Ḳaraḳı kâfirim, bizni unutma!

(Gedâ, yay. J. Eckmann, s. 70-71)

Remel : — + — — / — + — — / — + — — / — + —

Dilberâ, la'lıñg hayât-ı cân émişdük bilmedim,
Bu köñgülniñg derdine dermân émişdük bilmedim.

Ḥâli kim séndin yıraḳ oldum, ʿazîzim, añgladım,
Kim vişâlıñg devri ḫôş devrân émişdük bilmedim.

Ḥalḳa ḥalḳa sünbülüñg ol berg-i nesrìniñg üze
Küfr-i maḥż u revnâḳ-ı îmân émişdük bilmedim.

Susadı köñglüm beġâyet vâdî-yi hecriñgde âh,
Ḥâk-i pâyıñg çeşme-i ḥayvân émişdük bilmedim.

Künde her sâʿat yıraḳdın ay yüzüñg nezẓâresi
Mén Gedâġa ʿömr-i câvidân émişdük bilmedim.
(Geda, a.g.e., s. 96-97)

Remel : — + — — / — + — — / — + — — / — + —

Veh ki bir ḳâtilġa andaḳ zâr u ḥayrân mén bu kün,
Kim köz ü zülfi kibi mest ü perîşân mén bu kün.

Dûzaḫ ehli köymekiñgizdin méniñg allımda köp,
Démeñgiz, kim mübtelâ-yı dâġ-ı hicrân mén bu kün.

Bes, ki etfâl attı taş u sûz-ı hicrân urdı ot,
Lâle dék baştın ayaḳġa dâġ ile ḳan mén bu kün.

İster érdim /mén/ ḥayâtımnı anıñg vaşlı üçün,
Derd-i hecridin ḥayâtımdın peşîmân mén bu kün.

Sorġalı kéldiñg bu kün tañgla, déme ḳılġum vedâʿ;
Zâr köñglümni riʿâyet ḳıl, ki mihmân mén bu kün.

İsteme âbâd étip pend ile, /éy/ nâṣiḥ, méni,
Kim birev seyl-i ġamıdın asru vîrân mén bu kün.

Éy Ḥüseynî, başım üzre çetr dékdür dûd-ı âh;
Şekk émes, kim derd-i ʿışḳ ehliġa sulṭân mén bu kün.
(Ḥüseyin Bayḳara, yay. İ.H. Ertaylan, s. 114-115)

Remel : — + — — / — + — — / — + — — / — + —

Yârdın ayru köñgül mülkî durur, sulṭânı yoḳ;
Mülk, ki sulṭânı yoḳ, cismî durur, kim cânı yoḳ.

Cismdin cânsız né ḥâṣıl, éy müslümânlar, kim ol
Bir ḳara tofraḳ kibidür, kim gül ü reyḥânı yoḳ.

Bir ḳara tofraḳ, kim yoḳtur gül ü reyḥân añga,
Ol ḳarangu ḳeçe dékdür, kim mâh-ı tâbânı yoḳ.

Ol ḳarangu ḳeçe, kim yoḳtur mâh-ı tâbân añga,
Ẓulmetîdür, kim anıñg serçeşme-i ḥayvânı yok.

Ẓulmetî, kim çeşme-i ḥayvânı anıñg bolmaġay,
Dûzaḫîdür, kim yanıda ravża-i rıḍvânı yoḳ.

Dûzaḫî, kim ravża-i rıḍvândın olġay nâümîd,
Bir ḫumârîdür, kim anda mestlıḳ imkânı yoḳ.

Éy Nevâyî, bar añga mundaḳ ʿuḳûbetler, ki bar
Hecrdin derdi, velîkin vaṣldın dermânı yoḳ.
(Nevâ'î, yay. J. Eckmann, s. 38)

Hezec : + — — — / + — — — / + — —

Cünûn defʿiġa ḳıldım yüzde ḳan yaşdın ʿıyân taʿvîz,
Ki yazġanda kérek şengerf birle zaʿferân taʿvîz.

Boluptur tâze ḳanlıġ dâġ u tırnaġ ḫaṭları birle
Tenim ol nevʿ, kim körgen kişi, ḳılġay gümân taʿvîz.

Déme taʿvîz, kim efsûn-ı sevdâ érdi köñglümge,
Ger aştı şuʿle-i ʿışḳ u cünûn yazġan zamân taʿvîz.

Mañga yazıñg duʿâ, kim ol perîni körge mén nâgeh;
Yazarlar çün perî közge ʿıyân bolġan zamân taʿvîz.

Cünûnümdın perîrûyumġa ger sevdâ eşer ḳılsa,
Bitidékler közi köñglüm ḳoşıdın tökse ḳan taʿvîz.

Méni ʿışḳ eylemiş dîvâne, éy sâḳî, né sûd étkey,
Néçe ḳılsañ beyân efsûn, néçe ḳılsañ ʿıyân taʿvîz.

Nevâyî ʿışḳ esrârın yazıp boynıġa asıpdur;
Taṣavvur ḳılmaġa sén, éy refîḳ-i mihrbân, taʿvîz.

(Nevâ'î, a.g.e., s. 44-45)

Müctes : + — + — / + + — — / + — + — / — — (+ + —)

Kişi viṣâl tüni yâri bile yatḳunça
Cemâli şemʿiġa ḳılsun naẓar tañ atḳunça.

Müyesser olmadı cân bérmek u lebin öpmek,
Nédin ki ḳalmadı cânım anı onaṭkunça.

Méni yoḳ étken érür hecr sengbârânı,
Nédin ki yaġdı tenim taş içige yatḳunça.

Melâldin méni bir cürʿa birle satḳun al,
Ḫurûş u ʿarbede birle cihânġa satḳunça.

Köñgül cerâḥatıġa yaḳ viṣâl merhemini,
Firâḳ ḥâresi birle başım uşatḳunça.

Ṣalâḥ tonını çâk étse, yaḫşıraḳ, éy şeyḫ
Riyâ yurını bile ḫırḳanı yamatḳunça.

Nevâyî, ehl-i fenâ deyri ḥalḳasın ḫôş tut,
Özüñgni zühd ü riyâ mecmaʿıġa ḳatḳunça.

(Nevâ'î, a.g.e., s. 47-48)

Remel : — + — — / — + — — / — + — — / — + —

Bu kéçe érür devrânnı berhem urġudék,
Çarḫ gülzârıdın encüm güllerin savurġudék.

Sorġalı kéldi, évürüñg başıġa ḳoldap méni,
Kim émestür laḥẓa'î başım üze olturġudék.

Éy köñgül, dérsén, ki yaşur 'ışḳını. Né yaşuray,
Kim érür cismim fenâ tofraġıġa yaşurġudék.

Sınsa köñglüm, né 'aceb, kim sengbârân-ı firâḳ
Boldı ḫamlıḳ cism öyin her sarıdın sındurġudék.

Hecr ẓulmiġa çıdar mén, ölgeli yoḳ, añglasam,
Kim érür ḳatlimġa ol cân u cihân ḳayġurġudék.

'Ayş vaḳtin bil ġanîmet, kim érür dem uşbu dem.
Çarḫ érmes fevt bolġan vaḳtını yandurġudék.

Sén köñgül bérseñg Nevâyîġa gehî miñg cevr ile,
Érmes ol her dilrübâġa köñglini aldurġudék.
(Nevâ'î, a.g.e., s. 52)

Remel : — + — — / — + — — / — + — — / — + —

Éy ṣabâ, âvâre köñglüm isteyü her yan baru,
Vâdî vü taġ u beyâbânlarnı bir bir aḫtaru!

Tapa gör anı! Çü tapsañg, her ḳayan 'âzim ése,
Başıġa évrül ḳoyun dék dağı aldap ḳaytaru!

Sa'y étip kéltür méniñg sarı ve ger ḫôd kélmese,
Allıda bîdillikimniñg dâstânın ötkerü!

Aytḳıl kim : «Sén ḫôd ittiñg, cân dağı çıḳmaḳtadur».
Başıma yétkür, ve ger ḫôd kélmes olsa, yalbaru!

Ala kél! V'er bolsa Mecnûnşîve vü bîihtiyâr,
Ḳoymayın öz iḫtiyârıġa bu sarı başḳaru!

Kéltürüp çâk eyleben köksüm anı ornıġa sal,
Méni bîdillik belâ vü miḥnetidin ḳutḳaru!

Uşbu yañglıġ istegil dâyim Nevâyî köñglini,
Kim ger andın yétmese, Ḥaḳdın sañga yétkey ḳaru.
(Neva'i, a.g.e., s. 52)

Remel : — + — — / — + — — / — + — — / — + —

Ol ki miskînlerge dünyâ devletin ḳıldı naṣîb,
Âḫiretniñg devletin hem bérse, hîç érmes ġarîb.

Bidʿat ehlini savurdum Mâverâü'n-nehr ara,
Uşbudur işim Ḫorâsân mülkide hem ʿanḳarîb.

Leşker-i islâmnı çeksem ḳızıl börk üstine,
Bolġusı yâver Medîne kişverindin şol ḥabîb.

Mén ḳılıçnı şerʿ üçün çaptım, Ḫudây âgâhdur,
Lîk bilmesler munı ḳâdî bile şeyḫ ḥaṭîb.

Éy Şeybânî, ʿışḳ derdidür séniñg köñglüñg ara,
Bil, ki yoḳ bu derdge maʿşûḳdın özge ṭabîb.
(Şeybânî, Dîvân, 14a-14b)

Hezec : + — — — / + — — — / + — —

Süçügrekdür sözüñg şehd ü şekerdin,
Yüzüñg hem tâzeraḳ gülberg-i terdin.

Köñgül bîmâr boldı, cânım efgâr.
Ṭabîbâ, kéçmegil bu ḥastalardın!

İki yarım turur sénsiz yürekim
Ṣadef dék, kim cüdâ bolġay güherdin.

Mañga bar érdi hecriñgde ḫaṭarlar,
Viṣâlıñg méni kéçürdi ḫaṭardın.

Közüm yaşı bigin tofraḳḳa tüştüm,
Ḫudârâ, salmaġıl méni naẓardın!

Ḫudâdın bîḫaberdür vâ'iẓ-i şehr,
Né sorar sén ḫaber ol bîḫaberdin!

Güẓârî ḳılmadıñg bir yol başımġa,
Şeybânî ġamdadur bu reh güzerdin.

(Şeybânî, a.g.e., s. 121a-121b)

Hezec : + — — — / + — — — / + — —

Éy cân u cihân, cism ara cân bir néçe kündür,
Meşġûl-i cihân bolma, cihân bir néçe kündür.

Ḳalmaġusıdur nâm u nişândın eşer âḫir,
Tiriglik ile nâm u nişân bir néçe kündür.

Zinhâr köñgül kevn ü mekândın üze kör, kim
'Âlem ara bu kevn ü mekân bir néçe kündür.

Gülşen güli dék bolma yana ḫüsniñge maġrûr,
Ḫüsni anıñg, éy serv-i revân, bir néçe kündür.

Sûzuñgnı 'ıyân eyleme her kimge, 'Ubeydî,
'Âşıḳ kişige sûz-ı nihân bir néçe kündür.

('Ubeydî, Dîvân, İstanbul, Üniversite Kütüphanesi 1988, 18a)

Hafif : — + — — / + — + — / + + (— —)

Ol sitemger mañga cefâ ḳıladur,
Ḫıdmetidin méni cüdâ ḳıladur.

İkki ḳaşınıñ ittifâḳı bile
İkki câdû közi belâ ḳıladur.

Bîvefâlıḳ ḳılıp mañga ol şûḫ,
Özgelerge nédin vefâ ḳıladur?

Hîç kimge cefâsı tégmeydür,
Né cefâ kim ḳılur, mañga ḳıladur.

Éy 'Ubeydî, kélür sañga yârıñ,
Ḫâcetiñgni Ḫudâ revâ ḳıladur.
('Ubeydî, a.g.e., 17a)

Remel : — + — — / — + — — / — + — — / — + —

Yaz faṣlı, yâr faṣlı, dôstlarnıñ ṣoḥbeti,
Şi'r baḥsi, 'ışḳ derdi, bâdeniñ keyfiyeti.

Yaz faṣlıda çaġır içmekniñ özge ḥâlı bar;
Kimge bu neşve müyesser bolsa, bardur devleti.

'Işḳ derdini çékip her kim ki tapsa vaṣl-ı yâr,
Ol zamân bolġay unut yüz yılġı hicrân şiddeti.

Dôstlarınıñ ṣoḥbetide né ḫôş olġay baḥṣ-i şi'r,
Tâ bilingey her kişiniñ ṭab'ı birle ḥâleti.

Ger bu üç işni muvâfıḳ tapsañ ol üç vaḳt ile,
Mundın artuḳ bolmaġay, Bâbur, cihânnıñ 'işreti.
(Bâbur, yay. F. Köprülü, MTM I, s. 468-469)

Remel : — + — — / — + — — / — + — — / — + — (— —)

Tün ü kün birle bütün meclisi asru ḫôş édi,
Meclis ehli barı dilhâh u barı dilkeş édi.

Barınıñg sözi édi ḫûb u laṭîf ü rengîn,
Né perîşân u né bîma'nâ vü né çırmaş édi.

Yaḫşı mey yoḳ édi vü neşve-i mey yaḫşı édi,
Nâḫôş él yoḳ édi vü asru havâ-yı ḫôş édi.

Barı aḥbâb édi ḥâżır, barı esbâb édi cem',
Saz u ḫânende bile nuḳl u mey-i bîġaşş édi.

Gâh pürḫande édi él lebi serhôşluḳtın,
Mestluḳdın yana gâh el közi tola yaş édi.

Barça ta'ẓîm ḳılıp birbirini mestâne,
Gâh başta ayaḳ érdi, gâh ayaḳta baş édi.

Tün yarımlıġıġaça bu nev' édi vü andın soñg
Meclis ehliniñg işi her sarıġa tarḳaş édi.

Mén éligdin barıp érdim, tutup élgimni birev
Méni uyġatdı. Köz açtım érse, ol mehveş édi.

Tartıp élgini, ḳuçup boynını, aġzını öpüp
Tañgġaça oynamaḳ iş érdi, né ḫôş oynaş édi!

Bâbur er herze dédi, meclis ehli, 'ayb étmeñg,
Kerem eyleñg, anı ma'ẓûr tutuñg, serḫôş édi.
(Bâbur, a.g.e., s. 468)

Rubâ'îler

Ġurbette ġarîb şâdmân bolmas émiş,
Él añga şefîḳ ü mihrbân bolmas émiş.
Altun ḳafes içre ger ḳızıl gül bütse,
Bülbülġa tiken dék âşyân bolmas émiş.
(Nevâ'î, Küll. R 480b:3)

Zâhid, sañga ḥûr u mañga cânâne kérek,
Cennet, sañga bolsun, mañga meyḫâne kérek.
Meyḫâne ara sâḳi vü peymâne kérek,
Peymâne néçe bolsa, tola yana kérek.
(Nevâ'î, Küll. R 480b:25)

Köz birle ḳaşıñg yaḫşı, ḳapaġıñg yaḫşı,
Yüz birle sözüñg yaḫşı, dudaġıñg yaḫşı,
Éng birle méñgiñg yaḫşı, saḳaḳıñg yaḫşı,
Bir bir né déyin, baştın ayaġıñg yaḫşı.
(Nevâ'î, Küll. R 481b:19)

Yâd étmes émiş kişini ġurbette kişi,
Şâd étmes émiş köñglini miḥnette kişi.
Köñglüm bu ġarîblıḳta şâd olmadı âh,
Ġurbette sévünmes émiş elbette kişi.
(Bâbur, MTM II, s. 309)

Köñglüm tilegi viṣâl émiştük bildim,
Ol vaṣl dağı muḥâl émiştük bildim.
Her ḳanda ki bolsa, mihribândur dér édim,
Ol dağı ġalat-ı ḫayâl émiştük bildim.
(Bâbur, a.g.e.)

Köñgli tilegen murâdıġa yétse kişi,
Yâ barça murâdlarnı terk étse kişi.
Bu ikki müyesser olmasa 'âlemde,
Başını alıp bir sarıġa kétse kişi.
(Bâbur, a.g.e.)

İslâm başıñga tâc u târek bolsun,
Yârıñg tün ü kün Téñgri tebârek bolsun.
Éşittim, Orus kâfirini ḳırmış sén,
Oġlum, sañga ġâzîlıḳ mübârek bolsun[1].
(Şeybânî, Dîvân, 183a)

1 Bu rubâî, 1506 yılında rusları mağlup eden Kazan hanı Muḥammed Emîn'e ithaf edilmiştir.

Ürgeç içide barçası câhil érmiş,
İslâm yolıda barçası kâhil érmiş.
Mundağ Şeybânî kélip turğanda
Luṭfıdın anıñg barçası ġâfil érmiş.

(Şeybânî, a.g.e.)

Tuyuġlar

Éy muḥibler, téseñgiz ger, yaza siz,
Gül adaḳıda ḫumârî yaza siz.
Ger mén ölsem, türbetimniñg taşıġa
«Küşte-i bir şûḫ érür» dép yaza siz.

(Mîr Ṣa'îd, yay. A Samoyloviç, Musul'manskiy Mir I, s. 17)

Ér kérek örtense, yansa yalına,
Yara yép yatsa atınıñg yalına.
İt ölümi birle ölse yaḫşıraḳ,
Ér atanıp düşmeniġa yalına.

(Ebû Bekr Mîrzâ, a.g.e., s. 11)

Tolun ayġa nisbet éttim yârumı,
Ol ḫacâlettin güm oldı yarumı.
Târ-ı mûyuñgnıñg zekâtın mén bérey:
Ya Mıṣırnı, ya Ḥalebni, ya Rûmı.

('Alî İskender Şîrâzî, a.g.e., s. 12)

Sındı köñglüm şîşesi ġam taşıdın,
Ḳan sirâyet ḳıldı iç ü taşıdın.
Ḳorḳaram, sén hem vefâsızlar tégin
Bolmaġay sén içi küfr ü taşı dîn.

(Luṭfî, a.g.e., s. 17)

La'lıdın cânımġa otlar yaḳılur,
Ḳaşı ḳaddımnı cefâdın ya ḳılur.
Mén vefâsı va'desidin şâd mén,
Ol vefâ bilmen ki ḳılmas ya ḳılur.

(Nevâ'î, a.g.e., s. 18)

Tîġ-i 'ışḳıñg yarasıdur bütmegen,
Derdini her kimge aytıp bütmegen.
Hecr şaḥrâsıdur âhım otıdın
Anda gül yâḥûd giyâhî bütmegen.

(Nevâ'î, a.g.e., s. 19)

Néçe dédim ol ṣanemġa barmaġın,
Ḳılmadı ol terk âḫir barmaġın.
Munça kim ḫôdrâylık körgüzdi ol,
'Aḳl ḥayret ḳıldı tişlep barmaġın.

(Nevâ'î, a.g.e., s. 19)

Çîstân

Bir yılan kördüm ki ikki başı bar,
Aġzı birdür, ayaġı, bir tişi bar.
Gâh-i aġzın saḳlayıptur bir yılan,
Ol yılannıñg ḥasretinden ḳan yutar. (Oḳ)

Sözlük

Sözlükte, sadece Okuma parçalarında yer alan kelimeler bulunmaktadır. Alfabetik sıra şöyledir : a (a, â, 'a), b, c, ç, d, e, é, f, g, ğ, h (h, ḥ), ḫ, ı (ı, 'ı), i (i, î), k, ḳ, l, m, n, o (o, ô), ö, p, r, s, (s, ṣ, ṣ), ş, t (t, ṭ), u (u, û, 'u), ü, v, y, z (z, ẓ, ẓ, ż).

KISALTMALAR

abl.	ablatif	F	Farsça
akk.	akkuzatif	gen.	genitif
A	Arapça	gşl.	geçişli fiil
çokl.	çokluk	gşs.	geçişsiz fiil
dat.	datif	şart.	şart fiil çekimi
		tekl.	teklik

— A —

âb F → su
âbâd F → ét-/ḳıl- tesis etmek, ihya etmek
'âbid A → ibadet eden, Allah'ın kulu, köle
'aceb A → acayip, şaşırtıcı; şahane; 'aceb érmes şaşılacak şey değil; ne 'aceb şaşılacak şey nedir?
aç- → açmak
adaḳ → çağ, zaman
'aded A → sayı
âdem A → insan, kişi
'adem A → yokluk, hiçlik
âdemî A → insan, insanlık
'adû A →düşman
aġa → ağa, ağabey
aġır → ağır
aġız → ağız
aġrıġ → ağrı
aġyâr A → (tekl.: ġayr) tanıdık olmayanlar, yabancılar; rakipler
âgâh F → haberdar, bilgili
âgâhlıḳ/ġ → haberdarlık, bilgili olmak, bir şeyden haberdar oluş
âh A → ah!
aḫbâr A. (tekl.: ḫaber) → haberler
âḫir A → son, sonunda
âḫiret A → öbür dünya
aḫşam → akşam
aḫtar- → aramak, araştırmak
al, all (alıda, allıda) → ön, önde
al- → almak, satın almak: ala kél- getirmek; (-a/-e/-y gerundiumu ile) muktedir olmak
'âlem A → dünya
alar (tekl.: ol) → onlar, şunlar; alar ki onlar ki

âlât A (tekl.: âlet) → aletler, malzemeler
alda- → aldatmak, yalan söylemek, hile yapmak
aldur- → aldırmak; almaya müsaade etmek
'aleyhim A → onlar üzerine; 'aleyhimü't-teḥiyyât ve' du'â A hayır ve dua onlar üzerine olsun
Almalıḳ → İli nehri vadisindeki kayıp karargah veya şehir, muhtemelen Doğu Türkistan'daki bugünkü Kulya'nın yakınında
Almatu → Fergana vadisinin önemli bir şehri
altı → altı
altun → altın
âmâde F → hazırlanmış, hazır
'amel A → hareket, iş, çalışma; 'amel ḳıl- hareket etmek, iş görmek
âmin A → âmin
ammâ A → fakat, lâkin
ança → o kadar, o kadar çok; ança köp öylesine çok
anda → orada
andaḳ → öyle, onun gibi
anı → onu
anıng → onun; anıng üçün kim çünkü
'anḳarîb A → hemen, yakında
angla- → anlamak
aḳ- → akmak
'aḳl A → akıl
ara → iç, ara, içinde; arasıda arasında, içinde
'Arafât A → Mekke'nin doğusundaki tepe
ârâste F → ḳıl- düzenlemek (ordu)
'arbede A → kavga, mücadele
arıġ/ḳ → temiz, açık
ârî F → evet, gerçekten
'ârif A → bilgili, aydın; mistik bilginin en büyüğüne ulaşmış
arḳa → arka (taraf); arkası sarı onun arkasından
artuġraḳ → daha fazla
artuḳ/ġ → artık, fazla; mundın artuḳ bundan fazla
'arûż A → aruz vezni
'arżadâşt F → dilekçe
as- → asmak, ertelemek

aṣḥâb A (tekl.: ṣâḥib) → sahipler, efendiler; Aṣḥâb-ı Kehf mağara dostları, Efes'in Yedi Uyurları
aṣlâ (A aṣlen) → aslâ, katiyen
âsmân F → gökyüzü
aṣru → çok, fazla
ast → alt (astıda)
aş → yiyecek, yemek
aş- → geçmek (sınır)
'âşıḳ → aşık, seven
aşlıḳ/ġ → tahıl, hububat
âşûb → dehşet; karıştıran
âşyân → yuva; ev
âşyâne F → ev
âşyânelıḳ → evli; ikki âşyânelıḳ iki yuvalı
at → ad; at ḳoy- ad vermek
at → at; at sal- at sürmek; atdın tüş- attan inmek
at- → atmak; atış yapmak
ata → baba
ata- → ad vermek, adlandırmak
atan- → adlandırılmak, denilmek
atlan- → atlanmak, ata binmek
atḳuçı → atıcı, avcı; yaḫşı atḳuçı iyi avcı
av → av; avcılık
'avâm A 'avâmm (tekl.: 'âmme) → halk, avam; 'avâmü'n-nâs bütün insanlık
âvâre F → başıboş, serseri
ay → ay; ay yüzlü güzel; ay
ayaḳ/ġ → ayak; kadeh
'ayb A → ayıp, utanç; 'ayb et- utanmak
ayıt- → bk. ayt-
ayru → ayrı, farklı
'ayş A → zevk, eğlence
ayt- → söylemek, demek
'âzim A → bol- yola çıkmak
'aẓîm A → büyük, ulu, geniş
'azîz A → aziz, değerli
'azm A → ḳıl- karar vermek, niyetlenmek
azraḳ → daha az; az

— B —

bâb A → bölüm; bâbıda konusunda
bâd F → yel; bâd-ı ṣabâ sabahları esen hafif yel
bâde F → şarap
bâġ F → bahçe; Bâġ-ı Sefîd «Beyaz Bahçe» (Herat'taki bir bahçenin adı)
bâġçe F → (küçük) bahçe
bağla- → bağlamak; bestelemek (müzik)
bahâdur F → yiğit, cesur, kahraman
baḥr A → deniz
baḥṣ A → konu, husus
baḳ- → bakmak; göre, nazaran
balçıḳ → balçık, çamur
bar → var; bar ékendür vardı; manga bar érdi bende var idi
bar- → varmak, gitmek
bârân F → yağmur
barça → her bir, her biri; bütün, hep, tamamen
barı → bütün, hep, tamamen
barınça → oldukça, olduğunca; cânım barınça yaşadığım sürece
bârî F → bâri, hiç değilse
barmaḳ → parmak
bas- → basmak; âniden hücum etmek; üstesinden gelmek
baş → baş; başığa évrülmek, dolaşmak; başını al- kaçmak, kaybolmak
başla- → başlamak
başlat- → başlatmak; yol başlat- yola çıkarmak, göndermek
başḳar- → yol göstermek
bâvücûd kim → rağmen, bununla birlikte
bay → bay, zengin
bâzâr F → pazar
ba'ż A → bazı, birkaç
Bedaḫşân → Kuzey Afganistan'da Panj nehrinin güneyindeki dağlık bölge
Bedâyi'ü'l-Vasaṭ A → Orta Yaşın Harikaları (Nevayi'nin dört divanından biri)
behre F → al- nasip almak, pay almak, faydalanmak

beġâyet F → çok, fazla
belâ A → fenalık, kötülük, zarar
belki F → fakat, belki; daha çok
bende F → kul, köle; ben «kulunuz»
bendelıḳ/ġ → kölelik, kulluk
ber F → kara, toprak
berg F → yaprak
berhem F → ur- yıkmak, tahrip etmek
berṭaraf F → ḳıl- bir tarafa koymak, gidermek, ortadan kaldırmak
bes F → yeter, kâfi
besî F → fazla, çok
beyaban F → çöl
beyân A → ḳıl- açıklamak, izah etmek
beyt A → beyit
bég → bey
bér- → vermek
béri (-dın/-din) → beri, beriye
béş → beş
béşinçi → beşinci
béyik → büyük; béyikrek daha büyük
bid'at A → yenilik; dinde sonradan ortaya çıkarılmış ve dine aykırı husus; bid'at ehli kâfir
bîdil F → gönlünü birisine aldırmış, âşık
bîdillik → gönül aldırma hali, âşıklık
bîġaş F → karışık olmayan (şarap)
bigin → gibi; közüm yaşı bigin göz yaşım gibi
bîḫaber F → habersiz, bilgisiz; bî-ḫaber bol- (abl.) haberi olmamak, bilgisi bulunmamak
bîḥad F → sayısız, sınırsız
bîḥicâb F → edepsiz, utanmaz
bîḥicâblıḳ → edepsizlik, utanmazlık
bîḫôd F → akılsız, şuursuz
bîḫôdluḳ/ġ → kendinden geçme hali, şuursuzluk
bîiḫtiyâr F → ister istemez
bîḳıyâs F → sınırsız, engin
bil- → bilmek
bilen, bilen → ile, birlikte, ve

bîmaʿnâ F → mânâsız
bîmâr F → hasta
bîmeyl F → meyilsiz, gönülsüz
binâ-yı ḫayr F → hayır eseri
bîsâmân F → fakir; huzursuz
bîsâmânlıḳ/ġ → fakirlik; huzursuzluk
bîtâb-u-tüvân F → güçsüz kuvvetsiz, çâresiz
bîtekellüf F → teklifsiz tekellüfsüz
bîvefâ F → vefasız, sadakatsiz
bîvefâlıḳ/ġ → vefasızlık, sadakatsizlik
bir → bir; bir bir birer birer; birnéçe bir nice, birkaç; bir sarı(ġa) bir tarafa; bir yol bir defa
birev → her bir, her birisi
birbir, birbiri → her biri, bir diğeri
birle, birlen → bk. bile
biryân F → ateşte kızartma, kebap; biryân ḳıl- kızartmak, kebap yapmak
bisyâr F → çok, fazla; bisyâr ḳarnlar asırlarca
biti- → yazmak
biz → biz
bi̇żżarûre A → gerekli, gerekli olan
bol- → olmak; -sa/-se bol- mümkün olmak, okusa bol- okumak mümkün olmak
boyun → boyun
boz- → bozmak, tahrip etmek, yıkmak
börk → börk
bu → bu; aşağıdaki; bu kün bugün; bu sarı bu tarafa, buraya
buḥûr A (tekl.: baḥr) → vezin çeşitleri, bahirler
burun → önde, önceki, ilk; (abl.) önce
buyur- → buyurmak, emretmek
bülbül F → bülbül
büt → put
büt- → bitmek, yetişmek
büt- → iyileşmek (yara)
büt- → inanmak
büt- → bitmek, tükenmek, sonuna gelmek
bütün → bütün, hep
büzürgzâde F → asil, soylu

— C —

câdu F → cadı, büyücü kadın; câdû köz büyücü göz
câhil A → cahil, bilgisiz
câm F → kadeh
cân F → can, ruh, hayat
cânâne F → sevgili
cânib A → taraf, yön
cânsız → cansız, yaşamayan, ölü
cebbâr A → acımasız, zalim
cebîn A → alın
cefâ A → eziyet, zulüm
cefâçı → eziyet eden, zalim
cehennem A → cehennem
cem' A → ḳıl- toplamak, bir araya getirmek
cemâ'at A → topluluk, gurup; bir cemâ'at bahadurlar bir gurup yiğit
cemâl A → güzellik, şıklık
cennet A → cennet
cenûb A → güney
cenûbî A → güneyli
cerîde A → yalnız, tek başına
cerîme A → suç, kabahat
cevâb A → cevap, karşılık
cevlân A → ḳıl- dolaşmak, gezinmek
cevr A → zulüm, eziyet
cezâ A → cezâ
cezm A → ḳıl- karar vermek, kararlaştırmak
cibillî A → tabiatlı, soylu
cihân F → dünya
cihet A → taraf, yön; sebep; bu cihetdin bu sebeple; ol cihettin o yüzden; uşbu cihettin tam bu yüzden
cins A → cins, tür, ırk, soy
cism A → cisim, vücut
cismânî A → cisimle ilgili
cum'a A → cuma; cum'a küni cuma günü
cüdâ F → ayrı, ayrılmış
cümle A → bütün, hep; ol cümledin ona örnek olarak

cünûn A → delilik, cinnet
cür'a A → bir damla/yudum; şişedeki şarap artığı, tortu

— Ç —

çağ/ḳ → çağ, mevsim; bu çaḳḳaça şimdiye kadar
çağır → şarap
çâk F → yırtık, yarık; çâk eyle-/ét- yırtmak, parçalamak; ağlamak
çaldur- → çaldırmak; müzik çaldırmak; nefîr çaldur- nefir çaldırmak
çap- → atla dörtnala gitmek, hızla at sürmek
çâre F → çare, derman, şifa; (dat. ile) çâre ḳıl- derman kılmak, çare bulmak
çarḫ F → gök küresi; talih
çarla- → çağırmak, davet etmek
çâşt F → sabahın erken vakti
çemen F → çimen, yeşil saha; bk. çémen
çeşme-i ḥayvân F → hayat çeşmesi
çetr F → çadır, örtü
çék- → çekmek, sürmek, sürüklemek; acı çekmek, ıztırap duymak
çémen → çimen, yeşil saha; bk. çemen
çérig → ordu; sefer, seferberlik
çıda- → dayanmak, katlanmak, tahammül etmek
çıḳ- → çıkmak, dışarı gitmek
çıḳar- → çıkarmak, dışarı götürmek
çırmaş → karmaşıklık, entrika, dolap
çîstân (F çî est ân o nedir?) → bilmece, bulmaca
çû, çûn (şiirde daha çok çü, çün) F → çünkü, için; -dığı/-diği zaman -dıktan/-dikten sonra

— D —

dâġ F → yanık yarası, yara izi, işaret
daġı → ve, ve dahi, daha

dâḫil A → dahil, iç, içerdeki
damâr A → yıkım, tahrip; damâr çıḳar- (abl. ile) tahrip etmek, yıkmak, yok etmek
Daḳyânûs A → Roma imparatoru Decius'un Yedi Uyurlar hikayesindeki adı
dâstân F → destan, hikâye; dâstânın ötker- (onun) destanını söylemek, anlatmak
da'vâ A da'vî F → iddia, taleb; çekişme, münakaşa
dâyim A → devamlı
dâyire A → daire
def' A → sürme, kovma
dem F → soluk; zaman, vakit; dem ur- konuşmak, bahsetmek
derd F → dert, üzüntü, acı; belâ
dergâh F → kat, huzur, ind
dermân F → çare, şifa
dervâze F → kapı
deryâ F → nehir; deniz
devlet A → talih, baht; sağlık
devletḫᵛâh F → iyilik isteyen, vefalı, sadık
devr A → zaman, çağ
devrân A → gökyüzü, kâinat; zaman, çağ; talih
deyr A → kilise; meyhane
dé- → demek, söylemek
dék → gibi, benzer, eş; mén dégen dék benim dediğim gibi
dil F → kalıp, yürek
dilâver F → yiğit, cesur, savaşçı
dilbend F → sevgili
dilber F → sevgili
dilḫᵛâh F → hoş, güzel
dilîr F → cesur, korkusuz
dilkeş F → gönül çeken, çekici
dilrübâ F → gönül kapan, sevimli
din A → din
direm F → gümüş para, dirhem
dîvân F → divan
dîvâne F → deli, çılgın
dîvânelıḳ → delilik, çılgınlık
dôst F → dost, arkadaş

du'â A → dua; du'â ḳıl- dua etmek
dûd F → duman
dudaḳ → dudak
durur → (-dur) -dır, -dir, -dur, -dür bk. turur (-tur)
dûzaḫ F → cehennem
dünyâ A → dünya
dür (A dürr) → inci
düşenbe F → salı; düşenbe küni, salı günü
düşmen F → düşman

— E —

ebyât A (tekl.: beyt) → beyitler
edevât A (tekl.: edât) → aletler, malzemeler
efgâr F → yaralı
efsûn F → sihr, büyü, büyü duası; efsûn beyân ḳıl- büyü duası okumak
Efsûs A → Efes
eger F → eğer
egerçi F → aslında, rağmen
ehl A → halk; ehl-i fenâ F dervişler, sofiler; ehl-i faẓl F faziletli kişi; ehl-i hüner F sanatçı
ekṯeri → (A ekṯer) (onların) çoğu
elbette A → elbette, mutlaka
elfâẓ A (tekl.: lafẓ) → sözler, kelimeler
el-ḥamdü lillâh ve'l-minne A → Allah'a hamd ve şükürler olsun
elif A → Arap alfabesinin ilk harfinin adı
el-ḳıṣṣa A → hasılı, kısacası
emîrzâde F → prens
emr A → emir, buyruk; mesele, şey, husus
encüm A (tekl.: necm) → yıldızlar
Endicân → Özbekistan'daki Andızhan
er → eğer
erk F → kale
ervâḥ A (tekl.: rûḥ) → ruhlar
eṯer A → iz, işaret; özlükimdin eṯerim yoḳ kendimden habe-

rim yok; eşer ḳıl- iz bırakmak, tesir etmek
esbâb A (tekl.: sebeb) → sebepler aletler, gerekli şeyler
Esterâbâd → İran'da Hazar denizi yakınındaki şimdiki Gurgan şehri
eşyâ A (tekl.: şey) → şeyler
eṭfâl A (tekl.: ṭıfl) → çocuklar
evâḫir A (tekl.: âḫir) → sonunda, hayatın sonlarına doğru
evâsiṭ A (tekl.: vasîṭ → ortalar, hayatın ortaları
evâyil A (tekl.: evvel) → önceleri, başlangıçta
evliyâ A (tekl.: velî) → veliler, ulu ve aziz kimseler
evvel A → önce; ilk
evvelgı → önceki
evżâ' A (tekl.: vaż') → vaziyetler, tavırlar, davranışlar
evzân A (tekl.: vezn) → vezinler
eyâ A → ey!
eyle- → eylemek, yapmak

— É —

éken → (şüphe edatı: é-'nin partisibi) ékendür -dır, muhtemelen (o)dur; ékende olunca
él → halk; başkaları
élig → el; éligdin bar- kaybolmak
élt- → iletmek, aktarmak, geçirmek
émdi → şimdi
émişdük, émiştük → (e-'nın partisibi) -mıştı/-miştı, -mıştır/-miştir
éng → yanak
ér → insan; erkek
é(r)- → imek, olmak
érin → dudak
ésrük → sarhoş; bk. ösrük
éşik → eşik; kapı
éşit- → işitmek; duymak; dinlemek
év → ev; bk. öy
évrül- → evrilmek, dönmek, çevrilmek

évür- → evirmek, döndürmek, çevirmek
éy → ey!

— F —

faḳîr A → fakir; ben; faḳîrning atı benim adım
fânî A → ölümlü, geçici
fârsî F → Farsça
fâṣıla A → ara, ara yer
faṣl A → bölüm; çağ, mevsim
faẓl A → üstünlük, fazla oluş; bilgi, zeka, akıl
fehm A → ḳıl- anlamak; düşünmek
felek A → gök kubbe, gök yüzü
fenâ A → kendini yok etme (Allah yolunun en üst seviyesi)
Fenâket → Taşkent'in diğer ismi; (Babur'a göre) Şâḫruḫiye
ferd A → bir kimse, şahıs; tek mısralık şiir
Ferġâna vilâyeti Fergana ili → Babür'de verimli Fergana vadisi
ferḫunde F → şen, sevinçli, kutlu
Ferîdûn F → meşhur Fars hükümdarının (M.Ö. 750) adı
fermân F → ferman, buyruk; fermânına kir- emrine girmek
ferzend F → oğul, çocuk
feth A → fetih, zafer
Fevâyidü'l-Kiber A → Yaşlılığın Faydaları (Nevâyi'nin dört divanından biri)
fevt A → bol- kaybolmak, elden çıkmak
fikr A → fikir, düşünce; fikride bol- ...düşüncesinde olmak
firâḳ A → (sevgiliden) ayrılık, ıztırap, ayrılık acısı
firâvân F → fazla, çok
firûd F → kötü, fenâ
fitne A → fitne, fesat; kötülük, günahkârlık

— G —

gâh F → yer; zaman; gâh gâh, gâh geh bazen, ara sıra; gâh... ..gâh/geh bazen....bazen
gâhî F → ara sıra

gedâ F → dilenci
geh, geh, geh gâh F → ara sıra
gehî F → bazen
genc F → hazine, gömü
ger F → eğer
gerdiş F → dönme; değişme
gile F → şikayet
girdâgird F → daire, çevre; etraf
giyâh F → ot, çimen
güher F → mücevher, inci; cevher, öz
gül F → gül; gül-i ḫandân gülen (gülümseyen) gül
gülberg F → gül yaprağı
gülşen F → gül bahçesi
gülzâr F → gül bahçesi
güm F → bol- kaybolmak
gümân F → ḳıl- düşünmek
günbed F → kubbe
gürûh F → topluluk, gurup, takım; gürûh gürûh gurup gurup
güẕâr F → ḳıl- geçmek

— Ġ —

ġâfil A → (abl. ile) ilgisiz, dikkatsiz; bilgisiz, haberdar olmayan
ġaflet A → ilgisizlik, dikkatsizlik; bilgisizlik
ġalaṭ A → yanlış, hatâ; ġalaṭ-ı ḫayâl hülya, kuruntu
ġâlibâ (A ġâliben) → muhtemelen
ġam (A ġamm) → üzüntü, keder
ġanîmet A → ganimet, yağma, çapul; Allah vergisi; ġanîmet bil- Allah vergisi telakki etmek
ġâr A → mağara
Garâyibü'ṣ-Ṣıġar A → Çocukluğun Gariplikleri (Nevayi'nin divanlarından biri)
ġarb A → batı
ġâretger F → yağmacı, çapulcu
ġarîb A → acayip; yabancı
ġarîblıḳ → yabancılık, arkadaşsızlık

ġâyet A → son, nihayet, son nokta; ġâyet-i nâzüklük aşırı naziklik
ġayret A → gayret, çaba
ġazeliyât A → gazeller
ġâzîlıḳ → gazilik
ġûl A → kalabalık, yığın
ġurbet A → yurdundan ve yakınlarından ayrı olma
ġurûr A → gurur, kibir, büyüklenme

— H-Ḥ —

ḥabîb A → dost, arkadaş
ḥac (A ḥacc) → hac; ḥacc-ı şerîfin ḥâṣıl ḳıl- (Mekke'ye) hac görevini yerine getirmek
ḥâcet A → gereklilik, ihtiyaç; istek, arzu
ḥâl A → hal, durum, vaziyet
ḥâlâ A → hâlâ, şimdi
Ḥaleb A → Halep
ḥâlen A → bk. ḥâlâ
ḥâlet A → hal, durum
ḥâlî A → hâlâ, şimdi
ḥalḳa A → halka, çember
Ḥaḳ (A Ḥaḳḳ) → Allah
ḥaḳîḳat A → hakikat, gerçek
ḥaḳîḳî A → hakikî, gerçek
ḥaṣb-ı ḥâl F → mevcut duruma göre
ḥâṣıl A → ortaya çıkan, sonuç, mahsul; ḥâṣıl-ı kelâm kısacası; ḥâṣıl ét-/ḳıl- elde etmek, kazanmak, ortaya çıkarmak
ḥasret A → hasret, özleyiş
ḥavâ A → hava
ḥavâdis A (tekl.: ḥadîşe) → olaylar; belâlar, felaketler
ḥayât A → hayat
ḥayrân A → hayret eden, şaşkın; endişeli
ḥayret A → şaşırma; ḥayret ḳıl- şırmak
ḥayvân A → suyı hayat suyu
ḥâżır A → bol- hazır olmak

ḥażret A → hazır bulunma, varlık; Ḥażret-i Ḥaḳ Allah, Ḥażret-i Perverdigâr Allah; Ḥażret-i Ṣâḥib-Ḳırân Timur hazretleri

ḥecr A → ayrılık

ḥem F → hem, dahi; aynı zamanda, hattâ; hem sanga ve hem oḳuġuçıġa hem sana hem de okuyucuya

ḥemîşe F → daimâ, her zaman

ḥayl A → kalabalık, gurup; ḥayl ḥayl gurup gurup

ḥaylî A → çok, fazla

ḥayme A → çadır

ḥayrât (A tekl.: ḥayre) → iyi şeyler, hayırlar; ḥayrât ehli hayır sahipleri

ḥıdmet A → hizmet

ḥırḳa A → derviş elbisesi

Ḫôcend → Sir Derya'da bir şehir

ḫôd F → kendi, kendisi

ḫodrâylıḳ → inatçılık, dik kafalılık

Ḫorâsân → Horasan; İran'ın kuzeydoğu bölgesi

ḫôş F → iyi; hoş, güzel, tatlı

ḫûb F → iyi; güzel

Ḫudâ F → Allah

ḫudâperest F → Allah'a tapan

Ḫudârâ F → Allah için, Allah aşkına

ḫumâr A → mahmurluk, sarhoşluktan sonraki baş ağrısı

ḫurûş F → bağırma, çağırma, feryat

ḫuṣûṣîyet A → yakınlık, hususîlik

— I —

ıldırım → yıldırım; Ildırım Bâyezîd Yıldırım Bayezit (1389-1402)

ısıġ → sıcak; sıcaklık

'ışḳ A → aşk; 'ışḳ ehli, âşık

'ıyâl A → eş, kadın

'ıyân A → açık, belli

— İ —

'ibâdet A → tapınma
icâbet A → uyma, uygun bulma, kabul etme
icâzet A → izin, ruhsat
ictinâb A → çekinme, sakınma
iç → iç taraf, iç; içide içinde
iç- → içmek
içil- → içilmek
içre → iç, içinde, ara; ḥüsn içre taḳ güzellikte eşsiz
içür- → içirmek
ihtimâm A → dikkat, dikkatlilik
iḫlâṣ A → içtenlik, samimiyet
iḫrâc A → çıkarma; iḫrâc ḳıl- kovmak, sürmek
iḫtilâf A → uyuşmazlık, anlaşmazlık
iḫtilâṭ A → karışma
iḫtiyâr A → seçme, tercih etme; iḫtiyârıġa ḳoy- tercihine bırakmak
iki, ikki → iki
ikinçisi → (onların) ikincisi
ikkele → her ikisi; ikkele mîrzâ her iki mirza
İlâh A → Allah; İlâhî Allahım!
ilgeri → ileri
iltifât A → saygı gösterme, kibar davranma
'imâret A → yapı; 'imâret ḳıl- inşa etmek
imkân A → olabilirlik
imlâ A → imla, yazı bilgisi
'inâyet A → yardım
İncîl A → İncil
ini → küçük kardeş
inşâ A → mektuplardan oluşan kitap
iḳlîm A → iklim
'irfân A → mistik bilgi, felsefe bilgisi
irtikâb A → suç işlemek, günah işlemek; çaġır irtikâb ét- içki içme günahını işlemek
'Îsâ A → Hz. İsa
iskene F → uyluk
İslâm A → İslam dini

ism, isim A → ad, isim
iste- → aramak; istemek
istiġrâḳ A → düşünceye dalma
istihlâk A → bitirme, yok etme
iṣṭilâḥ A → ıstılah, terim
isti'mâl A → kullanma
istiḳbâl A → karşılaşma, karşılama
iş → iş, meşguliyet; mesele; iş bilür kişi becerikli kimse; iş kör- çalışmak
'işret A → zevk, safa, eğlence
it → it, köpek
it- → yitmek, kaybolmak
ittifâḳ A → birleşme; anlaşma
iżtirâb A → ızdırap, üzüntü

— K —

kâç F → vurma, tokat atma
kâfir A → inançsız
kâhil A → tembel, üşengeç
kâhillıḳ → tembellik, üşengeçlik
kâr F → harp, savaş
Kâşġar → Kaşgar, Doğu Türkistan da bir şehir
kelâm A → kelime, söz, konuşma
kem F → az; kem kişi eksik kişi
kem-iḥtilâṭlıḳ → az münasebet
kemâ ḥaḳḳuhu A → haklı olarak
kenâre F → kıyı, kenar
kerâmet A → ḳıl- keramet göstermek
kerem A → cömertlik; kerem eyle- cömertlik göstermek
keşret A → bolluk; sıklık; keşret-i isti'mâl sık kullanma
kevn ü mekân A → kainat, evren
Kevṣer A → cennet ırmağı
keyfîyât A → içki veya uyuşturucunun verdiği zevk; durum
kéç- → geçmek, aşmak; bırakmak, terketmek
kéçe → gece

kéçür- → geçirmek; yol göstermek
kél- → gelmek
kéltür- → getirmek
kent → köy
kéngeş- → danışma, görüşmek
kérek → gerek, ihtiyaç, istek
Kéş → Semerkant'ın güneyinde, bugünkü Şehrisebz
két- → gitmek, uzaklaşmak
kéy- → giymek, giyinmek
kéydür- → giydirmek, giyindirmek
kéyin → arka; (abl. ile) sonra; kéynide tüş- peşine düşmek, takip etmek
ki F → ki, ki o; bk. kim
kiber A → yaşlılık çağı
kibi → gibi
kiçiklik → çocukluk, küçüklük
kim → ki, ki o; çünkü, için
kir- → girmek
kiriş- → girişmek; (-a/-e/-y gerundiumu ile) başlamak
kişi → insan, kişioğlu, şahıs
kişver F → ülke
kitâb A → kitap
kivür- → girdirmek, sokmak
köküs → göğüs
kömek →yardım
köngül → yürek, kalp; könglini alhoşnut etmek; köngül bér- gönül vermek, âşık olmak
köp → çok; pek çok; köp kişi çok kimse
köprek → daha çok; çoğu
kör- → görmek; (-a/-e/-y gerundiumu ile) gayret etmek, çabalamak; tapa kör bulmağa çalış
körgüz- → göstermek
körk → güzellik, körkke bay güzellikte zengin, güzel
körün- → görünmek
körüş- → görüşmek

köter- → kaldırmak; çérigni köterip sür- orduyu savaşa sürme düşmennig sol kolını köter- düşmanın sol kolunu (ortadan) kaldırmak
köy- → yanmak (gçs.)
köz → göz; közüm yaşı göz yaşım; közni sal-/ur- (dat. ile) bakmak, göz dikmek
kûy F → sokak; semt
küfr A → inançsızlık
kül- → gülmek
küllî A → bütün, hep, tamamen
kün → gün; güneş
künc F → köşe
küşte F → öldürülmüş
kütüb A (tekl. : kitâb) → kitaplar

— Ḳ —

ḳâbiż A → alan, tutan; Ḳâbiż-ı Ervâḥ ruhları alan, yani ölüm meleği
ḳabûl A → kabul etmek; almak
ḳabż A → ḳıl- almak, tutmak
ḳaç- → kaçmak, kurtulmak, uzaklaşmak
ḳaçan → ne zaman?
ḳad (A ḳadd) → boy
ḳadem A → ayak; adım; uğur
kaddesallahu sırrehu'l-'azîz A → Allah'ın yüce sırrını takdis ederim
ḳâḍî A → kadı, hakim
ḳafes A → kafes
ḳal- → kalmak
ḳal'a A → kale
ḳalem A → kalem; yazı sitili, üslup
ḳan → kan; ḳanına kir- kanına girmek; ḳan yut- ızdırap çekmek, şiddetli ağrı ve acıya dayanmak
ḳanlıġ → kanlı
ḳapaḳ/ġ → köz kapağı
ḳara → siyah; siyahlık

ḳarangu → karanlık
ḳarak/g → göz
ḳarâr A → karar verme; durma, sabitleşme
ḳarn A → çağ, uzun yıllar
ḳaru → yardım
ḳaṣaba A → kasaba, büyük köy
ḳaṣd A → niyet, gaye; ḳaṣd ét- (dat. ile) niyetlenmek, teşebbüs etmek
ḳaş → kaş
ḳaş → (kaşıda) huzur, kat, huzurunda; kaşınga: senin katına
ḳat → (katıda) kat, katında, huzurunda, yanında
ḳatıl- → katılmak, birleşmek
ḳatl A → katil, öldürme
ḳavun → kavun
ḳayd A → görev, iş, sorumluluk
ḳaygur- → (dat. ile) kaygılanmak, endişelenmek
ḳayın aġa → (büyük) kayın birader
ḳayṣer A → kayser, imparator; Ḳayṣer-i Rûm Osmanlı Sultanı
ḳayt- → dönmek, geri gelmek
ḳaytar- → döndürmek, geri getirmek
ḳıl- → yapmak, etmek; inşa etmek
ḳılıç → kılıç; ḳılıçını çap- kılıç çekmek
kına- → kınamak, can sıkmak, kızdırmak
ḳır- → kırmak; tahrip etmek
ḳırġavul → sülün
ḳısm A → kısım, bölüm, parça
ḳıṣṣa A → hikaye, destan
ḳış → kış
ḳız → kız
ḳızıl → kızıl, koyu kırmızı
ḳızıḳ- → kızışmak; heyecanlanmak
ḳîl ü ḳâl A → konuşma, müzakere; kîl ü ḳâl eyle- konuşmak, çekiştirmek
ḳol → kol; kanat (orduda)
ḳolda- → kol ile tutmak, kola almak
ḳop- → çıkmak, yükselmek, kalmak
ḳorġan → istihkam, kale
ḳorḳ- → korkmak

ḳoş → kadeh, bardak
ḳoşul- → iliştirilmek, birleştirilmek
ḳoşun → bölük, ordu
ḳoy- → koymak, bırakmak, terketmek; müsaade etmek
ḳoyıcı → çoban
ḳoyıraḳ → aşağıya doğru, daha aşağı
ḳozġal- → hareket etmek, harekete geçmek; heyecanlanmak
ḳuç- → kucaklamak
ḳul → kul
ḳûlinc A → karın ağrısı
ḳum → kum
ḳuş → kuş
ḳuṭbü's-sâlikîn A → mistiklerin kutbu, en büyük mutasavvıf
ḳutḳar- → kurtarmak
ḳuyaş → güneş
ḳuyun → kasırga

— L —

lafẓ A → dil
laḥẓa A → bir anlık bakış; bir an; laḥẓa'î bir anlık
la'l A → lâl, yakut; kırmızı dudak; kırmızı şarap
lâle F → lâle
lâm A → Arap alfabesinde bir harfin adı
laṭîf → latif, hoş
leb F → dudak
leşker F → ordu; leşker çek- savaşmak
lezzet A → lezzet, tat; güzel tat
lîk, lîkin F (A lâkin) → fakat, ancak
Lisânü'ṭ-Ṭayr A → Kuş Dili (Nevayi)
luṭf A → lütuf, nezaketli tavır

M

ma'bed A → ibâdet yeri
mâbey A → iki şey arasındaki

mâbeyn A → iki şey arasındaki yer veya zaman, aralık
mâcerâ A → hadise, olay, macera
maġlûb A → mağlup, yenilmiş
maġrûr A → gururlu
mâh, meh F → ay
maḥal (A maḥall) → yer, zaman; ol maḥalde sonra, o zamanda
maḥallât A (tekl. : maḥalle) → mahalleler, şehrin bölgeleri
maḥbûb A → sevilen
mâhpeyker, mehpeyker F → ay yüzlü; ay yüzlü güzel
maḥz A → öz, esas, asıl
ma'lûm A → bilinen; ma'lûm kıl- anlamak, öğrenmek, çıkarmak
ma'mûre A → yerleşim yeri, ziraat sahası
ma'nâ A → mana, anlam
manga (mén zamirinin dat.) → bana
manṣûr A → Allah'ın yardım ettiği, kurtulmuş, muzaffer
Manṭıku't-Ṭayr A → Kuş Dili (Feridüddin Attar)
maḳâm A → yer; müzik perdesi
maḳbûl A → alınan, kabul edilen
maḳṣûd A → kasdedilen, niyet, amaç
ma'ḳûl A → akla uygun gelen
maraż A → hastalık
maṣlaḥat A → iş, mesele, konu
ma'şûḳ A → sevilen, sevgili
maṭlûb A → talep edilen, istek;manga maṭlûb benim isteğim
mâyil A → meyilli, istekli, taraflı
maẓhar A → ortaya çıkma yeri, sahne
ma'zûr A → tut- özürlü saymak, mâzeretini kabul etmek
meblaġ A → tutar, toplam
mebsûṭ A → açıklanmış, ayrıntılı
mecîd A → şanlı, şerefli; Kelâm-ı Mecîd Kur'ân-ı Kerîm
meclis A → meclis, toplantı; meclis ehli davetliler
mecmâ' A → cemaat, topluluk
Mecnûn A → Mecnun, Leyla'nın sevgilisi; Mecnûnşîve Mecnun gibi
medfûn A → kıl- gömmek
medḫûl A → katılmış
Medîne A → Medine
mefhûm A → anlayış, kavrayış

meger F → fakat, sadece
mehveş F → ay gibi, ay yüzlü güzel
melâl A → üzüntü, sıkıntı
melik A → melik, hükümdar
memâlik A (tekl. : memleket) → memleketler
mensûb A → mensup, âit
merâtib A (tekl.: mertebe) → mertebeler, dereceler
merhem A → merhem; merhem yaḳ-: merhem sürmek
mertebe A → derece
meṣaf (A meṣaff) → sıra, dizi, asker kolu
meslûb A → yüzmek, soymak
meṣnevî A → mesnevi, beyitlerle yazılan uzun manzume
mesrûr A → sevinçli, neşeli
mest F → mest, sarhoş
mestâne F → sarhoşça, sarhoş gibi
mestlıḳ → sarhoşluk
meşaḳḳat A → güçlük, zorluk, eziyet
meşâyiḫ A (tekl. : şeyḫ) → şeyhler
meşġûl A meşgul, uğraşan; meşġûl bol- (dat. ile) → meşgul olmak, uğraşmak
meşhûr A → meşhur, ünlü, şöhretli
mevcûd A → mevcut, şimdide var olan mevcûd tap- var olmak, bulunmak
mevlânâ A → efendimiz (büyük dinî şahsiyetlere verilen ünvan)
mey F → şarap
meydân A → açık saha, alan, meydan
meyḫâne F → meyhane
meyl A → meyil, eğilim; ilgi, aşk
meyve F → meyva
meẕkûr A → zikredilen, bahsedilen; meẕkûr bolġan yukarıda zikredilen, adı geçen
mén → ben
méning (mén zamirinin gen.) → benim,benimki; méning allımda benim huzurumda; méning bile benimle; méning sarı bana doğru
méng → ben, vücutta güzellik belirtisi sayılan siyah nokta
Mıṣr, Mışır A → Mısır

miḥnet A → güçlük, sıkıntı
miḥrâb A → mihrap
mihrbân, mihribân F sevgili, dost
min- → binmek
mîrzâ F → mirza, prens
miskîn A → zavallı, sefil, düşkün
miṡl A → benzer, eş
mizâc A → mizaç, huy, temâyül
Mîzânü'l-Evzân A → Vezinlerin Ayarlanması (Nevâyî)
Moğul → Moğol
molcar → toplantı yeri; buluşma zamanı
mu'ammâ A → bilmece
muġlaḳ A → karışık, anlaşılmaz
muḥâl A → imkansız
muḥib (A muḥibb) → dost, sevgili, arkadaş
muḫâlif A → karşı; düşman
muḫtaṣar A → kısa; küçük; muḫtaṣarraḳ küçükçe, daha küçük
muḳarrer A → kararlaştırılmış, tesis edilmiş
muḳavvî A → yardımcı
munça → böyle çok, bu kadar fazla
mundaġ/ḳ → böyle; bunun gibi; bu tarzda; böylesine çok
murâd A → murat, gaye, amaç; murâdıġa yét- amacına ulaşmak
muravvaḳ A → açık, temiz, arıtılmış
musâḥib A → dost, arkadaş, gözde
muṣannefât A → eserler, kitaplar
muṣavver A →resimlerle süslenmiş
mûsıḳî A → müzik
muttaḳî A → Allah'a sığınan, dindar
muvâfıḳ A → uygun; beğenilen
mûy F → saç
mübâḥ A → mübah, kanuna uygun
mübârek A → takdis edilmiş; kutlu, talihli, uğurlu, mübârek bâd uğurlu olsun; mübârek bâd dé- uğurlu olsun demek, kutlulamak; ḳâḍılıḳ sanga mübârek bolsun kadılık sana uğurlu gelsin; Téngri mübârek ḳılġay Tanrı mübarek etsin
mübârezet A → savaş; mübârezet meydanı savaş alanı

mübtelâ A → sıkıntıya düşmüş, derde düşmüş
müddet A → süre, zaman aralığı; ol müddet o zaman
müheyyâ A → hazır
mühlet A → erteleme süresi
mühr F → mühür
mührdâr F → mühürdar
mükemmel A → eksiksiz, tam, mükemmel
mülâzim A → maiyyet
mülk A → mülk, ülke
mümtâz A → seçkin, seçme
münâcât A → ibadet etme, Allah'a yalvarma
münḳasim A → kısımlı, bölümlere ayrılmış
mürebbî A → koruyucu, efendi
müretteb A → tertip edilmiş, düzenlenmiş
müsellaḥ A → silahlanmış
müstaġraḳ A → dalmış, batmış
müstevlî A → üstesinden gelen, yenen; uyḳunı müstevlî ḳıl- (dat. ile) → uyutmak
müslümân F → müslüman
müşâhede A → düşünme, tasarlama; ilahî varlığı düşünmenin son noktası
müşaḫḫaṣ A → teşhis edilmiş, belli
müşerref A → şereflendirilmiş
müşevveş A → dağınık, karışık
müşevveşlıḳ → dağınıklık, karışıklık
müşkil A → müşkül, zor, güç
müştâḳlıḳ → şiddetle isteme, özlemişlik
müteġayyir A → değişmiş, başkalaşmış
müteḥayyir A → şaşkın, hayret eden
müteveccih A → dönmüş, yönelmiş
müyesser A → kolay, kolaylaştırılmış

— N —

nâdân F → cahil, bilgisiz
nâgâh, nâgeh F → ânîden, birden bire
nâḥaḳ F → haksız, kanunsuz

nâḫôş F → hoş olmayan, sevimsiz
nâḫôşlıḳ → hoş olmayış, sevimsizlik
nâm F → şan, şöhret, itibar; nâm u nişân şan ve şöhret
namâz F → namaz; namâz oḳu- namaza çağırmak, ezan okumak; namâz-ı şâm akşam namazı
nâmdâr F → ünlü, şöhretli, meşhur
naḳâre A → nekkare, davul
narı (mundın narı) → bundan sonra
nâs A → insan, insanlık
naṣîb A → nasip, kısmet, pay; naṣîb ḳıl- vermek, bağışlamak
nâṣiḥ A → nasihat eden, öğüt veren
nâşpâtî F → armut
nâtüvân F → güçsüz, kuvvetsiz, zayıf
nâümîd F → ümitsiz, çaresiz
naẓar A → bakma, bakış; bir naẓar ḳıl- bir göz atmak
naẓîr A →benzer, eş; naẓîri yoḳ eşsiz, benzersiz
naẓm A → nazım, şiir; naẓm ḳıl- şiir düzenlemek, şiir yazmak
nâzük F → nazik, ince
nâzüklük → incelik
nâzük-mizâc F → incelikli, nazik
neberdezmây F → kıdemli asker, savaşçı
nefes A → soluk; zaman
nefîr F → trompet
nefs A → can, bedendeki istek
nefsânî A → beden isteğiyle ilgili
nesîm A → sabah esen hafif rüzgar, meltem
neşrî A → nesirle ilgili, nesirde
nesrîn F → vahşi gül
neşv ü nemâ F → tap- büyümek, yetişmek
neşve A → içki neşesi
nev' A → cins, tür, şekil; ol nev' o tür, o tarz
Nevâdirü'ş-Şebâb A → Gençliğin Nadireleri (Nevayi'nin dört divanından birinin adı)
nevbet A → nöbet, zaman, devir; ikki nevbet iki kere
nevvâb A → asker muhafızı
nezâket F (F nâzük'ten Arapça'daki bozuk şekil) → kibarlık, *incelik*
neẕẕâre (A neẓâre) → bakış, görüş, seyir

né → ne?; né üçün kim niçin nice; bir kaç; néçe kün nice gün; néçe maḥal nice yerler
néçük kim → nasıl ki, gibi
néçün, niçün → niçin?
nédin (né'nin abl.) → niçin?; nédin ki/kim çünkü
néme → şey, nesne; bir şey, hiç bir şey
nihân F → gizli, saklı
nihâyet A → son nokta, son, bitiş
nikâḥ A → nikah
nisbet A münasebet, ilişki, ilgi; nisbet ḳıl- (dat. ile) → benzetmet, aynısını yapmak
nişân A → iz, işaret
niyâz F → yalvarma, yakarma; niyaz u tażarru' ḳıl- yalvarıp yakarmak
nîze F → küçük mızrak, zıpkın
nuḳl A → içkinin yanında yenilen her türlü şey, meze
nuṣret A → ilahî yardım, kurtuluş

— O —

oġlan → oğlan
oġul → oğlan
oḳ → ok; bakış; oḳ bile at- ok atmak
oḳ → tam, kesin olarak
oḳu → okumak
oḳuġuçı → okuyucu
ol → o; ol ki o ki
oltur- → oturmak
olturġuz- → oturtmak
on → on
ona- → uygun bulmak, kabul etmek
onat- → uygun buldurmak, kabul ettirmek
ong → sağ; ong ḳoldın sağ taraftan
ordu → konak; ordu
orta → orta, merkez, ara; ortadın çıḳıp két- ortadan çıkıp gitmek, bir yeri terk etmek
orun → yer

Orus → Rus
ot → ateş; ot ur- ateşe vermek
otluḳ → ateşli, yanan; gayretli, istekli
Otrarkent → Otrar şehri, Sir Derya'nın doğusunda ve şimdiki Arıs şehri yakınındaki bir şehir
oyna- → oynamak; dansetmek
oynaş → oynaş, sevgili

— Ö —

öl- → ölmek; ölgeli yoḳ ölmeye ihtiyaç ve sebep yok
öldür, öltür- → öldürmek
'ömr A → ömür, hayat
öp- → öpmek
örten-, örtün- → yanmak, pişmek
ösrük → esrik, sarhoş bk. ésrük
öslüklük → esriklik, sarhoşluk
öt- → geçmek, aşmak
ötker- → geçirmek, aşırmak; vaz geçirmek; âlemni ötker-: hayatını geçirmek, ömrünü harcamak
öy → ev; bk. év
öz → öz; kendi; öz haḳîḳatıng senin kendi hakikatın, kendi gerçeğin; özüm kendim
'özr → özür; 'özler ayt- özür dilemek
özge → başka, diğer
öz geçe → başkaca, farklı olarak; diğer, farklı

— P —

pâdşâh F → padişah, kıral
pâdşâhlıḳ → padişahlık, kırallık
pâk F → pak, temiz
pâkbâz F → hile yapmayan, ahlakça temiz, şerefli
pâklik → paklık, temizlik
pâkrek → daha pak, daha temiz

pâlîz F → kavun tarlası
pâre F → parça; yétti pâre ḳaşaba yedi kasaba
pây F → ayak
pâytaḫt F → başşehir
pehlivân F → pehlivan, cesur, savaşçı
pençşenbe F → Perşembe
pend F → nasihat, tavsiye; pend ét- nasihat etmek
perî F → peri
perîpeyker F → peri yüzlü
perîrû F → peri yüzlü
perîşân F → perişan, tahrip edilmiş; yıkılmış, kırılmış, dağınık
perîşânlıḳ → yıkılmışlık, dağınıklık
perverdigâr F → koruyucu
pest F → alt, aşağı; aşağılık, sefil
pestraḳ → daha aşağılık, daha sefil
peşîmân F → pişman, üzüntülü
peydâ F → var oluş, ortaya çıkış; belli, meydanda; peydâ bol- ortaya çıkmak, meydana gelmek
peymâne F → kadeh
pîşkeş F → yüksek bir mevkiye sunulan hediye; pîşkeş ḳıl- hediye etmek
pîşrev F başlangıç
pîl F → fil
pürḫande F → gülüş dolu, gülen

— R —

raḍiya'llâhu 'anhu A → Allah ondan razı olsun
râhgüẕâr, rehgüẕâr F → geçit; yolcu
raḥm A → ét- açımak
raḥmet A → ilahî merhamet; Téngri raḥmetiġa bar- vefat etmek
raḫş F → parlak
raḫt F → eşya, mobilya
râḳî A → büyücü

raḳîb A → rakip

Raḳîm A → Yedi Uyurlar'ın gizlendikleri mağara

râst F → doğru, gerçek; tam, kesin olarak; râst bir yıldın songra tam bir yıldan sonra; râst kél- (bile ile) tam gelmek, uygun gelmek

ravża A → bahçe; ravża-i rıḍvân cennet bahçesi

rây (A re'y) → fikir, rey, inanç, görüş

rebî'ü'l-evvel A → Hicrî yılın üçüncü ayı

refîḳ A → arkadaş, dost

rek'at A → eğilmek, selam vermek; rekât

rengîn F → renkli

rengînlik → renklilik

resm A → âdet, gelenek, tarz

revâ F → uygun görmek; uygun, lâyık, yakışır; revâ ḳıl- uygun bulmak

revân F → hemen

revân F → can, ruh

revnaḳ A → parlaklık

reyḥân A → fesleğen

rıḍvân A → cennet

rıżâ A → rıza, kabul, anlaşma

ri'âyet A → saygı hürmet, itibar; ri'âyet ḳıl- saygı göstermek

rivâyet A → rivayet, hikaye; rivâyet ḳıl- anlatmak, hikaye anlatmak

riyâ A → iki yüzlülük

rubâ'î A → rubaî

rubâ'iyyât A → rubaîler

rûberû F → yüz yüze, karşı karşıya

rûḥ A → ruh, can

Rûm A → Küçük Asya, Anadolu; Osmanlı İmparatorluğu; Rûm çérigi Osmanlı askeri; Rûm pâdışâhı Osmanlı Sultanı

Rûmî → Osmanlı

rûşen F → açık, parlak

rûzî F → ḳıl- nasip etmek, bağışlamak

rüsvây F → rezil, alçak

— S —

sa'âdet A → saâdet, kutluluk, talihlilik
sâ'at A → saat
ṣabâ A → sabah meltemi
ṣadef A → sedef
ṣademât A → (tekl. : ṣadme) çarpmalar, vurmalar
ṣaf (A ṣaff) → savaş düzeni, ordu sırası; ṣaf tart-/tüz- savaş düzenine sokmak
sağın- → düşünmek
ṣâḥib-i vuḳû F → bol- (abl. ile) bilmek, bilgi sahibi olmak
ṣâḥib-ḳırân F → kutlu talihi olan, talihli; Timur'un ünvanı
ṣaḥrâ A → çöl; alan, saha, tarla
sal- → salmak, atmak, fırlatmak; koymak
salâḥ A → doğruluk, dürüstlük
sâlik A → yolcu; mistik, sofî
salṭanat A → saltanat, sultanlık
san → sayı; sanı ve ḥesâbı yoḳ sayısı ve hasabı yok, sayısız, hesapsız
ṣanem A → put, güzel kadın
sanga (sen'in dat.) → sana
saḳaḳ → şakak
sâḳî A → sâki, içki dağıtan
saḳla- → saklamak, korumak
sarıġ/ḳ → sarı
sarġar- → sararmak
sat- → satmak
satḳun al- → satın almak
savur- → dağıtmak, yaymak
sa'y A → gayret, çaba; za'y ét/ḳıl- gayret göstermek çabalamak
saz → saz; telli müzik âleti
sebeb A → sebep, delil
secdât A (tekl.: secde) → secdeler, ibadetler
sefîd F → beyaz
selâm A → selam
Selsebîl A → cennette bir nehrin adı
Semerḳand → Özbekistan'da bir şehir; Semerkant

sengbârân F → taş yağdıran
sengrîzelık → taş atıcılık
serâmed F → önde gelen, ileri gelen
serçeşme-i ḥayvân F → hayat çeşmesi
serdâr F → başkan, baş, reis
serḥad F → serhat, sınır
serḫôş F → sarhoş, esrük
serḫôşluk → sarhoşluk
serv F → servi; serv-i revân güzel yürüyüşlü genç veya kadın
sevdâ A → sevdâ, aşk
Seyḥûn A → Sir Derya (eski Jaxartes); Seyḥûn Deryâsı Sir Derya Nehri
seyl A → sel, su baskını
sékiz yüz tört → sekiz yüz dört
sémiz → semiz, şişman, besli
sén → sen; sénsiz sensiz
sév- → sevmek
séver cânım → canımın sevdiği, sevgilim
sévün- → sevinmek, memnun olmak
sévünç → sevinç, neşe, kutluluk
ṣıddîḳ A → güvenilir kimse
ṣıdḳ A → doğruluk, dürüstlük, bağlılık
ṣıfat A → vasıf, özellik, lâkap; tarz, usül
sıġar A → çocukluk
sın- → kırmak, kırılmak
sındur- → kırmak
ṣır (A ṣirr) → sır, gizlenen
sîmînber F → gümüş göğüslü
sing → batmak, toprağın altına girmek
sipâh, sipeh F → ordu, asker, süvari
sipâhîlık → süvarilik, silahşörlük
sipâs F → şükretme, teşekkür bildirme
sirâyet A → ḳıl- yayılmak, bulaşmak
sitemger F → eziyet edici, zâlim
sivâ A (mâsivâ veya mâsivâ'llâh yerine) → Allah'ın dışındaki her şey
ṣoḥbet A → konuşma, sohbet
sol → sol

song (abl. ile) → sonra
songra → sonradan; (abl. ile) sonra; sonralar, sonraları, daha sonra
sor-, sora- → sormak, soru sormak
söz → söz, kelime
su → su; su ḳızı, deniz kızı
subḥânehu ve ta'âlâ A → yücelttiğimiz ve övdüğümüz (Allah)
şubḥdem F → sabah vakti, sabah
sûd F → fayda, kazanç; né sûd étkey ne işe yarayacak?
sulṭân A → sultan, imparator; sulṭânü'l-'ârifîn âriflerin, aydınların sultanı
sûre A → Kur'ân'ın her bir bölümü; sûre-i Yâsîn Kur'ân'ın 36. sûresi
susa- → susamak
sûz F → yanan, tutuşmuş, yakıcı aşk
süçüg → tatlı
süçügrek → daha tatlı
sükût A → sessizlik
sünbül F → sünbül; saç
sünnet A → âdet, gelenek, Hz. Muhammed'in hareket tarzı
sür- → sürmek, uzaklaştırmak
süren → savaş nârası, çığlık; süren sal- savaş çığlığı atmak

— Ş —

şâd F → neşeli, şen; şâd ét- neşelendirmek
şâdmân F → neşeli olan, şen
şaġb A → karışıklık
şâh F → şah, padişah, kıral
şâhrâh F → büyük yol, ana cadde
Şâhruḫiye A → eski adı Banâkat veya Fenâkat olan ve bu yeni adını Timur'un oğlu Şahruh'tan alan bir şehir; Sir Derya ve Angren yakınındaki Şarkiya harâbeleri, bu şehrin kalıntılarıdır.
şâhzâde, şehzâde F → şehzâde, prens
şâ'ir A → şair
şarḳ A → doğu

şâyiʿ A → duyulan, bilinen
şefîḳ A → şefkatli, merhametli
şeḥd A → bal, bal peteği
şehnişîn F → şahnişin, balkon
şehr F → şehir
şehvet A → şehvet, cinsî istek
şek (A şekk) → şüphe, tahmin; şekk émes şüpheye yer yok
şeker, şekker F → şeker
şemʿ A → şem, mum
şengerf F → tarçın
şerʿ A → İslam kanunu
şerʿi A → kanuna uygun, islam kanunlarıyla ilgili
şerîf A → şerefli, haysiyetli
şeyḫ A → dervişlerin başı, şeyh
şîbe F → ok atma; şîbe tök- oka tutmak, ok atmak
şiddet A → şiddet, sertlik
şimâl A → şimal, kuzey
şimâlî A → şimalî, kuzeyli
şiʿr A → şiir; şiʿr ayt- şiir söylemek
şîrîn F → tatlı, hoş
şîrînġına → çok tatlı, pek hoş
şîşe F → şişe
şol (*işaret* zamiri) → şu
şöhret A → şöhret, ün, itibar
şûḫ F → şuh, neşeli, cilveli güzel
şuʿle A → ışık, parıltı, şûle
şuʿûr A → şuur, idrâk
şübheliġ/ḳ → şüpheli
şühûd A → Allah'ın tecellîsi
şükr A → şükür, şükretme, Allah'a şükrünü bildirme

— T —

tâ F → kadar; süresince; için
taʿâlâ A → yücelttiğimiz (Allah); Téngri taʿâlâ Yüce Tanrı
ṭaʿâm A → yiyecek; yemek
ṭabʿ A → tabiat, huy, yaradılış; şairlik yaradılışı

tâbân F → parlayan, ışıklı
ṭabîb A → tabip, doktor
tâc F → taç
taġyîr A → başkalaştırma, değiştirme; taġyîr bér- değiştirmek
taġ → dağ
taḫalluṣ A → takma ad; taḫalluṣ ḳıl- takma ad kullanmak
taḥḳîḳ A → gerçek, hakikat; gerçekten; taḥḳîḳ ḳıl- gerçeği araştırmak
taḳ → tek, biricik, yegâne
taḳâżâ A → istek, talep, ısrar
taḳdîr A → takdir, değerlendirme; her taḳdîr bile her takdirde, her halde
taḳı → (arkaik ve diyalektik) ve; dahi, ve dahi, bk. dağı
taḳlîd A → taklit; ḳıl- taklit etmek
taḳviye A → takviye, destek
ṭâlib A → araştıran, isteyen; Ḥaḳḳa ṭâlib Hakk'ı arayan
tamâm A → tamâmen
tang → hayret, şaşılacak şey; né tang şaşılacak ne var?
tang → tan vakti, şafak; tang atḳanda tan attığında, şafak söktüğünde; tang atḳu(n)ça tan atınca, şafak sökünce
tangla → gelecek gün, yarın; tanglasıġa oḳ gelecek günde
tap- → bulmak
târ F → tel; târ-ı mûy saç teli
ṭarabḫâne F → neşe evi
târâc F → eyle- yağma etmek, yağmallamak
ṭaraf A → taraf, yön; iki ṭarafdın iki taraftan, iki yönden
ṭarafıdaġı → tarafındaki
târek F → taç, çelenk
tarîd A → hücum, saldırı
târîḫ A → tarih
tarîḳ A → yol; tarz, usül
tarḳa- → dağıtmak, yaymak; yayılmak
tarḳaş → parça kısım; her sarıġa tarḳaş parçaları her tarafta
tart- → tartmak, çekmek; eziyet çekmek, katlanmak; ulaştırmak
tartıl- → tartılmak, çekilmek, hizmete sokulmak
taṣavvur A → tasavvur, düşünce taṣavvur ḳıl- düşünmek

taṣvîr A → resim, tablo; resim sanatı; taṣvîr ḳıl- (resim olarak) canlandırmak
taş → taş
taş → dış, dış taraf
ta'vîz A → muska
ṭavr A → tarz
ṭay A → ḳıl- geçmek, aşmak, yol almak
ṭayr A → kuş
tâze F → taze
tażarru' A → yalvarma, yakarma
ta'ẓîm A → ḳıl- ululamak, saygı göstermek
tebârek A → yüceltilmiş olan, Allah
tecellî A → ortaya çıkma, belirme
tecelliyât A → ortaya çıkmalar, belirmeler
tedbîrlıḳ → tedbirli, düşünceli, ihtiyatlı, hazırlıklı
tefâsîr A → tefsirler, yorumlar
tekellüf A → görgü, resmiyet; tekellüf ḳıl- görgülü davranmak, resmiyet göstermek
teklîf A → teklif
Temlîḫâ A → Yedi Uyurlardan biri
ten F → vücut
tena''um A → hoşlanma, zevk duyma, neşelenme
ter F → taze
terakḳî A → ilerleme, gelişme
terbiyet A → esirgeme, koruma, destek olma
tereddüd A → karasızlık, şüphe
terk A → terk, bırakma; terk ét-/ḳıl- terketmek, bırakmak
ternev → kanal, su yolu
tertîb A → düzen; tertîb bér-/ḳıl düzenlemek
teşḫîṣ A → teşhis, tanıma; teşḫîṣ kıl-: tanımak, teşhis etmek
teşvîş A → karışıklık, huzursuzluk; teşviş bile oku- güçlükle okumak
tevârîḫ A → tarihler, kronikler
tevfîḳ A → ilahî yardım, lütuf
tég (arkaik) → gibi, kadar, benzer; bk. dék
tég- → değmek; ulaşmak, kavuşmak
tégin (arkaik) → bk. tég
téng → denk, eş

Téngri → Tanrı
tépe → tepe
tér- → bir araya getirmek, toplamak
tırmaḳ/ġ → tırnak
tîġ F → kılıç
tiken → diken
til → dil, lisan
tile- → dilemek, arzu etmek; istemek, yalvarmak
tilek → dilek, istek, arzu; tilek tile- bir şey dilemek
tirig → diri, canlı
tiriglik → dirilik, canlılık
tiş → diş
tişle- → dişlemek, ısırmak
tofraḳ/ġ → toprak, kara
tol- → dolmak, doldurmak
tola → dolu
toldur- → doldurmak
tolun → dolu; tolun ay dolunay
ton → elbise
toprak (arkaik) → bk. tofraḳ
toḳḳuz, toḳuz → dokuz
tök- → dökmek
tört → dört
töşek → döşek
tuġ → tuğ, at kuyruğu biçimli
tûmâr A → tomar
tur- → durmak, ayakta olmak
tur, turur → bk. dur, durur
turguz- → durdurmak, koymak, yerleştirmek
tut- → tutmak, yakalamak, saklamak; tuta bér- esirgemek, korumak
tuyuġ → (aaba) kafiyeli dörtlük şiir
tüket- → tüketmek, bitirmek
tün → gece; tün ü kün birle gece ve gündüz; tün yarımı gece-yarısı
türbet A → türbe
Türk → Türk, Türkçe
türkî → Türkçe

Türkistân F → Türkistan, Kazakistan'da Sir Derya yakınındaki bir şehir
tüş- → düşmek
tüşür- → düşürmek
tütün → tütün, duman

— U —

û, u F → ve; fakat, henüz
uçmaḳ/ġ → cennet
uçra- → karşılaşmak, rastlamak
'ulemâ A (tekl. : *'âlim*) → âlimler, biginler, din bilginleri
uluġ/ḳ → ulu, büyük, yüce
uluġraḳ → daha ulu, daha büyük, daha yüce
ulûhiyet → ilâhîlik, ilahî oluş
ulus → halk, millet
um- → ummak, ümit etmek
'ummân A → okyanus, deniz
unut → unutma, unutulma; unut bol- unutulmak
unut- → unutmak
'uḳubet A → cezâ, işkence, eziyet
ur- → vurmak, çarpmak
uruş → kavga, dövüş, savaş; uruş ḳıl- dövüşmek, savaşmak
uruş- → dövüşmek, savaşmak
uşal → bu, tam bu, aynı bu
uşat- → ufaltmak, küçük parçalara kesmek, ayırmak
uşbu → bu, tam bu aynı bu; uşbu yanglıġ tam bunun gibi
uşmundaḳ → tam böyle, tam bu şekilde
'uşşâḳ A (tekl. : *'âşıḳ*) → âşıklar
uyġan- → uyanmak
uyġat- → uyandırmak
uyḳu → uyku; uykuġa bar- uykuya dalmak
uyu- → uyumak
uyuḫla-, uyuḳla- → uyuklamak

— Ü —

üç → üç
üçün → için, yüzünden
üçünçi → üçüncü
ümîd F → ümit, umut
Ürgenç → Ürgenç, Amu Derya yakınında, Batı Özbekistan sınırında bir şehir
üst → üst taraf, bir şeyin tepesi; uluġ iş üstige bar- büyük işlere kalkışmak; üstine leşker çék- üstüne ordu göndermek; pîller üstide olturġuz- filler üzerine oturmak
üstâd F → usta
üz- → kesmek, koparmak, kırmak
üze → üzerine, üstüne
üzre → üzerine; başım üzre başım üzerine
üzüm → üzüm

— V —

vâ'de A → vâde, söz verme
vâdî A → vâde, söz verme
vâdî A → vâdi
vâfir A → çok, bol
vâh, veh A → vâh!
vaḥdet A → birlik
vâ'iẓ A → vâiz, oğüt veren
vâlih A → şaşkın, şaşırmış, aşk delisi
vâḳi' A → bol- vukû bulmak, olmak, meydana gelmek
vâḳıf A → bol- (abl. ile) bilmek, farkında olmak
vaḳt A → vakit, zaman
vasaṭ A → olgunluk
vaṣf A → tasvir; vasıflandırma, niteleme; görünüş
vâsıṭa A → vasıta, vesile; vâsıṭası bile vasıtasıyla
vaṣl A → karşılaşma, kavuşma
ve A → ve
vedâ' A → ayrılma, vedâ; vedâ' ḳıl- vedâ etmek, ayrılmak
vefâ A → vefâ, bağlılık, sadâkat

vefâsız → vefâsız, sadâkatsız
vehm A → korku, şüphe
velî, velîkin F → fakat, lâkin, her ne kadar
v'er (ve er'den) → ve eğer
vezn A → ölçü, şiir ölçüsü
vilâyet A → vilâyet, il
vîrân F → yıkık, yıkılmış, harâbe
vişâl A → karşılaşma, kavuşma
vuşûl A → ulaşma
vücûd A vücut; varlık

— Y —

ya → yay, ok yayı
yâ F → veyâ; yâ ... yâ ya ... veyâ
yâ Rabbü'l-'âlemîn A → Ey âlemlerin sahibi!
yâd F → hatırlama; yâd ét- hatırlamak, anmak
yaġ- → yağmak
yaġdur- → yağdırmak
yaġı → düşman
yâhûd F → yahut, veya
yaḫşı → yakışıklı, hoş, güzel; iyi; yaḫşı bar- hoş gelmek, uymak
yaḫşıraḳ → daha iyi; daha güzel
yalang, yalangaç → yalın
yalbar- → yalvarmak
yalġuzluḳ → yalnızlık
yalın → yalım, alev; yalın(ġ)a yan- yanmak, ateşe düşmek, alevlenmek
yalın- → yalvarmak, dilenmek
yaman → kötü, günahkâr
yamat- → yamatmak
yamġur → yağmur
yan → yan, taraf
yan- → dönmek, geri dönmek
yan- → yanmak, yakmak

yana → yine, tekrar; diğer, başka
yandur- → döndürmek, geri çevirmek
Yangı → Otrarkent'in diğer ismi
yangıl- → yanılmak, hatâya düşmek
yaḳ- → yakmak, ateşe vermek
yaḳ- → uygulamak, tatbik etmek (kına, merhem)
yaḳa → yaka; kıyı, kenar
yaḳıl- → yakılmak
yaḳın → yan, yakın
yâr F → arkadaş, sevgili, yâr, metres
yara → yara; yara yé- yaralanmak
yarım → yarım
yarum (Oğuzca) → yarım
yasa- → yapmak, inşâ etmek; süslemek, düzenlemek
yaş → yaş, göz yaşı
yaşur- → gizlemek, saklamak, korumak
yaşurun → gizli; gizlice, el altından
yat- → yatmak, uzanmak, uyumak
yâver F → yardımcı; arkadaş, dost
yay → yay, bk. ya
yaz → yaz
yaz- → yaymak; sürmek, dağıtmak (dikkat, vs.)
yaz- → yanılmak, yanlış yapmak, hatâ yapmak
yaz- → yazmak
yé- → yemek; yép tüket- yiyip bitirmek
yér → yer, yer yüzü, toprak; bu yérgeçe buraya kadar; yér yüzi yer yüzü
yét- → yetmek, ulaşmak; (idaresine) girmek
yétkür- → yetirmek, ulaştırmak, götürmek
yétti, yéti → yedi
yétür- → bk. yétkür-
yiġ- → yığmak, toplamak
yiġ- → korunmak, sakınmak, çekinmek
yiġıl- → yığılmak, toplanmak, bir araya gelmek
yiġıştur- → yığıştırmak, toplamak, ağlamak
yiġla- → ağlamak
yıl → yıl; yılda yılda, her yıl

yılan → yılan
yılġı → yılki, yıla âit; yüz yılġı hicrân yüz yıllık ayrılık
yıraḳ → ırak, uzak
yiber- → göndermek
yigirmi ming → yirmi bin
yigit → yiğit, genç
yigitlik → yiğitlik, gençlik
yoḳ → yok, var olmayan; hayır; değil; yoḳ bol- yok olmak; yoḳ ét- yok etmek
yoḳarı, yoḳḳarı → yukarı, yukarıya
yoḳarıġı, yoḳḳarıġı → yukarıki
yoḳarıraḳ, yoḳḳarıraḳ → daha yukarı
yol → yol; yolculuk
yolsız → yolsuz, yolu olmayan
yoluḳ- → karşılaşmak
yosunluḳ → gibi, benzer, eş
yu- → yıkamak
Yûnân A → Yunan, Grek
yurun → parça, kısım
yut- → yutmak, emmek, (şarap) içmek
yük → yük
yükün → eğilmek, boyun eğmek, ibâdet etmek
yümnî A → uğurlu, hayırlı, faydalı
yürek → yürek, kalp
yürü- → yürümek, gitmek, ilerlemek
yüz → yüz, surat; ol yüzdeki onunla ilgili
yüz → yüz, yüz sayısı; sonsuz

— Z —

ẓafer A → zafer; ẓafer tap- zafer kazanmak
za'ferân A → safran
ẓaferşi'âr F → muzaffer, gâlip
zâhid A → ibâdet eden
ẓâhir A → açık, meydanda, âşikâr
zaḫm F → yé- yaralanmak

zamân A → zaman, vakit; bir zamân bir süre
zâr F → ağlayan, inleyen, sızlanan; zâr zâr yığla- inleyen inleye ağlamak
ẕât A → kişi; kendi
zekât A → dinî sadaka, zekât
zi F → -dan/-den; zi Rûmî sipâh Osmanlı ordusundan
ẕikr A → hatırlamak, anmak
ẓil' A → taraf
ẕî'l-hicce (A ẕû'l-hicce) → Hicrî yılın on ikinci ayı
zinhâr, zînhâr F → zinhar, sakın, aslâ

cizgiliforum